

પ્રકટકર્તા

ફાર્મસ ગુજરાતી સભાની વતી

માનદ મંત્રી

રા. રા. હરસિદ્ધલાલ વલ્લભાલ દીવેટીઆ.

એમ. એ; એલએલ. બી. હાઇકોર્ટ વકીલ.

મહારાજ મેન્શન, સેન્ટ્રલરોડ રોડ,

મુંબાઈ નં.

ઉપોદ્ધાંત.

કોઈ પણ દેશના સંપૂર્ણ ઇતિહાસ માટે અનેક પ્રકારની સામગ્રીની જરૂર રહે છે. આ સામગ્રીમાં દંતકથા એક મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. અને તે ખાસ કરીને આપણા દેશમાં કે જ્યાં જૂતકાળમાં ઐતિહાસિક ઘનાવોનું વર્ણન ભાષ્યેજ પુસ્તક રૂપે સંગ્રહી રાખવામાં આવતું હતું. આપણે ત્યાં તો આમાંના ઘણા ઘનાવો દંતકથા રૂપે ભાટ ચારણોની સંસ્થા દ્વારા વર્તમાન કાળમાં ઉતરી આવેલા છે. આમ હોવાથી આ વિષયમાં અતિશયોક્તિ તેમજ અચોક્કસતાની ખામીઓ જણાય છે. પરંતુ ખીજાં પ્રાપ્ય ઐતિહાસિક સાધનો વડે તેમને તપાસ્યા પછી તેમની ઉપયોગિતામાં વધારો થાય છે એમાં કંઈ શક નથી.

ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે આવી દંતકથાઓની જરૂર સમજીને સ્વ. મિ. અલેક્ઝાંડર કી-લોક ડ્રાઈસ સાહેબે જ્યારે જ્યારે તેમને તક મળતી ત્યારે ત્યારે આ કથાઓનો લેખિત સંગ્રહ તેમણે કરાવ્યો; જે તેમના મરણ પછી “શ્રી ડ્રાઈસ ગુજરાતી સભા” ના કળજમાં છે. આ સભાએ તેમની ઉપયોગિતા પ્રમાણે આ સંગ્રહમાંથી એક પછી એક પુસ્તક પ્રકટ કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે. અને તેને પરિણામે પ્રથમ તેમાંનું એક ‘ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો,’ જેમાં ‘વંશાવળીઓ, ગદો આદિ પ્રકીર્ણ ઐતિહાસિક માહિતીઓના સંગ્રહ’ કરેલો છે તે ટિપ્પન સાથે પ્રકટ થાય છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસ વિષે કેટલાંએક પુસ્તકો અલાર સુધીમાં લખાયાં છે. પરંતુ એ વિષયમાં હજી વધારે માહિતીની જરૂર રહે છે અને આશા છે કે ‘શ્રી ડ્રાઈસ ગુજરાતી સભા’ તરફથી આ અને આની પછી પ્રસિદ્ધ થવાનાં ખીજાં પુસ્તકો ઐતિહાસિક શોધખોળના રસિકોને મદદરૂપ થાય અને ગુજરાતના એક સંપૂર્ણ,

પ્રસ્તાવના.

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ. લાગ ૧ લાખનાં પ્રસિદ્ધ કરવા 'યોગ્ય પુસ્તકોમાંથી સને ૧૯૨૬ માં ચાર પ્રબંધો કરેલા; તેમાંનો એક 'વંશાવલિઓ, ગદો આદિ પ્રકીર્ણ' ઐતિહાસિક માહિતીઓનો મંત્રદ સટિષ્પન' પ્રસિદ્ધિ માટે તૈયાર કરવાનું કામ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા તરફથી સને ૧૯૨૭ માં રા. અંબાલાલ છુલાખીરામ જ્ઞની બી. એ. ની દેખરેખ નીચે મને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તેના પરિણામરૂપ મારો આ યત્ક્રિયિત પ્રયાસ ઇતિહાસરસિક - પ્રજા આગળ રજુ કરતાં મને આનંદ થાય છે.

ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં જે અત્ય સાધનો છે, તેના મધાયોગ્ય ઉપયોગ થતો નથી એવી ફરિયાદ વાસ્તવિક છે. 'પરંતુ ધીમે ધીમે ગુજરાતીઓની-ગુજરાતી વિદ્વાનોની તેમના દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસ તરફ અભિરુચિ વધતી જાય છે, અભ્યાસ કરવાની વૃત્તિ વિકસે છે અને શોધખોળના ક્ષેત્રમાં પણ હવે કેટલાક સાક્ષરો ઉતરવા મથે છે. આ સર્વ શુભ પ્રવૃત્તિઓને પરિણામે ગુજરાતનો ઇતિહાસ વિશેષ શૃંખલાબદ્ધ અને વિશ્વસનીય સ્વરૂપમાં થોડા સમયમાં તૈયાર થાય તો તે અચક્ક્ય નથી.

માંના લેખો, ટાંચણો વગેરેના સંગ્રહ કરવામા આવ્યો છે. આ લખાણોનો મોટો ભાગ ભાટો અને ચારણોને મોઢેથી સાબળી ઉતારી લીધેલો છે. એથી એ લખાણની ભાષા બારોડશાહી તેમજ અશુદ્ધ છે; અને ધણી જાણતો ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ બહુ મહત્વ ધરાવી ન શકે એવી છે એટલે જ્યાં જ્યાં બની શક્ય છે ત્યાં ત્યાં મૂળ લખાણ કાયમ રાખી નીચે તેના ઉપર નોંધ લખી છે. કેટલેક દેકાણે ભાષા પણ એની એવી રૂપરેખા આવી છે. પુસ્તક બે વિભાગમા વહેંચી નીકળ્યું છે. ૧. લોકોમાં જાણવાશેને લગતી હકીકત આપી છે; ૨. જામાં ગદો અને પ્રાચીન શહેરોની વિગત આપી છે. બંની શકે તેટલી શુદ્ધ અને અત્યાર સુધીની શોધખોળથી જણાઈ આવેલી માહિતીઓ મૂકવા માટે તાજેતરના અન્યત્ર પ્રકટ થયેલા લેખો તેમ જ સામયિકોમાં આવેલા વૃત્તાંતોનો ઉપયોગી સારાશ નોંધમાં આવ્યો છે, તેમજ કેટલીક વિશિષ્ટ અને ઉપયુક્ત માહિતી પરિશિષ્ટ રૂપે પણ આપી છે. ગદો અને પ્રાચીન શહેરોની વિગત હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં બહુ સ્વસ્થ પ્રમાણમાં હતી, એટલે લગભગ તેજ અરસામા 'ધ ઇન્ડિયન એન્ટીક્વરી' મા પ્રકટ થયેલા થી આલેક્ટરના ગુજરાતનાં પ્રાચીન શહેરોના લેખમાથી ધણી માહિતી આ વિભાગમા સામિલ કરી છે.

તદુપરાંત અન્ય ઇતિહાસ ગ્રંથો, સામયિકો વગેરેમાથી જ્યાં જ્યાં ઉપયોગી જણાયું ત્યાં કેટલાક ઉતારા કર્યા છે અને તેનો ઉલ્લેખ પણ તે સાથે જ કરેલો છે, છતાં પણ કોઈ સ્થળે ઉલ્લેખ કરવો રહી ગયો હોય તે માટે તે લેખકની ક્ષમા યાચું છું, અને મને જોઆના તરફથી લાભ મળ્યો છે તે સર્વનો ઉપકાર માનું છું.

આ ગ્રંથમાં મેં તો માત્ર એક સંગ્રાહકના જેવું કાર્ય કર્યું છે, શોધખોળની દૃષ્ટિએ કાર્ય કરવા માટે વિશેષ જ્ઞાન, વિશેષ સાધનો અને વિશેષ અવકાશની અપેક્ષા રહે છે.

અંતમાં આ પુસ્તક તૈયાર કરવાની અને તેને તક આપવા માટે ક્રાઈસ્ટ ગુજરાતી સભાની વ્યવસ્થાપક સમિતિનો, તેમજ રા. રા. અ. બાલાલ યુલાખીરામ જાની, જેની દેખરેખ, સીચી, આ પુસ્તક તૈયાર થયું છે તેનો, અને પ્રસંગોપાત્ત સૂચના અને આપવામાં આવેલા માહિતી પૂરી પોડવા માટે રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીને આભાર, માનું છું.

અનુક્રમણિકા.

વિભાગ ૧ લો.

રાજવંશોને લગતી હકીકત. (૨-૧૧૦)

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
ગૂજરાત એટલે કયો દેશ ?	૩	વાઘેલા વંશ	૩૦
આવડા વંશની સ્થાપના વિષે	૪	ગૂજરાતનો છેલ્લો રાજા	૩૧
આવડા વંશના રાજાઓ	૬-૧૦	વાઘેલા વંશની વંશાવળી	૩૩
આવડા રાજાઓનું વંશવૃક્ષ	૮	વાઘેલા વંશના રાજાઓ	૩૪
રચાઈત આવડાનું કવિત	૯	કલિયુગના રાજાઓની હકીકત	૩૪
સોલંકી વંશ	૧૧	ગૂજરાતના સુસ્તાનેલી	
સોલંકી વંશના રાજાઓ	૧૪-૨૭	વંશાવળી	૩૮
સિદ્ધરાજ જયસિદ પંજીના		ગૂજરાત ઉપર રાજ્ય કરનાર	
રાજાઓ	૧૪	મોગલ બાદશાહો	૩૯
રાજા કુમારપાલ	૧૫	રાજકુળોની ટુંક હકીકત	૪૦
સિદ્ધરાજના જન્મની વાતો	૧૭	૩૬ રાજવંશના નામ	૪૧
સિદ્ધરાજ જયસિદની હકીકત	૧૯	દિલ્હીના રાજાઓની વિગત	૪૨
” ” ” નું કવિત	૨૧	મુસલમાન રાજાઓ	૪૪
સિદ્ધરાજે લિખમાલ હતું		ચગદારોની પેઢી	૪૫
તેનું કવિત	૨૨	અલાદીનની પેઢી	૪૭
રૂદ્રમાલનું કવિત	૨૨	લાવનગરના દાકોરની ઉત્પત્તિ	૪૯
તક્ષાવર્નું કવિત	૨૩	ઈડરને લગતી સાલવાર હકીકત	૫૦
ચૌહાણ અથવા સોલંકી વંશ	૨૬	પ્રકીર્ણ હકીકત અને	
વાઘેલા વંશની હકીકત	૨૮-૩૩	સાલવારી	૫૧-૫૪

વસ્તુપાલ અને તેજપાલે	
ધર્મોદાનાં કાર્યો કરાવ્યાં	
તેની વિગત	૫૧
હમીદખા પીરની હકીકત	૫૫
માડલની હકીકત	૫૬
વીરમગામની લડાઈનાં ગીત	૫૯
ક્ષત્રિયની ઉત્પત્તિ	૬૧
પરમાર ક્ષત્રિયોની પાત્રીસ	
શાખાનું કવિત્ત	૬૧
રાઠોડ ક્ષત્રિયોની તેર શાખાનું	
કવિત્ત	૬૨
બહવ ક્ષત્રિયોની વીસ શા-	
ખાનું કવિત્ત	૬૨
ચૂડવાંણ ક્ષત્રિયોની ચોવીસ	
શાખાનું કવિત્ત	૬૨
સોલંકી ક્ષત્રિયોની સાત	
શાખાનું કવિત્ત	૬૩
શવખાડેના બેટાનું કવિત્ત	”
વીરમપુત્રનું કવિત્ત	”
ચુંડા પુત્રનું કવિત્ત	૬૪
રાઠોડ કુલ કવિત્ત	”

રાઠોડની વંશાવળી	૬૫
મોલેસલામ રજપૂતો કેમ થયા	
તેની વાત-વરહા અને	
જેતાની વાતનો સાર	
ક્ષત્રપ વંશ	
ગુપ્ત રાજાઓનો સમય	
ગુપ્ત રાજાઓનું વંશવૃક્ષ	
વલ્લભી રાજાઓ	
ચાલુક્ય વંશ	
ગુર્જર વંશ	
રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની વંશાવળી	

પરિશિષ્ટો

૧ હું-ગૂજરાતના ચૌહુક્ય	
રાજાઓનો કાળક્રમ	
૨ હું-ગૂજરાતના વારેલા	
રાજાઓનો કાળક્રમ	
૩ હું-વલ્લભીના મૈત્રક	
રાજાઓનો કાળક્રમ	
૪ હું-ગુર્જર રાજ્યનો	
વૃત્તાંત	

વિભાગ ૨ નો.

ગઢો અને પ્રાચીન શહેરોની વિગત. (૨૧૧-૨૩૩)

વિષય	પાનું.	વિષય	પાનું.
ગઢોને લગતી વિગત	૧૧૩	અમદાવાદ શહેરની વંશાવલિ	૧૭૧
છત્રીસ ગઢની વિગત	૧૨૧	વસતીની હકીકત	૧૭૨
અણહિલપાટણ	૧૨૩-૧૩૫	પ્રભાસ (પાટણ)	૧૭૫
પાટણનું વસ્તીપત્રક	૧૨૭	વૈરાટનગર-ધોળકા	૧૭૯-૧૮૧
પાટણના જોવાવાયક પ્રાચીન સ્થાનો.	૧૨૮	પાડવોના વખતની વૈરાટ- નગરની નિશાનીઓ	૧૮૦
પાટણનો ઇતિહાસ	૧૨૯	ધવલક (ધોળકા)	૧૮૧
જૂનું પાટણ	૧૩૧	દારાવતી	૧૮૨
જૂના શહેરના ખડેરો	૧૩૩	મિંદપુર-સિહોળ	૧૮૪-૧૮૬
લિખમાળ-શ્રીમાળ	૧૩૬	સિહોળનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન	૧૮૪
પચાસર	૧૪૩	સિદ્ધપુર	૧૮૭
વલખી-વળા	૧૪૫-૧૪૯	વામનસ્થળા (વંથળા)	૧૯૦
વળાની હકીકત	૧૪૬	વર્ધમાન (વડવાણ)	૧૯૨
વળાનું વસ્તીપત્રક	૧૪૮	મોઢેરા	૧૯૪
જ્ઞાનપુર	૧૫૦	ભૂમિલિકા (ધૂમલી)	૧૯૫
ગિરિનગર (જૂનાગઢ)	૧૫૩-૧૬૨	ભરૂચ (ભૂચકચ્છ)	૧૯૭
ગિરનારપરનો કોટ	૧૫૭	રત્નલતીય (ખંભાત)	૧૯૯
ચાપાનેર-પાવાગઢ	૧૬૩-૧૬૯	ગ્યાન (યાન)	૨૦૧
પાવાગઢની કિલ્લેબંદી	૧૬૬	ઝીંજીવાડા	૨૦૨
આશાપટ્ટી-કણોવતી-અમ- દાવાદ	૧૭૦-૧૭૪	દર્શોવતી (ડોશી)	૨૦૪
		નવસારિકા (નવસારી)	૨૦૬

છાયા (પારબંદર)	૨૦૮	ઠાલરી ગામ	૨૨૧
અંદ્રાવતી	૨૦૯	દાદાદરિની વાવનો લેખ	૨૨૨
ધોધા	૨૧૦	અડાલજની વાત	૨૨૪
નાન્દીપુરી (નાદોદ)	૨૧૦	કરણસાગરની હકીકત	૨૨૬
દ્વીપ (દીવ)	૨૧૧	માનસર તળાવ	૨૨૭
રાણપુર (ગાહિલવાડ)	૨૧૨	મોતીસર તળાવ	૨૨૮
વીરમગામનો કોટ	૨૧૩	સરખેજ નજીક અંજબક્ષનો	
કલોલ ગામની હકીકત	૨૧૪	રોળો	૨૨૯
ઠાલીના કોટની વિગત	૨૧૬	દસકોઈના પીરાણાનો રોળો	૨૨૯
સીતાપુર	૨૧૮	પ્રકીર્ણ હકીકત	૨૩૨
મુજપરની હકીકત	૨૧૯	વિસિષ્ટ શબ્દોનીસવિસ્તર	?
શંખેશ્વર	૨૨૦	અનુક્રમણિકા	૨૩૩

ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો.

વિભાગ ૧ લો.

રાજવંશોને લગતી હકીકત.

રાજવંશોને લગતી હકીકત.

ગૂજરાત એટલે કયો દેશ ?

તામ્રશાસનો અને હિલ્લેખો ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે ગુર્જર રાજ્યો દ્વારા રાજપુતાના ઉપર ગબ્બ કરતા હતા અને તેઓના તાબામાં ગુર્જરના નામનો દેશ હતો; અને તેમની રાજધાની ભીલમાલ-લિન્નમાલ જે દ્વારા પરી ભાગેવી અવગ્યામા જોધપુર સંસ્થાનના દક્ષિણ ભાગમાં છે તે હતી. દ્વારા રાજપુતાનાની દક્ષિણે આવેલા દેશને ત્યાં ગુર્જાતી ભાષા બોલવામાં આવે છે તેને જ ગૂજરાત દેશ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં એટલે ઇ. સ. ની દશમી સદીના પહેલાના હિલ્લેખોમાં ગૂજરાત નામ દ્વારા ગૂજરાત પ્રાંતને લગાડેલું દેખાતું નથી દ્વારા ગૂજરાતને તે વખતે સાધારણ રીતે લાટ નામ લગાડવામાં આવતું હતું, અને રાજપુતાનાના અમુક ભાગને ગુર્જર લોકોના વસવાટ ઉપરથી ગુર્જરના નામ લગાડવામાં આવતું હતું. ગુર્જરોનો અમલ તેઓના મૂળ રાજ્યની દક્ષિણ તરફ વધતો ગયો અને લાટ વિગેરે સર્વ પ્રાંતો તેઓને તાબે થયા ત્યારથી તે દેશને ગુર્જરોનો દેશ એમ સંબોધવામાં આવતું હશે. ગુર્જરોનો રાજકીય અમલ કાલાન્તરે લાટ^૧ દેશ ઉપરથી નીકળી ગયો તોપણ

૧. લાટ નામ મોટા ભાગે મહી અને તાપી નદીની વચ્ચેના પ્રદેશને ધરાવતું પ્રાચીન કાળથી લગાડવામાં આવે છે, અને હાલ ગૂજરાતને આનંદ નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે, છતાં કોઈ કોઈ વાર આખા દેશને લાટ નામથી ઓળખાવવામાં આવેલો હતો.

એક વખત રૂઢ થયેલો શબ્દ તેઓના ઉત્તરાધિકારી ચૌહુક્ય રાજ-
ઓના વખતમાં પણ વાપરવામાં આવ્યો અને એવી રીતે આપણા
દેશને ગૂજરાત નામ મળ્યું.^૧

આવડા વંશની સ્થાપના વિષે.

આવડાઓ મૂળ પરમારના^૨ વંશમાંથી થયા છે તેની હકીકત.
પરમાર વંશના ૩૫ મા રાજા પરશરામ^૩ તેની આ ચિતોડના શીશો-
દીઆ રાણા કરણજીની દીકરી ઉદેકુંવરબા. તે પરશરામને છાડા
રાડોડે બેઠગઢથી આવીને માર્યો ને લીલમાલ લીધું. તેની રાણી
અંબેરના કછવાહા રાજા આનસિંહજીની દીકરી જસકુંવરબા તે-
ગભવતી હતી. તે નાસીને ગૂજરાતનાં જંગલમાં આવી ને ત્યાં
વનરાજ પુત્ર થયો.^૪

૧. ગુજર્નેર પંનખના ગૂજરાતમાંથી સીધાસદે ગૂજરાતમાં આવ્યાની
વાત પ્રસિદ્ધ છે, છતાં ઉપલી હકીકતને પ્રુટિ મળે એવો પણ ઉલ્લેખ છે.
તેમાં આવડા વંશને ગુજર્નેર વંશની સાખા ગણી છે. અને ચાલુક્યથી
સેનગઢ, બાણગઢ, આજ્ઞાગઢ અને ત્યાંથી વિન્નમાલમાં આવી વસ્યાનું
અને ત્યાંથી ગૂજરાતમાં આવવાનું જણાવ્યું છે.

૨. આજુ ઉપર વસિષ્ઠ કુંડમાંથી ચાર પુત્ર ઉત્પન્ન થયા. તેમાં
(૧) એકને ૪ હાથ હતા તે ચાલુક્ય. (૨) ચુલુક(અજલી)માં થયો તે
ચાલુક્ય (સોલંકી). (૩) પરિહાર (પંડ-હાર) શરીર હારી ગયો-બ્રહ્માને
પગે લાગ્યો નહીં, ત્યારે બ્રહ્માએ એમ કહ્યું. (૪) પરમાર (પર-માર)
શત્રુને મારનારા.

તેણે મામાની મદદથી કેટલોક મુલક ઘેર ક્યો અને અણુદલ રખારીના નામથી અણુદિલવાડ પાટણ વસાવ્યું ને ૭૦ હજાર (ગામવાળા) ગૂજરાત હાથ કરી. સંવત ૮૦૨ માં ચહેર વસાવ્યું ને ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેની પાસે ૭૦,૦૦૦ હજાર ફોજ હતી.^૧ (અ. ૪૮.૮.૩)

વનરાજ આવડે અણુદિલપુર સ્થાપ્યું. અણુદિલપુર (પાટણ) માં ૬૦ વર્ષ રાજ કર્યું; તેને પાટ રાજ જોગદેવ થયા; તેણે ૩૫ વર્ષ રાજ કર્યું. તેને પાટ રાજ ખીમ થયા; તેણે ૨૫ વર્ષ રાજ કર્યું. તેને પાટ રાજ ભીમ થયા, તેણે ૨૯ વર્ષ રાજ કર્યું. તેને પાટ રાજ વીરસંગ થયા, તેણે ૨૫ વર્ષ રાજ કર્યું. તેને પાટ રાજ રતનાદિત્ય થયા, તેણે ૧૫ વર્ષ રાજ કર્યું. તેને પાટ રાજ સામંતસિંહ થયા,

ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં પ્રચલિત છે. ત્યારે અહીં વનરાજનો બાપ પરશ-રામ બિન્નમાલમાં રાજ્ય કરતો હતો તેને છાડા શહેરે મારી બિન્નમાલ પડાવ્યાથી વનરાજની મા ગૂજરાતના જંગલમાં આવી સંતાઈ, વનરાજનો ત્યાં જન્મ થયો અને તેણે તેના મામાની મદદથી ૭૦ હજાર ગામવાળા ગૂજરાત મેળવી એકું જણાવેલું છે.

૧. ભાવનગરમાં મળેલી સાતમી સાહિત્યપરિષદ વખતે રા. રામલાલ શુનીલાલ મોદીએ આવડાઓની વંશાવળી નામનો એક વિસ્તૃત નિબંધ લખ્યો છે. તેમા તેણે વનરાજના બાપ જયશિખરને કલ્યાણના જૂવડે હરાવ્યો હતો એવા ‘રત્નમાલ’ ના કથનને સંબંધિત માન્યું છે અને વનરાજને ‘પંચાસરનું રાજ્ય સંધિની ઝઘએ મળેલું હોવાનું અનુમાન કર્યું છે. ‘પ્રબંધચિંતામણિ’ માં પણ વનરાજને અને કલ્યાણના રાજને સંધિ થઈ હતી એવો ઉલ્લેખ છે; એટલે સંધિ થવાથી તેને તેના બાપનું રાજ્ય પાછું મળે તો નવાઈ નથી. પણ અહીં સવાલ એ યાચ છે કે વનરાજ પોતાના મામાની મદદથી ગૂજરાતનું રાજ્ય લીધું એની દફી-ત બારોડાના ચાપડામાં ક્યાથી આવી ? એવું અવિશ્વસનીય લખાણ લખવાનો આરાધ શો હોઈ શકે ? આ વાતનો ખુલાસો મળતો નથી. આ બાબત વિસ્તારથી જણવા મઠિ રા. રામલાલ મોદીનો ઉપર કહેલો નિબંધ વાંચી જવા વિનંતિ છે.

તેણે ૭ વર્ષ રાજ કર્યું. એકંદર ચાવડા વંશના રાજાઓએ ૧૯૬ વર્ષ રાજ કર્યું.^૧ (અ. ૩૫. ૧. છ.)

સંવત્ ૮૦૨ આવણ સુદિ ૨ સોમે વૃષ લગ્ને ચાવડા વંશે શ્રી વનરાજ ચાવડે અણહિલપુર પાટણ વસાવ્યું. અને ત્યાં ૬૦ વર્ષ રાજ કર્યું. તેની ગાદીએ ચોગરાજ બેઠો, તેણે ૩૫ વર્ષ રાજ કર્યું, તેની ગાદીએ દેશરાજ થયો. તેણે ૨૫ વર્ષ રાજ કર્યું, તેની ગાદીએ ભૂવડ રાજ થયો. તેણે ૨૯ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી રાજ વીરમ-દેવે ૧૫ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી રત્નાદિત્યે ૧૫ વર્ષ રાજ કર્યું; તે પછી રાજ સામંતસિંહે ૭ વર્ષ રાજ કર્યું. ચાવડા વંશમાં ૭ રાજ થયા અને તેમણે એકંદર ૧૯૬ વર્ષ રાજ કર્યું.^૧ (અ. ૪૬. ૭.)

ચાવડા વંશના રાજાઓ.

નવજન ચાવડા કીજ પાટણ ધર રાજહ
સોલંકી અગીઆર બસે સીતેરને સાહહ
કુવા વાગેલા પાંચ વરસ એકસો અઠાસી

x x x x

વારંવાર બેગવે

પચવીસ પાટ પટાવલી એણે અણહિલપર બેગવે.

x x x

સંવત્ ૮૦૨ ના વરસે આસાડ સુદ ૨ ને દિને વનરાજ આવડો પાટ બેઠો અને ૬૦ વર્ષ રાજ કર્યું. સંવત્ ૮૬૨ ના વરસે આસો સુદ ૫ ને દિવસે આવડો જોગરાજ પાટ બેઠો; તેણે ૧૦ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૮૭૨ ના વર્ષમાં આવણ સુદિ ૫ ને દિને આવડો રણાઈત (રાનાદિત) ગાદીએ બેઠો; તેણે ૩ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૮૭૫ ના વર્ષે કાર્તિક વદિ ૧૦ ને દિને આવડો વેરશીજી ગાદીએ બેઠો; તેણે ૧૧ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૮૭૬ ના વર્ષે જેઠ સુદિ ૧૩ ને દિને આવડો ખેમરાજજી ગાદીએ બેઠો; તેણે ૩૯ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૯૨૫ માં અષાઢ વદિ ૧૩ ને દિને આવડા સુદંદણજી ગાદીએ બેઠો, તેણે ૨૭ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૯૫૨ ના વર્ષમાં માગશર વદિ ૪ ને દિને આવડો જ્ઞાન્મણુસિંહ ગાદીએ બેઠો, તેણે ૧૦ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૯૬૨ ના વર્ષે પોપ સુદિ ૧૦ ને દિને આવડા આકડબે પાટ બેઠો; તેણે ૧૭ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૯૭૯ માં પોપ સુદિ ૧૦ આવડા ભોમખણુદેજી ગાદીએ બેઠો, તેણે ૧૯ વર્ષ રાજ કર્યું. આવડાના નવજન સંપૂર્ણ થયા.^૧

૯ વર્ષ વાળખી લાગે છે. વનરાજ સં. ૮૬૧ સુધી શ્રવતો હશે, પરંતુ યોગરાજે સં. ૮૩૫ માં રાજસત્તા લીધી હશે. આથી જોયો તેનાં ૩૫ વર્ષ ગણે છે તે તેણે રાજસત્તા લીધી ત્યારથી ગણતા હશે, ત્યારે જોયો તેનાં ૯ વર્ષ ગણે છે તે વનરાજના મરણ પછી તેનો રાજ્યારંભ ગણતા હશે. પણ ૯ વર્ષ ગણવાં વધારે યોગ્ય છે. રતનાદિત્યનો રાજ્યકાળ ૩ વર્ષનો હશે એ ચોક્કસ છે. દ્વેષરાજ અને આમુંડનો રાજ્યકાળ પણ ધર્મારણ્ય પ્રમાણે ૨૯ અને ૩૧ વર્ષ ગણવો ઠીક છે. રાહડનો રાજ્યકાળ વિ. એ. અને ધર્મારણ્યમાં મળતો છે. તેથી ૨૭ વર્ષ માન્ય રાખ્યાં છે, તેમ જ ભૂવડનો કાળ પ્ર. ચિં. અને ધર્મારણ્યમાં મળતો છે, એટલે કે ૨૭ વર્ષનો છે. (૨. રામલાલ મોદીના 'આવડાઓની વંશાવળી' નામના નિબંધમાંથી.)

આવડાઓએ ૧૯૬ વર્ષ રાજ કર્યું, તે સંબંધી મતભેદ નથી, કારણ કે મૂળરાજનો રાજ્યાભિષેક સં. ૯૯૯ માં થયો હતો.

સિદ્ધપુરના રૂદ્રમાળના જૂના કવિત્રીમાં મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકનું વર્ષ આ પ્રમાણે છે:-

સંવત નવ નવાણુંએ મૂળદેવ મહારાજ,
મૂળદેવ કુળ આવડો (૩) પામ્યો પાટણરાજ.

રણાઈત (રતનાદિત્ય) આવડાનું કવિત.

દીવધડ દોરંગ ત્રહે રતનાગર ત્રહે-રાજ દીઓ
રગનાથ આવીઆ આવડો એક
વેણીને વજ્રરાજ ધકોતેર કીધો સુખા
ફેડી સલતાંન ધરા જિતી ડંડ લીધો-
સોવણ પુલી બાંધી સરઠે ભાર ચનકો દોઅને ભડે
સંવત સાત સતાંણુવે કોટ દીવ કીધો કંડે.

એક સમે એણે વાર વેનારીઓ એકજ આઓ
 મછલી બંદર ગામ કોટીધજ કમલા સીકાઓ
 કેસર મોતી કપુર જાઝવો દીસે જાઝા
 દીવ મલો દરબાર આવીઓ વેણી તુઝ આઝા
 ચાવડો રાણુ ચુકે નહીં લાજ એમાણી લોપીએ
 સંમ ખાધા સમુદર તણા કોડ રતનાગર કોપીએ

સમ ખાધા સમુદર અદ્દ રતનાગર અપો
 માલ ઉતારો મંડી નાણું તણની અપો
 સપનું આણુ એકજ સહી રાજપાટો ધર રાણી
 નાસ નાસ હો નરંદ જાગાડુ તુજને જાણી
 ઓધાન સોતી નારી અસી સવે પરમેશ્વર સુખીઓ
 સાદ બેસે રાણી સતી કરોધ રતનાગર કોપીઓ

પ્રથમ ચાડ ગડ ચડે સપત ગડ સેન મુણાઓ
 સરખદ દીધી આંણુ હેમ ઓતર દશ આઓ
 નવ કોટી કર નેત્ર ખેતર ગાજણો મસાઓ
 પરવરીઓ પરમાર વાસ લેનમાલ (લિનમાલ) વસાઓ
 ભોગવે ભોમ સતરૂ લડાં રાણાઈત તણો રાખીઓ રંગ
 વણુરાજ કુંવરે વાસીઓ દશમે અણુદલપટ દોરંગ^૧

(અં. ૪૬. ૧. ૬.)

૧ આમાં કુલ ચાર કવિત છે. પહેલાં બેમાં વનરાજ આવડાના પૌત્ર
 રત્નાદિત્ય(રાણાઈત)ને સંવત ૭૬૭ માં સમુદ્ર કોપ્યાથી દિવબંદર ઊડી
 ભોગવું પડ્યું તેની વાત છે, અને ૪ થા માં તેણે લિનમાલ (શ્રીમાલ)
 વસાવ્યું તેની વાત છે. પરંતુ ઇતિહાસના આધારે સ્પષ્ટ થયું છે કે લિન-
 માલ રત્નાદિત્યથી પણ જૂનું છે. શ્રીમાળ પુરાણમાં લક્ષ્મીદેવીએ એ નગર
 વસાવ્યાનો વર્ણવેલ છે. તેમ જ વિમળપ્રજાધમાં લખ્યું છે કે લિનમાલથી
 મંત્રી ગાંધુમાં આવ્યા તે પછી વનરાજે પાટણ સંવત ૮૦૨ માં

સોલંકી વંશ.^૧

સંવત્ ૯૯૮ ના મહા શુદ્ધિ ૫ ને દિને ચાવડા મામા લોચ-
ણદેને મારીને સોલંકી મૂલરાજે રાજ્ય લીધું. મૂલરાજે ૪૫ વર્ષ
રાજ્ય કર્યું.

સંવત્ ૧૦૪૩ ના વર્ષે જ્યેષ્ઠ શુદ્ધિ ૧૩ ને દિને સોલંકી
ચુડરાજ (ચામુંડરાજ) પાટ બેઠા; તેણે વર્ષ ૧૦ (૧૪) રાજ્ય કર્યું.

સંવત્ ૧૦૫૩ ના વર્ષે માગશર શુદ્ધિ ૫ ને દિને સોલંકી
વલ્લભજી (વલ્લભરાજ) પાટ બેઠા; તેણે માસ ૬ રાજ્ય કર્યું.

સંવત્ ૧૦૫૩ ના વર્ષે જ્યેષ્ઠ શુદ્ધિ ૬ ને દિને દુર્લભરાજ પાટ
બેઠા; તેણે વર્ષ ૧૩, ૬ માસ રાજ્ય કર્યું.

સંવત્ ૧૦૬૭ ના વર્ષે માગશર શુદ્ધિ ૭ ને દિને સોલંકી
ભીમરાજ (ભીમદેવ) પાટ બેઠા; તેણે ૩૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

વસાંચુ એટલે વનરાજ પહેલાં ભિત્તમાલ વસ્યું હતું, એ વાત ચાકસ છે.
જુઓ વિમળપ્રબંધ ખંડ ૩ જો. ક્રી. ૨૮-૩૧. પાન. ૬૬-૬૭.

૧ રાસમાળામાં જણાવ્યા પ્રમાણે સોલંકી વંશના બાર રાજાઓનાં
નામ નીચે પ્રમાણે:—

(૧) મૂળરાજ, (૨) ચામુંડરાજ, (૩) વલ્લભસેન, (૪) દુર્લભસેન,
(૫) ભીમ પહેલો, (૬) કણ્વ, (૭) સિદ્ધરાજ, (૮) કુમારપાળ, (૯) અજય-
પાળ, (૧૦) મૂળરાજ બીજો, (૧૧) ભીમદેવ બીજો, (૧૨) ત્રિભુવનપાળ.
સોલંકી વંશના આ ૧૨ રાજાઓએ એકંદરે ૩૦૨ વર્ષ સાસન કર્યું.
'પ્રાચીન ગુજરાત' ના દર્તાએ માત્ર ૧૧ સોલંકી રાજાઓ થયા એમ
જણાવી તેનો સાસનકાળ ૩૦૨ વર્ષનો લખ્યો છે.

'બુદ્ધિપ્રકાશ' ના ૧૯૨૬ ના જુલાઈના અંકમાં રા. હતાત્રેય બાગ-
પદ્મ દિસકળકરે 'ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજાઓનો કાળક્રમ' એ નામનો

સંવત ૧૧૦૬ ના વર્ષે ચોપ શુદ્ધિ ૨ ને દિને સોલંકી કરણ (કણ્ઠ) પાટ બેઠો, તેણે ૨૦ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત ૧૧૨૬ ના વર્ષે માગશર શુદ્ધિ ૪ ને દિને સોલંકી સિદ્ધરાજ જયસિંહ પાટ બેઠો, તેણે ૪૯ વર્ષ રાજ કર્યું.

એક લેખ લખ્યા કે તેમાં તેમણે સોલંકી રાજ્યોને લગતી, છેવટનાં મળી આવેલાં તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો ઉપરથી, નીચે પ્રમાણે સાવધારી નક્કી કરી છે તે વધારે માનનીય જણાય છે.

	ક્યાંથી. વિ. સં.	ક્યાં સુધી. વિ. સં.	કેટલાં વર્ષ.
૧. મૂળરાજ	૯૯૮	૧૦૫૩	૫૫
૨. ચામુંડરાજ	૧૦૫૩	૧૦૬૭	૧૪
૩. વલ્લભરાજ	૧૦૬૬ છ મહીના સુધી	૧૦૬૭ છ મહીના	
૪. દુર્લભરાજ	૧૦૬૭	૧૦૭૮	૧૧
૫. બીમદેવ	૧૦૭૮	૧૧૨૦	૪૨
૬. કણ્ઠ	૧૧૨૦	૧૧૫૦	૩૦
૭. સિદ્ધરાજ જયસિંહ	૧૧૫૦	૧૨૦૦	૫૦
૮. કુમારપાળ	૧૨૦૦	૧૨૨૬	૨૬
૯. અજયપાળ	૧૨૨૬	૧૨૩૨	૬
૧૦. મૂળરાજ	૧૨૩૨	૧૨૩૪	૨
૧૧. બીમ (૨)	૧૨૩૪	૧૨૬૮	૩૪
૧૨. જયવન્તસિંહ	૧૨૮૦	[(કલાય ૧ વરસ સુધીન)]	૧
૧૩. ત્રિભુવનપાળ	૧૨૬૮	૧૩૦૦	૩૨

૩૦૨

સોલંકી વંશના રાજ્યોનો પરસ્પર સંબંધ આ પ્રમાણે છે:-

૧. મૂળરાજ
૨. ચામુંડરાજ—મૂળરાજનો દીકરો.
૩. વલ્લભરાજ—ચામુંડરાજનો પુત્ર.

સંવત ૧૧૭૫ ના વર્ષે કાર્તિક વદિ ૫ ને દિને ભત્રીજો કુમારપાળ પાટ બેઠો, તેણે ૩૦ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત ૧૨૦૫ ના વર્ષે પોષ વદિ ૧૨ ને દિને સોલંકી અન્ન-હુદે (અન્નપાળ) પાટ બેઠો; તેણે વર્ષ ૩ રાજ કર્યું.

સંવત ૧૨૦૮ ના વર્ષે આષાઢ શુદ્ધિ ૭ ને દિને મૂલદે (મૂળરાજ) ને મારીને ભીમદે (ભીમ ૨ જો) પાટ બેઠો. સંવત ૧૨૧૦ ના વર્ષે—એણે ૧૭ વર્ષ રાજ કર્યું. એવા અગિયાર છત્ર રાજ કર્યું. તેનાં કુલ વર્ષ ૨૩૦. (અ. ૪૬. ૧. ૭)

૪. દુર્લભરાજ—ચલ્લભરાજનો નાનો ભાઈ.
- ૫ ભીમદેવ—દુર્લભરાજનો ભત્રીજો.
૬. કલ્પ—ભીમનો પુત્ર.
- ૭ સિદ્ધરાજ જયસિંહ—કલ્પનો પુત્ર
૮. કુમારપાળ—કલ્પના ભાઈ ક્ષેમરાજનો પ્રપૌત્ર
૯. અન્નપાળ—કુમારપાળના ભાઈ મહીપાળનો પુત્ર.
૧૦. મૂળરાજ—અન્નપાળનો પુત્ર.
- ૧૧ ભીમ (૨)—મૂળરાજનો નાનો ભાઈ હોવાનું અનુમાન
૧૨. જયવન્તસિંહ—(સર્વધ જણાતો નથી).
- ૧૩ ત્રિભુવનપાળ—(સર્વધ જણાતો નથી).

સોલંકી વંશના રાજ્યો.

સોલંકી રાજની સ્થાપના સંવત્ ૯૯૮ માં થઈ. સોલંકી વંશનો ૧ હો રાજા મૂળરાજ થયો, તેણે ૫૫ વર્ષ રાજ કર્યું. ૨ જો રાજા આમુંક થયો, તેણે ૧૩ વર્ષ^૧ રાજ કર્યું. ૩ જો વરસંભ^૨ રાજા થયો તેણે ૧ વર્ષ ૬ માસ રાજ કર્યું,^૩ ૪ થો રાજા દુર્લભ^૪ થયો, તેણે ૧ વર્ષ, ૬ માસ રાજ કર્યું,^૫ ૫ મો રાજા ભીમ થયો, તેણે ૪ વર્ષ રાજ કર્યું.^૬ (તેના વખતમાં મંત્રી વિમલ હતો). તેની પછી ૬ હો રાજા કરણ થયો, તેણે ૨૯ વર્ષ, ૨ માસ, ૧ દિવસ રાજ કર્યું.^૭

સિદ્ધરાજ જયસિંહ પછીના રાજ્યો.

સિદ્ધરાજને પુત્ર નહીં હોવાને કારણે, તેણે સહસ્રલિંગ સરોવર બંધાવ્યું, વાવ કરાવી, સિદ્ધપુર વસાવ્યું, રૂદ્રમાત્ર આસાદ કરાવ્યો^૧ બીજાવાડને કોટ બંધાવ્યો, ધાંધણપુરનો કોટ તથા બીજા ઘણા કોટ કરાવ્યા. પોતાની માતા મીણવદેના નામથી વીરમગમમાં મીનલ સરોવર કરાવ્યું.^૨

૧- ૧૪ વર્ષ જોઈએ. ૨- વસ્ત્રભરાજ. ૩- માસ ૬. ૪- દુર્લભરાજ. ૫- ૧૧ વર્ષ. ૬- ૪૨ વર્ષ. ૭- ૩૦ વર્ષ.

૮. પોતાની નામના થાય એવાં હવા પ્રકારની કારીગરીવાળાં મકાનો બાંધવાનો સિદ્ધરાજને જહુ રોખ હતો. તેણે રસ્તાઓ ઉપર એક એક ચોળન (ચાર ગાંઠ) છોટા ધર્મશાળાઓ કરાવી હતી. અને ત્યાં ગરીબ લોકોને ખાવાનું મળતું. વળી તેણે હસોઇનો દિલ્લો, કપડવંજનો કુંડ, ધોળકાનું મહાવ તળાવ, સિદ્ધપુરનો રૂદ્રમાળ, સહસ્રલિંગ તળાવ (પાટણ), સીહોરના કુંડો, (આ માટે સીહોરનું આપેલું વર્ણન જુઓ.) વીરમગમનું મુનસર તળાવ, તથા બીજાવાડા, વીરપુર, વટવાણ, ધાધરપુર, (ધાંધણપુર હોતું જોઈએ), સાદુલ (૧) વગેરેના ગઢ બંધાવ્યા હતા એમ

સંવત ૧૧૯૮ ના^૧ વર્ષ આખરે સિદ્ધરાજ^૧ જયસિંહે લોજ-
રાજને પાટ બેસાડ્યો. તેને ત્રણ પુત્ર થયા: (૧) કુંવર(કુમાર)પાલ,
(૨) મહીપાલ, (૩) કીર્તિપાલ. તેમાંથી કુમારપાલને રાજગાદી
આપી. જયસિંહદેવે ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.^૨ (અ. ૭ ઝ.)

રાજા કુમારપાલ.

સંવત ૧૧૯૯ ના માગસર વદિ ૪ પુકરણયોગે રાજા કુમાર-
પાલ ગાદીએ બેઠા. તેના સમયમાં હિમાચાર્ય^૩ થયા. તેના પ્રતિબોધથી
‘કુમારપાળે જૈનધર્મ પાળ્યો. અરાઢ દેશમાં અમારી (અહિંસા) પળાવી,
ઘોડું અરાઢ સહસ્ર; ગળીને પાણી પાવ. બતરીવડા મધ્ય પ્રાસાદ
કરાવ્યા ને હિમાચાર્યની પુસાલ કરાની તારંગે, આશુએ, આરાસુરે
પ્રાસાદ કરાવ્યા ચૌદ દળર જીર્ણ દહેરા સમરાવ્યા સાત યાત્રા
શત્રુંજયની કરાવી. કુમારપાલે ૩૦ વર્ષ ને ૬ માસ સુધી રાજ
કર્યું. સંવત ૧૨૩૦ માં કુમારપાલનું મૃત્યુ થયું.

કહેવાય છે. આમાંનું ધોળકાનું મલાવ અને વીરમગમનું મુનસર તલાવ
તો તેની માં મીનલદેવીએ બંધાવ્યાં હતાં એમ લોકો કહે છે. (શ્રી સયાજી
બાલક્રાંત માલાનો પાટણ-સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ.) પણ તે સિદ્ધરાજના
રાજ્યકાલમાં બંધાયાં હતાં એટલી વાત ચોક્કસ છે.

સિદ્ધરાજને મકાનો બાંધવાનો એટલો શોખ હતો કે, એના વિષે
કાંઈ નીચે પ્રમાણે શ્લોક બનાવ્યો છે.

તે પછી રાજા અન્નેપાલ થયો, તેણે ૩ વર્ષ ૧ માસ રાજ કર્યું. તેને પાટ પલેપાલ^૧ રાજાએ ૩ વર્ષ રાજ કર્યું, તે પછી સંવત ૧૧૩૬ ના વર્ષે^૨ મૂલરાજે રાજ લીધું. તેણે ૨ વર્ષ ૨ માસ રાજ કર્યું. તે પછી સંવત ૧૨૩૮ માં^૩ રાજા લીમ થયો, તેણે ૪૭ વર્ષ^૪ રાજ કર્યું.

પચાવડા વંશ પછી સોલંકી વંશમાં રાજગાદી આવી. સંવત ૯૯૮ માં સોલંકી વંશની રાજગાદી સ્થપાઈ. તેનો પહેલો રાજા મૂલરાજ થયો, તેણે ૫૫ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી આમુંડરાજે ૧૩ વર્ષ રાજ કર્યું, તે પછી રાજા વલ્લભે ૧ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી રાજા દુર્લભે ૧૧ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી રાજા લીમ્મે ૪૨ વર્ષ રાજ કર્યું. લીમ રાજાના વખતમાં વિમળશાહ થયો. લીમની ગાદીએ કંરણરાજા (ભોગી) બેઠો, તેણે ૨૯ વર્ષ રાજ કર્યું. તેની રાણી મૈથુલદેવે કહ્ણાટક દેશના રાજાની પુત્રી હતી. તેને પરણીને અપમાનિત કરી હતી. એવામાં ઉબનું (?) રાણું આવ્યું. તેમાં નમુંનલા નામની એક સ્વરૂપવાન ઉબડી^૫ હતી. રાજા તેને દેખી મોહ પામ્યો. પ્રધાનને કહીને તે દોસણને અંત:પુરમાં બોલાવી. પ્રધાને યુક્તિ કરી મૈથુલદેવે સોળ શણગાર સળવી રાજા પાસે મોકલી. રાજાને પ્રેમ થયો. અને મૈથુલદેવે ગર્ભ રહ્યો. બીજી રાણીએ તે ગર્ભ બંધ કર્યો. વર્ષ બાર મુધી બોળ રહ્યો. દાયે ઉપાચ કરી છુટ (છુટ) કીધી. તે પુત્ર રાજા જયસિંહ થયો. બીજો પુત્ર ભોળપાલ થયો. જયસિંહદેવને પાટ રથાપ્યો. તે મહાપ્રતાપી અને પરાક્રમી થયો અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ કહેવાણો. તે અપુત્ર હોવાથી તેણે સદસલિંગ તળાવ બંધાવ્યું, પુત્ર-

૧. આ નામનો કોઈ રાજા થયો નથી. ૨. ૧૨૩૨ માં. ૩. ૧૨૩૪ માં. ૪. ૬૪ વર્ષ રાજ કર્યું.

૫. આ લખાણમાં આપેલાં વર્ષો લગભગ બરાબર છે.

૬. ઉબડીનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. પરંતુ નમુંનલા કહ્ણાટકની નદી હતી, એ વાત ચોક્કસ છે, કદાચ ઉબડીનો એ અર્થ થતો હશે.

પ્રાપ્તિ અર્થે રાણીવાવ કરાવી, સિદ્ધપુર નગર વસાવ્યું, રૂઢમાલ પ્રાસાદ કરાવ્યો. ઝીંઝુવાડે ગઢ બંધાવ્યો. ઉપરાંત સાહેલી ગઢ, ધાંધલપુરનો ગઢ, ઉપરાંત અનેક કામો કરાવ્યા. તેની માતા મૈણુલદેના નામથી વીરમગામમા મિનલ સરોવર બંધાવ્યું. આ સરોવર સંવત્ ૧૧૦૮ માં તૈયાર થયું.

સંવત ૧૧૨૭ માં સિદ્ધરાજે ચારણ, કુંભાર વગેરેના ક્ષત્રિયો પાસે લાગો બાધી આપ્યો. તેને લગતો ફહો આ પ્રમાણે છે—

તોરણુ ગધો ચવરી ટકો જમા સહીતી પાગ,
એતૌ દીજે ચારણા કુંભારારો લાગ. (અં. ૭. ઝ.)

સિદ્ધરાજના જન્મની વાર્તા.

કરણ રાજા કલ્યાંટકના રાજાની પુત્રી મીણુલદે(મીનજદેવી)ને પરણ્યો હતો, પણ પરણ્યા પછી તેને પરદરી મૂકી હતી. એક વાર દુમડી(નટી ?)^૧નું ટોળું આવ્યું, તેમા નમુનગા દુમડી સ્વરૂપવંતી હતી. રાજા તેના સૌંદર્યથી મુગ્ધ થયો, અને પ્રધાનને કહ્યું કે દુમડીને સંધ્યાસમે અંતઃપુરમા મોકલજ્જે. પ્રધાને એ વાતની હા લણી. પણ શુદ્ધિ વાપરી રાણી મીણુલદેને શણગાર સજાવીને મોકલ્યા. રાજાને પ્રેમ ઉપજ્યો અને તે દિવસે ગર્ભ રહ્યો. એ પ્રમાણે રાજા શ્રી જય-સિંહદેવ થયા.

રાણીને ગર્ભ રહ્યો ત્યારે કરણ રાજાને ગણસેં સાક^૨ ઓઝો

૧. આગળના લખાણમાં જળડી લખ્યું છે તે કે દુમડી ખરો રાખ્દ દરો તે નક્કી કરું મુશ્કેલ છે.

૨. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ વાત સાચી હોય એમ જણાય નથી.

હતી. તેમણે વિચાર્યું કે એ રાણીને પુત્ર આવશે તો એ માનીતી થશે. તેથી એક જતિને તેડ્યો અને ઘણું દ્રવ્ય આપી કામણુ કીધું. તે જતિએ કહ્યું કે હું ચિટ્ટી આપુ છું તે હીરને આપે વીંટો. જોટલા આંટા વીંટશે તેટલે માસે પુત્રનો જન્મ થાશે. રાણીએ સવામણુ હીર વીંટયું, અને રાણીને અદાર મામ થયા, પણ પ્રસવ થયો નહિ. પછી કરણુ રાજની આજ્ઞા લઈ રાણી જલશાયી કરવા (થવા ?) શ્રી નર્મદાજી આવ્યા, અને દર્શાવતી નગરી એટલે ડબોઈ પ્રગણાના ગામ વેગા(!)એ મુકામ કર્યો. ત્યાં એક જોગી સિદ્ધ પુરુષ હતો. તેણે રાણીને કહ્યું કે બે માસ ધીરજ રાખી રહો તો પુત્રપ્રાપ્તિ થશે. રાણીએ તે વાત માન્ય રાખી. પછી સિદ્ધે આત્મદષ્ટિ કરી જોયું તો કામણુ દીધું. પછી તે ગામમાં બીજને છોકરા થયો, તે છોકરા લાવીને તેનાં પગલાં કાગળ ઉપર કંકુથી પાડી પાટણુ કરણુ રાજને વધામણી મોકલી. આથી રાજને ઘણો આનંદ થયો, ને મોટો સમારંભ કીધો. ત્યારે બીજી રાણીઓને ખેદ થયો, ને જતિને બોલાવીને પૂછ્યું જે તારૂં કહેવું કાંઈ ખરૂં ન પડ્યું તેનું શું કારણ ? ત્યારે જતિએ કહ્યું કે ચિટ્ટીને ઉધાઈ તો વળગી નથી ને તે જુઓ. તે ઉપરથી રાણીઓએ હીરના આંટા ઉકેલ્યા, તેથી ચિટ્ટી ખુલ્લી થઈ અને મંત્ર ઉડી ગયો, ને વેગા ગામમાં રાણીને પુત્ર પ્રસવ્યો. ફરીને પાટણુમાં વધામણી આવી. રાજને આશ્ચર્ય થયું કે બે વાર વધામણી શી રીતે આવી ! એવું વિચારી કરણુરાજ વેગા આવ્યા, અને ત્યાં દશ બ્રાહ્મણોને તેડાવ્યા ને દાન આપ્યાં. સાઠ પાદર દાનમાં આપ્યાં. તે પછી પાટણુ આવ્યા. આ પ્રમાણે સિદ્ધરાજ જેસંગદેવ થયા.

(અં. ૩૫. ૧. છ.)

સિદ્ધરાજ જયસિંહની હકીકત.

સિદ્ધરાજ સોલંકીનું નામ રાજા વીરલદે. જન્મનું નામ જેસંધ, તે પાટણમાં થયા. તેણે ૭,૨૨૪ વાવ દરાવી. ધરતી ઉપર ૫,૦૦૦ તળાવ કરાવ્યા; તેમાં ૨૦૦ બંધાર તળાવ કરાવ્યા. પાટણમાં સદસ્ય-લિંગ તળાવ બંધાવ્યું. સંવત્ ૧૧૫૨ ના વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધ ૬ ને દિને રાણીવાવ પાટણમાં કરાવી, પાટણમાં તીરથીયું તળાવ કરાવ્યું. વડનગરમાં શમેલા તળાવ કરાવ્યું. સંવત્ ૧૧૧૨ ના વર્ષે ધોળકામાં મલાવ તળાવ કરાવ્યું; તેનું ખર્ચ અનુક્રમે ૧૬ લાખ ટકા, ૬૧ હજાર ટકા, એકશાત ટકા-હિઝણુદશી આડના(૩)થઆ-તાંબા ખરોખર પથર ચણાવ્યો. સંવત્ ૧૧૧૫ ની સાલમાં વીરમદે વાઘેલે વીરમગામ વસાવ્યું. સંવત્ ૧૦૮૭ ના વર્ષે માહા ગુદિ ૧૩ ને દિને સિદ્ધરાજ જયસિંહે વીરમગામમાં ત્રણસેને સાડ દેરીનું મુનસર તળાવ બંધાવ્યું. આ તળાવ વીરમગામથી આઠમાણું છે. સિદ્ધરાજનો જન્મ ડબોઇમાં થયો હતો અને સિદ્ધરાજે ડબોઇનો ગઢ કરાવ્યો, તેમજ જશધ(૬)ણુ નામનો ગઢ કરાવ્યો. તે જશધણુ બોયડું હતું-તેમાં ધુધલીમલની મૂર્તિ છે-ને એક ધરમનાથ સંધ હતો.

સિદ્ધરાજે ધાંધણપરનો ગઢ કરાવ્યો, અને ધુધલીમલની મૂર્તિ

૧. રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ સિદ્ધરાજ જયસિંહનાં દરેલાં જહેરકામે નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:-

ડબોઇનો જિલ્લો અને તેને ચાર ચાર માઈલને અંતરે ધર્માના વીશાઓ, કપડવંજમાં કુંડ, ધોળકામાં માલવ્ય સરોવર, રૂદ્રમહાવથ, તથા દેરાં; નાણીની વાવ, સદસ્યલિંગ સરોવર, શિહોરના કુંડો, સાયલાનો જિલ્લો, દશ હજાર દેરાંનો દરાસલજ, વીરમગામનું મુનતલાવ, દાપરપર, વટવાળ, અનંતપર ને મુળીના ગડો, સરધર તલાવ, જિંમુવાડા, વીરપર, ભદુલા, વેર્સાગપર ને થાનના ગડો, કડોવા ને સિદ્ધિનદપુરના મહેલો, દેવાડનો કીર્તિસ્તંભ, જેતપુર અને અનંતપુરના કુંડો; એ સર્વ સિદ્ધરાજે બંધાવ્યાં છે.

(રાસમાળા ભા. ૧. પા. ૨૩૦.)

વાવને ટોડે બેસારી છે. શરવાનો ગઢ કરાવ્યો, સાયલાનો ગઢ કરાવ્યો, આણંદપરનો ગઢ કરાવ્યો, ભાડલીનો ગઢ કરાવ્યો, સેજકપરનો ગઢ કરાવ્યો, વદવાણુનો ગઢ કરાવ્યો, જોતલપરનો ગઢ કરાવ્યો, શિહોરમાં બ્રહ્મકુંડ કરાવ્યો, ૧૦ હજાર ગ્રાસાદ કરાવ્યા, ૧૧ લાખ પરબો મંડાવી, ૧ લાખ અને ૯ કન્યાદાન દીધા, ૮ હજાર તપસીની મઢીઓ કરાવી, ૭૨ હજાર ધર્મશાળાઓ કરાવી, સોરઠમાં દેવકાપાટણમાં સોમીયા મહાદેવનું દહેર કરાવ્યું, બ્રાહ્મણોને ૧ હજાર ગામ આપ્યાં. સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમાળ બંધાવ્યો; તેનું ખર્ચ ૧૪ કરોડ મહોર, કાગળ ઉપર લખાયું. રૂદ્રમાળ સંવત્ ૧૧૫૨ ની સાલમાં બંધાવ્યો. ૭૪૦ ગામ બ્રાહ્મણોને આપ્યા. ૨૬૦ ગ્રાસ શિહોર વસાવી બ્રાહ્મણોને (ઔદીચ) આપ્યા.

સંવત્ ૧૧૬૨ ની સાલમાં ઝીંઝુવાડે ગઢ કરાવ્યો અને દક્ષિણ તરફ રાક્ષસપોળ કરાવી. ઝીંઝુવાડામાં એક બોયર છે, તેમાં રાક્ષસ દીડો. તેથી મસાલ કરીને ધણીધણીઆણી-રાખરાણી બોયરામાં ઉતરી અને ત્યાંથી અલોપ થઇ ગયા. આ બોયરાનું એક મોઢું જુનાગઢમાં છે, બીજું મોઢું જસઘણના ગઢમાં છે, ત્રીજું મોઢું ઝીંઝુવાડે છે.

તે પછી ૨ માસ અને ૧૨ દિવસ પાટણનું રાજ સૂતું રહ્યું.^૧

હાલરીએથી સોલંકી કુમારપાલને તેડીને પાટણ લાવ્યા, ને તેને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેણે ૩૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

(અં. ૪૬. ૧. ૮.)

૧. અગાડનાં લખાણમાં સિદ્ધરાજે કુમારપાળ પહેલાં ભોજરાજને પાટ બેસાડ્યો એમ લખ્યું છે, પણ તેની પછી ખરો રાજા તો કુમારપાલ (ભોજરાજનો દીકરો) થયો છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહનું કવિત્વ.

સધરાવ જેસંધસુ ચડે નકા મંડલીક
જેને પાંચ લાખ તોખાર જસાગદ પાડતોરી ગામ
જેર બાધજ રેવત ઉપર સ્વાર
અલાગમ બાંણુપં (૫) ત લખ બે શબ્દ
વેદી સવાકરણુ સોલમેહ સખા ખાત દીમે કેરા
રાવણુ રાંણુ ધુંધલે, કામ લહુજે
વરા વીસ સેદજ વાજીત વધી
સધરાજ જેસંધસુ ચડેની કો મરલીક (૧)
સામંત સાકર વીર ચૈતર મુદ લગન એ આચર્ય
ભરણી નક્ષતર શુભકર વાર શનિચર
દેખો તમામે સાત દકા કોડ પાંત્રીસે સીદી
પથર સાપેલ ઓગળી પાચાસે આણીદલનગર
અવિચલ વસે તા શનીરભાગી તેરશ
શુણુ સધરા યુગ્ગરધણી સેસનામ સમે વરસ રસ^૧ (૨)
(અ. ૪૬. ૧. ૨.)

૧. પહેલા કવિત્વમાં સિદ્ધરાજના સૌર્યપ્રભાવનું વર્ણન છે, બીજામાં
ફદ્રમાલને લગલી હકીકત છે. આ કવિત્વો બહુજ અશુદ્ધ અને બૂલોવાળાં
છે. ફદ્રમાલ વિશે બે વધારાના દોહરા નીચે પ્રમાણે છે:-

સંવત્ બાર બીસોતરે માધ મારા પરમાણુ
ફદ્રમાલની સ્થાપના તથ બીજ વાર ગર જાણુ.
સંવત્ ૧૩ તાં પાસેઠ દરો અગ્રૂ અલાહ
ફદ્રમાળ પાદર કરે નરાં ઉતારણુ નાદ.

ફદ્રમાલનાં બીજાં કવિત્વો અગત્ય અગત્ય છે.

સિદ્ધરાજે લિત્તમાલ જિત્યું તેનું કવિત્ત.

સંમં(વ)ત ધાર આવન દટક લગો
ગુજર કંપીઆઓ સુઝ અટમી
લડ લાનમાલ જ લાગો સંધરાજ જેસંગ
લોદપગ સર લાગો પલ્લીયા કોટ પસચમનણા
ખુતી આલામ અઆખરી, સોલંકી જેસંગમું
માડકીનનોક મંડલીક-ખોઆણા નવલખ ખેડ કીધ
કાનો જપીઆણો

એક દેશ ઉજડે મલેનાં અપામે જે હો
ભા ડંડ ભૂપાલ-ખંડ ઉધરાવા ખાડુ
ખલ્લોસ સગર હસ વીજડે
મસેહ કોન સમાઓ પાલટે કોટ પજમનણો
ખુણી આલાં મલાં આખરી
સોલંકી જેસંગ મુને માંડે નાદી કો મંડલીક. (૩)

તુંવર રાજના પરાજયનું કવિત્ત.

અકલે ઉવરો વેણ પછી અરકર કો પાસ ન લીનો
ખલ્લરાજ રા છોડ વમો ધાવામાં નકર દીનો
ધુધમાલ જાલવ તુંવર નર સુવાસન નરાદે
અખેપાલ અંદરવાંન તાસ જંગ વાંદે હી વાંદે (૪)
(અ. ૪૬. ૧. ૨.)

રૂદ્રમાલનું કવિત્ત.

ચરસેં સહસ યૌદ યુમાલ, ચંલીસેં સોલ નિરંતર,
પૂનલી સહસ અદાર, જહીત માણક મનોદર;

- ત્રીશ સદસ ધ્વજ દંડ, છપન લાખ ગજ તોરી,
એકવીશ ચત આગલા કનક કલશ તે ઉપરી,
બોદતેસેં બારી જડી;
રૂઢમાત્ર પ્રાસાદ કરતેં ચૌદ કરોડ મોહોર કાગદ ચડી. (૧)
- સંવત બાર ખીલોતરે, માધ માસ પરમાણુ,
રૂઢમાત્રાની ચાપના, તથ ખીજ વાર ગર જાણુ. (૨)
- સંવત ૧૩ તાં પાંચડે, હશે અમ્મ અન્નાદ;
રૂઢમાત્ર પાદર કરે નરાં ઉતારણુ નાદ. (૩)
- થરસેં ચહિદ ચુઆત્ર, ચંલ પણુ સદસ નરંતર,
પદમ કરોદ અદાર, જડી જેણે માણેક મનોહર;
એક લાખ ધજ દંડ, લખ કલશ સુવણુ તણુ,
કોરણી ઘણી વિશાલ ચક મોહોર દર ન હલે—
જોત મોહોત્ર સોને જડી;
રૂઢમાત્રો ચકવત કહે ચહિદ કરોડ મોહોર કાગદ ચડી.

તલાવનું કવિત્ત.

સંવત સંકર વીર ચર્ધતર શુદ્ધ લગન આચાર,
ભરણી નખેતર ભરણુ શુભકર વાર શનીસર
દેશોત કડે સાત દકા કોડ પાંતરીસે,
સીડી પથર પંચાસ પક્ષ ઓગણુ પંચાસે;
તાસ નીરભાગી તરસ સુણુ સધરા ગુજર ઘણી,
સેસલં સરોવર સરસ સુભટો.....

(અં. ૪૬-૧-૨.)

સિદ્ધરાજ જયસિંહે ૪૯ વર્ષ રાજ કર્યું. તેના લાઇ ભોજ-
પાલને ત્રણ પુત્ર હતા: કીર્તિપાલ, મહીપાલ અને કુમારપાલ. કુમારપાલે
૧૬ વર્ષ દેશવટો બોગવ્યો અને સોળે વર્ષે પાળે (પત્રે ચાલતો) પાટણ

આવ્યો. જેસિંહદેવ દેવલોક પામ્યા તે વખતે ત્રણે ભાઈને બોલાવી પ્રભાતે પૂજ્યું કે ‘અમે તમને રાજ્ય આપીએ તે તમે દેવી રીતે પાળશો.’ કીર્તિપાત્રે કહ્યું કે ‘લક્ષ્મીને બળે રાજ્ય કરીશ.’ મલીપાત્રે કહ્યું કે, ‘સુભદ્રાને બળે રાજ્ય કરીશ.’ કુમારપાત્રે કહ્યું કે ‘ખડ્ગને બળે રાજ્ય કરીશ.’ આ દયન સાલળી ૧૮૮૮ સવત^૧ માગસર સુદિ ૧૧ ને દિને કુમારપાત્રને પાટણની ગાદીએ અભિષેક કર્યો. તેના સમયમા હિમાચાર્ય થયા, તેણે કુમારપાત્ર રાજને બોધ કર્યો અને અદારદેશમાં અમારી પળાવી ૧૧ લાખ ઘોડાને ગળ્યું (ગાળેલું) પાણી પીવરાવ્યું. બત્રીસ ઘડાબંધ પ્રાસાદ કરાવ્યા, પાટણમા હિમાચાર્યની પોસાલ કરાવી, આશ્રુ અને તારંગામા પ્રાસાદ કરાવ્યા, સિદ્ધાચળજીની સાત જત્રા કીધી, ચૌદસે સક્ષીણુંના ઉદ્ધાર કરાવ્યો, ઉંદરો ગામ વસાવ્યું; શ્રી શાંતિનાથજીનું દેવળ કરાવીને મુખ આગળ ઉદરની મૂર્તિ પધરાવી. રાજ પોતે પરમ જૈની શ્રાવક થયો. આ વખતે સોલંકીઓની કુળ-દેવી કાપાયમાન થઈ અને કુમારપાત્રના હૃદય ઉપર ત્રિચળ લઈ મારવા બેઠી, તે વખતે કુમારપાત્રે લલપલના વચન દઈ દૂર કરી. સવાર પડતા હિમાચાર્યને સઘળી વાર્તા કહી આ ઉપરથી હિમાચાર્ય પોતાની ૮ દેવીઓ અને સોલંકીની કુળદેવીને બોલાવી અને નાગ-પાસથી બાધી, કુટી, ચોરડામા નાખી તાણું માર્યું. પ્રભાતે કુમારપાત્ર ઉપાશ્રયમા ગયો અને ધર્મોપદેશ સાલળ્યો. પણ ચોરડામાથી શબ્દ આવ્યો, અને તે રાજને કાને પડ્યો ત્યારે હિમાચાર્ય પૂછ્યું કે, ‘રાજ શું જુએ છે?’ ત્યારે રાજએ કહ્યું કે ‘સ્વામી, ચોરડામાથી શ્રીનૌદાન શબ્દ કેમ આવે છે?’ તાણું ઉઘાડી જોયુ તો રાજની કુલદેવી દેખાણી. કુલદેવી રાજને વિનતિ કરી કહેવા લાગી, ‘અહો રાજ મને મુકાવ’ ત્યારે કુમારપાત્રે દેવી પ્રત્યે કહ્યું. ‘મારી સાથે જળ્મળ (જળગર્હ?) કરવો સહેલો છે, પણ અહીં તમારી શક્તિ

૧. આ સાલ તદ્દન ખોટી આપી છે. કુમારપાત્ર સંવત ૧૨૦૦માં ગાદીએ બેઠો છે.

ક્યાં ગઈ? અને નિવડાંધે બંધાણું છે? તો તમારે જોર ક્યાં ગયું?' ત્યારે દેવીએ કહ્યું કે, "રાવલા આવ્યા ત્યારે દેવલા ચાડ્યાં. જે ઉપર તામિલે તે વારે સંપત થાય. પિણુ (પણુ) મુજ પ્રતે (નિ) મુકાવ. કાલથી મઘ-માંસ સર્વ છોડી દે. મને જો કાંઈ આપે તો મીઠું આપજો, નહિતર થયું." રાજાએ દેવીનાં વચન સાંભળી મીઠી જૈતી વહિરાવી (મીઠું નેવેલ ધર્યું) અને શ્રી હેમાચાર્યને વિનતિ કરી. 'સ્વામી, માતાજી કને (નિ) મૂકો.' હેમાચાર્યે દેવીને(ના) બંધ છોડ્યા. દેવી હેમાચાર્યને પગે લાગી. મઘ-માંસ છોડી પોતાને સ્થાનકે ગઈ. ત્યારથી સોલંકીઓના રસોડામાં મઘમાંસ વપરાતુ બંધ થયું. કુમારપાલ દેવીનો તમાસો દેખી અતિ આશ્ચર્ય પામ્યો.

આ અરસામાં કાશીથી એક બ્રાહ્મણ પાટણુમા આવ્યો. રાજાને જૈનધર્મ પાળતો દેખી તે બ્રાહ્મણને રૂપ થયો. તેણે ઇંદ્રજીવથી રાજાની ૭ પેઢીને નર્કમાં દેખાડી. આથી રાજાનું ચિત્ત વિરક્ત અને ચલાયમાન થયું. હેમાચાર્યે આ વાત સાંભળી ત્યારે તેણે બ્રાહ્મણ સહિત રાજાને ઉપાશ્રયે બોલાવી રાજાની ૮૪ પેઢી માતાપિતા સહિત વૈકુંઠમાં જતી દેખાડી અને તે બ્રાહ્મણની ૭ પેઢી નરકમાં પડેલી દેખાડી. તે બ્રાહ્મણને ધણું કષ્ટ થયું. ત્યારે રાજાનું મન પાછું ઠેકાણે આવ્યું અને દૃઢચિત્ત થયો. તે પછી હેમાચાર્યે રાજાને કહ્યું: 'એમ ઇંદ્રજીવથી કેમ બૂલ ખાય છે? એ તો ઇંદ્રજીવનો ખેલ છે; સાચી વાત નથી.' તે પછી કુમારપાલે અનેક ધર્મના કામ કર્યા. આ પ્રમાણે શ્રી હેમાચાર્ય મહા પ્રભાવશાળી થયા. ૮ દેવ પ્રત્યક્ષ આવતા. કુમારપાલે ત્રાગ્ધાપત્ર લેખ કરી આપ્યો. અદારે દેશમાં જે વિદ્વાત્રી (!) યાય તે સર્વ યતીનો માલ છે એવું ત્રાગ્ધાપત્ર કરી આપ્યું. પછી ૪૬ જતીને દેખાડ્યો તેણે પહેલો લાંબોવ્યો (!). આ પ્રમાણે કુમારપાલ રાજા અને હેમાચાર્ય થયા. મહા પ્રમાણિક એવા કુમારપાલે વર્ષ ૩૧ રાજ કર્યું.^૧ તેના પછી સંવત્ ૧૨૩૧ માં અગ્નેપાલ રાજાએ

૩ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી ઘણુપાલ રાજ થયો તેણે ૩ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી લઘુ મુલણુ રાજાએ વર્ષ ૩ રાજ કર્યું. તે પછી રાજા લીમે ૪૭ વર્ષ રાજ કર્યું. તે અપુત્ર મરવાથી સંવત્ ૧૨૯૮ માં વાઘેલા વંશમા ગાદી ગઈ.^૧

કુમારપાલે કાલરીએ દેહર કરાવ્યું. તેને ૧૬ દીકરા થયા. પાટણુમા સવા હજાર જતીની પોસાલો હતી.

રાજા કુમારપાલને ગળન કોઠ નીકળ્યો. તેથી તે મરણુ પામ્યો અને પાટણુનું રાજ સતું રહ્યું.

(અં. ૩૫. ૧ છુ.)

ચૌહાણ અથવા સોલંકી વંશ.

મૂળરાજ ૧ લો

(સં. ૯૯૮ થી ૧૦૫૩)

ચામુંડ રાજ

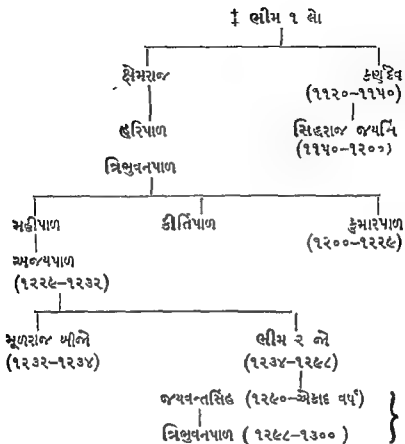
(૧૦૫૩-૧૦૬૭)

વલ્લભરાજ
(૧૦૬૬-૧૦૬૭)
૭ મારા સુધી

દુર્લભરાજ
(૧૦૬૭-૧૦૭૮)

નાગરાજ
‡ લીમ ૧ લો
(૧૦૭૮-૧૧૨૦)

૧. કુમારપાલ પછીના રાજાઓનો કમ તેમજ તેમણે કેટલાં વર્ષ રાજ કર્યું તે અગાઉ આપેલું છે. આમાં કેટલીક ભૂલો રહી ગઈ છે.

તા. ક. (૧) છેલ્લા બન્ને રાજાનો હિપલા રાજાઓ સાથે કરો સંબંધ જણાયો નથી.

તા. ક. (૨) સોલંકીવંશ વિશે પ્રકીર્ણ વિશિષ્ટ વિચારો માટે પરિશિષ્ટ પહેલું ભુજો.

વાઘેલા વંશની હકીકત.

કુમારપાળના મરણપછી નગર મઝાવતીને મલક-વાઘેલ-માંથી વાઘેલો મૂલરાજ પાટણ આવ્યો અને પાટણમા વાઘેલાની દ્વાઈ ફરી. મૂલરાજનો પુત્ર રણુધવલ પાટ બેઠો, તેણે ૪૮ વર્ષ ૧ માસ ૧૭ દિવસ રાજ કર્યું.

તેનો પુત્ર વડલા વીસલદે થયો, તેણે ૫૯ વર્ષ, ૬ માસ ૧૧ દિવસ રાજ કર્યું.

તેનો પુત્ર સારંગદે થયો, તેણે સાડા ત્રણ વર્ષ, ૮ માસ ૧૩ દિવસ રાજ કર્યું.

તેનો પુત્ર કરણુધેલો થયો, તેણે ૪૯ વર્ષ ૭ માસ ૧૨ દિવસ રાજ કર્યું.

આ રાજ પાંચ છત્ર ભોગવ્યું.^૧

૧. વાઘેલા વંશમાં અણહિલવાડની આદી ઉપર ફક્ત ચાર રાજ થયા છે. (૧) વીસલદેવ, (૧૩૦૦ થી ૧૩૧૮), (૨) અનુનદેવ, (૧૩૧૮ થી ૧૩૩૧), (૩) સારંગદેવ, (૧૩૩૧ થી ૧૩૫૩), (૪) કણ્ઠ (૨), (૧૩૫૩ થી ૧૩૬૦). વાઘેલાવંશના ફક્ત ચાર રાજાઓ થયા અને તેમણે ૬૦ વર્ષ (૧૩૦૦-૧૩૬૦) રાજ ભોગવ્યું.

બેામ્બે ગેઝેટીયરના વોલ્યુમ ૧, ભાગ ૧ માં વાઘેલાની જે વંશાવળી આપી છે તે આ પ્રકરણને છેડે ઉતારી છે; પણ તેમાં વીસલદેવની પહેલાંના ત્રણ રાજાઓનાં નામ આપ્યાં છે, પણ તેને ઘોળકાના રાણા તરીકે ગણાવ્યા છે આથી જ રા. હિસ્કાલકરે, 'પુલ્હિમકાશ' (નુવાઇ ૧૯૨૬)ના પોતાના 'મૂળસતતા ચૈાલુક્ય રાજાઓનો કાળક્રમ' એ નામના લેખમાં ઉપર બતાવેલા માત્ર ચાર રાજાઓનાં જ નામ આપ્યાં છે. પણ તેનો કાર્યક્રમ ગેઝેટીયરમાં આપ્યો છે તેને બરાબર મળતો આવે છે. ગેઝેટીયરમાં વીસલ-

કરણ વાઘેલાના સમયમાં માધવ અને કેશવ નામના નાગર બાધ્યો વચ્ચે હતા. તે માધવે વઢવાણમાં માધવાવ કરાવી, તે ગામ વચમાં ગદની પાસે છે.

કેશવની સ્ત્રી પદ્મિની હતી. રાજની તેના હિપર કૃદદિ થઇ, ત્યારે તે પેટમાં કઠાર ખાધને મરી ગઈ. ^૧ આથી માધવ અને કેશવ મોહરેના ૧૬૦૦ સાદીઆ લરીને દિલ્હી આવ્યા, પાદશાહની ખીન્નમત કરી, ૩૨ લાખ રૂપિયા આપ્યા. પાદશાહ દિલ્હીથી પાટણ આવ્યો, કરણુધેલાને મારીને શીતરસે (ગામવાળા) ગૂજરાતનું રાજ લીધું.

કરણુધેલાનો દીકરો ઘોઘણુશીજીને મુસલમાન બનાવ્યો અને તેનું નામ પાદશાહ પીરોજશાહ પાડ્યું. અને તેને પાટણની ગાદીએ બેસાડ્યો. તે પીરોજશાહે ૩૮ વર્ષ, ૪૪ માસ ૧૭ દિવસ રાજ કર્યું.

પાટણમાં પાચ છતર વાઘેલાએ રાજ કર્યું. તેમાં વાઘેલો ધબલ, તેણે ગામ ઘોળકું વસાવ્યું. વઝલા વીરભદ્રેએ સહેર વઢવાણ વસાવ્યું. વીરભદ્રે વાઘેલે વીરમગામ વસાવ્યું. કરણુ વાઘેલે કરણાવતી નગરી વસાવી. કરણાવતી નગરી પછવાડે પાંચસે ગામનું રાજ કર્યું.

(સં. ૪૬-૧-૭.)

દેવથી કણ સુધીનાં રાજદાળનાં વર્ષો (૧૨૪૩-૧૩૦૪ ઇ. સ. એટલે સં. ૧૨૯૯-૧૩૬૦) આપેલાં છે.

બાકી ઉપર મૂળમાં ચાપડામાંથી જે ઉતારો કરેલો છે તે અશુદ્ધ છે એ તો સ્પષ્ટ છે.

૧. હંતકયા પ્રમાણે કણ રાજ્યે માધવની સ્ત્રીને બળાત્કારે પોતાની રાણી બનાવી હતી. અને રા. બા. નંદસંકર તુલનસંકરે પોતાના 'કરણુ ઘેલા' માં એ પ્રમાણે લખ્યું છે, પણ આ બાબતની ઐતિહાસિક સાબીતી અદ્યપિ પર્યંત મળી આવી નથી.

વાઘેલા વંશ.

પ્રાચ્ય હવ વાઘેલે રાજ કીધું. સંવત ૧૨૬૧ ના વર્ષે પોપ શુદ્ધિ ૫ ને દિને રાજ વિશલદેવ પાટ બેઠા; તેણે ૧૮ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત ૧૩૭૬ના વર્ષે કાર્તિક વદિ અમામતે દિને અળેપાલ પાટ બેઠા; તેણે વર્ષ ૧૩ રાજ કર્યું.

સંવત ૧૩૯૨ ના વર્ષે અપાડ વદિ ૫ ને દિને રાજ સારંગદેવ પાટ બેઠા, તેણે વર્ષ ૨૨ રાજ કર્યું.

સંવત ૧૪૧૫ ના વર્ષે કાર્તિક વદિ ૪ ને દિને રાજ કરણુ છેલ્યો પાટ બેઠા; તેણે વર્ષ ૯ રાજ કર્યું.

સંવત ૧૪૨૪ના વર્ષે માગશર શુદ્ધિ ૭ ને દિને રાજ અદે (ધિ) રાજ (મુસલમાન પાદશાહ) પાટ બેઠા; તેણે ૫ વર્ષ રાજ કર્યું.

રાજ કરણુ ઘેલાના સમયમાં પાટણનું રાજ ગયું. માધવ, કેશવ નામના મંત્રી નાગર બ્રાહ્મણોએ હિંદુ રાજ ખોવરાવ્યું.^૧

કણુઘેલાના દીકરાનું નામ આનાદે વાઘેયો હતું, તે લગાઇમાં માર્યો ગયો હતો.^૨

૧. વાઘેલા વંશની સ્થાપના વાસ્તવિક રીતે ૧૨૫૬ થી થયેલી છે, પણ પાટણ ઉપર વીસઘટે સંવત ૧૨૬૭-૬૮ થી રાજ્ય ચલાવેલું હોવાથી, ત્યાંથી વંશ ચાલ્યાનો ઉલ્લેખ કરેલો જણાય છે; પણ ૧૩૬૧ ની સાલ આવી છે તે વાસ્તવિક નથી તેમજ કરણુઘેલો ૧૪૨૪ માં અહીં-હીનથી હાર્યાનું જણાવેલું છે તે પણ ખોટું કરે છે. એ બનાવ સંવત ૧૩૫૬ ની આસપાસ બન્યાનું જણાય છે. વિશેષ હકીકત મારે વારેલાઓની બાકાતની સવિસ્તર નોંધ લેવી.

૨. મુંળાઈ બેઝેરીયરમાં કે રાસમાળામાં આ બાબતનો ઉલ્લેખ જણાતો નથી.

સંવત ૧૨૯૮ માં ભત્રીજ પુત્રિકા વાધેલા વંશમા રાજ-
ગાદી ગઈ.

વીરધવલ વાધેલાએ ૧૨ વર્ષ ૫ મહીના રાજ કર્યું. સંવત
૧૩૧૦ માં વજપાલ (વન્તુપાલ) તેજપાલ વાણીયા થયા. વીરધવલ
પછી વીસલદેવ રાજ થયો; તેણે વીસલનગર વસાવ્યું, હમોઈનો
ગઢ કરાવ્યો. તેની પ્રથમની પાળે (દિવાલે) નવ કરોડ, નવાણું લાખ,
નવહજાર, નવસેને નવ ટંકા ખેદા. તેના સમયમાં ઝંઘડુશા થયો.

કવિત.

સરગથી સાંચરો દેશ પહોંચ્યો ડકાલ,
વડાં નગર ભાંજવા હાર, પોહોચી સીમાલ,
કહેતો એને કઈ આંકસો ધાર,
પણ ધીધ નવેહ શુભસો-પાપી ટસો—
જઠડખેઘ ગટ જટકીઓ, મુક મુક ઝંકુ શોલાતણો,
નહીં પડું કાલ પંદરો તણો.

સંવત ૧૩૨૭ ના વર્ષે અર્જુનદેવ થયા, તેણે ૩ વર્ષ રાજ કર્યું.
તેને પાટ રાજ લવણ થયા; તેણે ૪ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત ૧૩૪૮ ના વર્ષે તેતર સારંગદેવ થયા, તેણે ૩ વર્ષ
૪ માસ રાજ કર્યું.^૧

ગૂજરાતનો છેલ્લો રાજા.

સંવત ૧૩૫૧ ના વર્ષમા લલુ કરણ ધણેલડી (કરણપ્રેક્ષો)
થયો, તેણે ૬૦ વર્ષ રાજ કર્યું. તે ગજને માધવ-કેશવ નામે નાગર
બ્રાહ્મણ પ્રધાન હતા. માધવની સ્ત્રી પદ્મિની હતી. રાજાએ તેને
બળાતકારે પકડી રાણી બનાવી અને કેશવને મારી નાંખ્યો. આથી
માધવ દિવ્દી ગયો અને મુસ્લમાન અગ્રસિદ્દીનને મળ્યો, અને તેને

ગૂજરાત છિપર તેડી લાવ્યો. દિવસે પોલ દેવાતી ગુરગામમાં મરતા હડપચીએ પાધડી બંધાતી. (આ વાક્યનો અર્થ બેસતો નથી.)

સંવત્ ૧૩૫૬ ના વર્ષમા તુર્ક મુસલમાનો ગૂજરાત છિપર ચડી આવ્યા. માધવે ૩૬૦ ઘોડા અષ્ટાઉદીનને બેટ કર્યા, ને ગૂજરાતની દીવાની (દિવાનગીરી) લઈ આવ્યો. અને અલખખાન ગૂજરાતનો સુબો થયો. મુસલમાની લશ્કરમાં ૧ લાખ ઘોડા, ૧૫૦૦ હાથી, ૨૦,૦૦૦ બાણુ, ૪૫,૦૦૦ પાયદળ એટલો સંગનમ હતો. તેણે વાગેલા રાજ કનેથી ગૂજરાત લીધી. સંવત્ ૧૩૬૨ ના વર્ષ આખરે શાહાણુદીન પાદશાહ થયો. તેણે ૨ વર્ષ, ૬ માસ, ૩ દિવસ રાજ કર્યું.

(અં. ૩૫. ૧. છુ.)

વાગેલા વંશમા વીરધવલે ૧૨ વર્ષ રાજ કર્યું. સંવત્ ૧૩૭૧ મા વખતુપાસ અને તેજપાસ થયા. વીરધવલની પછી વીસલદેવ ગાદીએ બેઠો, તેણે વીમલનગર વસાવ્યું, ડભોઈનો ગઠ કરાવ્યો. સંવત્ ૧૩૨૭ મા અર્જુનદેવે ૩ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી રાજ લવણે ૪ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી સારંગદેવે ૪ વર્ષ રાજ કર્યું. સંવત્ ૧૩૩૭ મા લઘુ કણધેલે ૬૦ વર્ષ રાજ કર્યું. તેના વખતમા દિવસે ઘેતુ ગામમાં ચરતી, હડખડીદેવે પાધ બંધાતી. (અર્થ સ્પષ્ટ નથી.) આ કણને માધવ અને કેશવ નામના નાગર બ્રાહ્મણુ પ્રધાન હતા. માધવની ઓ પદાણી હતી, રાજ તેને હરી ગયો અને કેશવને માયો. આથી માધવ દિલ્હી જઈ પાદશાહ અષ્ટાઉદીનને મળ્યો. ૩૬૦ ગંગાતુરી (એક જાતના ઘોડા) બેટ કરી અને પાદશાહ ખુશ થયો. અલખખાનને સૈન્ય લઈ મોકલ્યો. તેની સાથે એક લાખ સ્વાર, પંદર હજાર હાથી, દશ હજાર કોકબાણુ અને ચાલીશ હજાર પાયદળ, લઈને તે આવ્યો અને વાગેલા કનેથી ગૂજરાત લીધી. સંવત્ ૧૩૬૭માં ગૂજરાતમાં મુસલમાની રાજ થયું.

(અં. ૧૦. ૪)

વાઘેલા વંશની વંશાવળી.^૧

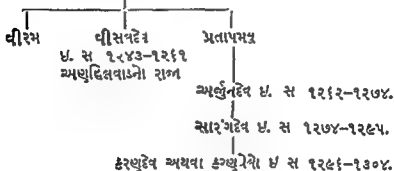
ધવલ

ધ. સ. ૧૧૬૦ કુમારપાવની માખીને પગથો.

અણોરાજ ધ. સ ૧૭૭૦ વાઘેલા વંશનો સ્થાપનાગ.

લવણપ્રસાદ ધ. સ ૧૨૦૦, ધોળકાનો રાણો.

વીરધવ ધ સ ૧૦૩૩-૧૨૩૮, ધોળકાનો રાણો.

વાઘેલા વંશના રાજાઓ.^૨

૧. વીસખદેવ—	મવત	૧૩૦૦	—	૧૩૧૮
૨. અર્જુનદેવ—	,,	૧૩૧૮	—	૧૩૩૧
૩ સારંગદેવ—	,,	૧૩૩૧	—	૧૩૫૩
૪. કેશુ (૨)—	,,	૧૩૫૩	—	૧૩૬૦

૧. બોમ્બે ગઝેટીયર વોલ્યુમ ૧, ના ભાગ ૧ થી પ્રમાણે

૨. રા દિમકગરના યુદ્ધપ્રગણના લેખ પ્રમાણે રા દિસકળ ૨ પોતાના એ લેખમાં સોલકી અને વાઘેલા રાજાઓને ચૌહાદવ વંશના રાજાઓ ગણી સાથે તેમની હકીકત આપે છે, ન્યારે બોમ્બે ગઝેટીયર બંને વંશોને નફા પાડે છે. વિશેષ વિગત માટે પરિશિષ્ટ ૨ જુ' જુઓ

કલિયુગના રાજઓની હકીકત.

કલિયુગમાં થયેલા રાજઓનો અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) રાજ વિશ્વપતિ, (૨) અજ, (૩) અજપાલ; (૪) મહીદાસ, (૫) મહેન્દ્ર, (૬) કુલ, (૭) જાંણુ, (૮) અમરસેન, (૯) ગાંધર્વસેન, (૧૦) વિક્રમાશ્વત, (૧૧) વિક્રમચરિત્ર, (૧૨) વીરભદ્ર, (૧૩) શાસિવાહન, (૧૪) શાંતકુમાર, (૧૫) સદ્ગ, (૧૬) નંદ, (૧૭) અમરમંકેત, (૧૮) વસુમંકેત, (૧૯) સાંતલ-તેનો બાઈ, (૨૦) સેધલ, (૨૧) ભોજ, (૨૨) ભોજ પરમાર, (૨૩) સુધર પરમાર, (૨૪) વેણુ, (૨૫) નરજીવાહન, (૨૬) હંસ-વાહન, (૨૭) વજરાજ.

પાટણની ગાદીએ થયેલા રાજઓના નામ રાજ કર્પાની મુદત મુદ્દાં પાટણ વસ્યુ ત્યારથી આ પ્રમાણે આપેલા છે:—

(૨૮) વેણુ (વનરાજ)—જેણે જન્મને પાટણ વસાવ્યું. મંવત્ ૮૦૨ ના ચેત્ર સુદિ ૯ ને ગુરુવારે.

(૨૯) જોગણુ— ૮ વર્ષ રાજ કર્યું.

(૩૦) નસદેવ— ૧૫ ”

(૩૧) વીરસેન— ૧૧ ”

(૩૨) ખેમરાજ— ૩૯ ”

(૩૩) મૂળદેવ— ૨૩ ”

(૩૪) વલ્લવગજ— ૬ ”

(૩૫) સેસત્રફુલ્લમી— ૪૯ ”

(૩૬) અમર— ૪૩ ”

(૩૭) વીરાજદે— ૨૦ = તેણે વીરાજનગર વસાવ્યું.

(૩૮) રાજ સિદ્ધ— ૫૯ ”

(સિદ્ધરાજ)

- (૩૯) કીપાણદેવ— ૩૧ " "
 (કુમારપાણ)
 (૪૦) અન્નપાણ— ૩૬ " "
 (૪૧) બાણમુનય— ૨૨ " "
 (૪૨) ભોભો ભાવદે— ૩૨ " "
 (ભીમદેવ)
 (૪૩) વડરા વીરાવદે— ૨૦ " "
 (મોટા વીરાવદેવ)
 (૪૪) રાજા અન્ન ૨૫ વર્ષ રાજ કર્યું.
 (૪૫) આરંગદેવ ૨૫ " "
 (૪૬) સારંગદેવ ૨૦ " "
 (૪૭) ઘહેસો કરણુ તે અધર્મી થયો.
 (૪૮) રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ. તેને બે દીકરા હતા. માધવ, કેશવ. તેણે રૂદ્રમાળ બંધાવ્યો, ત્રણ પુત્રાનું રાજ કર્યું. તે અધર્મી થયો અને તેણે બ્રાહ્મણ સાથે 'ગમન' કર્યું. તે બન્નેએ દિલ્હી જઈને ગુજરાતમાં મુસલમાની લશ્કર આણ્યું; સંવત ૧૨૪૮ ના કાર્તિક સુદિ ૧૩ ને વાર શુક.^૧

૧ આમાં પાટણના ત્રણ વંશના આવડા, સોલંકી અને વાપેલા રાજાઓની ટીપ આપી છે, તેમાં રાજાઓનાં નામો, ક્રમ અને તેમના અમલનાં વર્ષોની સંખ્યામાં ધણો ફરક છે. સાચાં નામો, ક્રમ અને વર્ષ સંખ્યા અ. ૧૧૩ તે તે વંશની વંશાવળીમાં આપેલાં છે એટલે અત્રે તેની પુનઃશ્રી કરી નથી.

રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહને માધવ, કેશવ, નામના બે દીકરા હતા અને તેમણે મુસલમાની લશ્કર ગુજરાતમાં આણ્યું એ વાત પણ તદ્દત ખોટી છે. માધવ, કેશવ કહ્યું રાજાના નામર યથાત હતા અને તેમણે શા હા જે ચૂલગા હાથ મુસલમાની લશ્કર આણ્યું હતું તે વાત વારંવાર વંશની હા. ૧૧૩માં આપી ગઈ છે.

- (૪૯) ગુજરાતમાં મુસ્તાન અગાધીનનું રાજ્ય થયું. જેણે સિદ્ધપુર વસાવ્યું અને ૨૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.^૧
- (૫૦) તતારશાહ તેણે ૨૫ વર્ષ રાજ કર્યું.
- (૫૧) મુસ્તાન મુઝફર " ૨૦ "
- (૫૨) કુતુબદીન " ૧૧ "
- (૫૩) નાનો મુઝફર " ૨૦ "
- (૫૪) અલખદીન " ૧૫ "
- (૫૫) અલખદીન " ૨૦ "
- (૫૬) ખીરાજશાહ " ૧૦ "
- (૫૭) મુઝફરખાન " ૧ "
- (૫૮) તતારશાહ " ૪ "
- (૫૯) અગાધીન " ૩૯ "
- (૬૦) અલમદશાહ " ૪૧ " તેણે અમદાવાદ વસાવ્યું. માગર વદ ૯ ને રવિવાર.
- (૬૧) કુતુબદીન તેણે ૧૧ વર્ષ રાજ કર્યું.
- (૬૨) મહમુદ બેગડો " ૧૪ "
- (૬૩) હુસામખોર બુરાનદીન. તેણે હોલકરને (૧) પાદશા માથે ને ૧ પહોર, ૩ ઘડી રાજ કર્યું.
- (૬૪) મુલતાન તેણે ૩ માસ રાજ કર્યું.
- (૬૫) મહમુદ બેગડો ખીલ્જે તેણે ૨૧ વર્ષ કર્યું.
- (૬૬) વધી મહમદ તેણે ૧૩ વર્ષ રાજ કર્યું.
- (૬૭) પાતરા દીલખ તેણે માસ ૭ ને દિવસ ૭ રાજ કર્યું.
- (૬૮) અલમદશાહ તેણે માસ ૩ ને દિવસ ૧૮ રાજ કર્યું.

(૬૯) પાદશાહ અકબર તેણે માસ ૩ ને દિવસ ૨૧ ગાજ કર્યું.^૧

તે પછી અકબર પાદશાહ થયો. દિલ્હીમાં તેની ઘણી આણુ ફરી. તે પછી પાદશાહી ગઈ ને દક્ષિણી સત્તા થઈ.

નોંધ—(૧) ઉપર લખેલું પેદીનામું એક ખીજાની ઓસાદનું નથી, પણ એકનું રાજા ખીજાના હાથમાં આવ્યું તેનું એ પેદીનામું છે.

(૨) પાદશાહ અકબરથી દિલ્હીની પાદશાહી ગઈ એવું લખ્યું છે, પરંતુ એમ નથી. પણ તે પછી પાદશાહ થયા તે અકબરના જેવી પાદશાહી ભોગવી શક્યા નથી; માટે પાદશાહની હદ અકબરથી છે, માટે ત્યાંથી પાદશાહી ગઈ એવું લખ્યું છે.

(અ. ૩૫. ૧. ૬.)

૧. શુજરાતના સુસ્લીમ રાજાઓની ઉપર આપેલી સાલવારી પણ સત્યથી વેગળી છે સાથે આપેલી શુજરાતના સુલ્તાનોની વંશાવળી રા. ગોવિંદભાઈ હાથીશાહ દેશાઈ કૃત શુજરાતના ઇતિહાસમાંથી લીધી છે; તે વધારે વિશ્વસનીય અને માન્ય રાખવા જેવી છે.

ગુજરાતના સુલ્તાનોની વંશાવળી.

વઝીરમુલક.

૨ મુઝફ્ફરશાહ ૧ લો. (અફઝાન)

૧૪૦૭-૧૪૧૧

શમ્સખાન

૧ મહમ્મદશાહ ૧ લો (તાતારખાન)

૧૪૦૩-૧૪૦૪

૩ અહમદશાહ ૧ લો ૧૪૧૧-૧૪૪૧

૪ મહમ્મદશાહ ૨ નો ૧૪૪૧-૧૪૫૨

૬ દાઉદશાહ ૧૪૫૬

૫ ફત્તુનીનશાહ ૧૪૫૧-૧૪૫૬

૧૪ અદમદશાહ ૨ જો, (અદમદશાહ ૧ જાના વંશનો)

9448-9459

૧૫ મુઝફ્ફરગાહ ૩ જો)

(ખોરો ઉભો કરેલો ઊંદરો નયુ)

9459-7493.

ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કરનાર મોગલ યાદશાહો.

၁။ ၁၃၂၄-၁၃၂၅-၁၃၂၆

୨ ଜୁଲାଇ ୧୯୨୫-୧୯୨୭.

୩ ଶାନ୍ତିଜ୍ଞାନ ୧୯୨୭-୧୯୫୮.

૪ ઔરંગઝેમ (આલમગીર ૧ લે.) ૧૬૫૮-૧૭૦૭.

୫ ଉଦ୍ଦୀପନା ୧ ଶି ୧୭୦୭-୧୭୧୨.

६ जहांनद्वारागाद आजीमुशसान

၅၉၅၃-၅၉၅၄

७ इरुक्कीयार

9993-9994.

૧૨ આશ્રમગીર રજો

১৩৭৬-১৩৭৭

ਦੁਸ਼ੀਉਸ਼ਤਾਫਰ

પ્રીત્યાહિદગ્ગત

91.96

६ शीखाउद्दीक्षा

91716

૧૦ મહામહાશય

၇၅၇၆-၇၅၈၆

૧૧ અદ્ભુતશીલ,

9042-9048

રાજકુળોની ટુંક હકીકત.

સંવત્ ૮૦૦૨ માં વનગજ ચાવડો અણહિલવાડમાં થયો.

સંવત્ ૧૦૦૮ માં ભાવડો(૧) દ્વાગમતી (દ્વારકા) માં થયો.

સંવત્ ૧૦૭૭ માં પુરમાર વસનો ભોજરાજા ધારા-
નગરીમાં થયો.

સંવત્ ૧૧૬૬ માં કુમારપાળ પાટણમાં રાજા થયો.^૨

સંવત્ ૧૨૨૮ માં કુમારપાળની પછી અન્નેપાલ રાજા થયો.

સંવત્ ૧૩૩૨ માં વન્દુપાલ તેજપાલ થયા.^૩

સંવત્ ૧૧૩૪ માં ભોળો ભીમ થયો.^૪

સંવત્ ૧૩૧૮ માં વીસલદે રાજા અન્નેરમાં થયો.

સંવત્ ૧૪૧૬ માં સારંગશાહ હુઆ (થયો).

સંવત્ ૧૦૮૮ માં વિમળશાહ થયો, તેણે આણગડમાં
દહેરા કરાવ્યા.

સંવત્ ૧૫૭૬ માં સાંગે પૃથીસિંગે સાંગાતેર વસાવ્યું

સંવત્ ૧૪૨૬ માં રાણે કુંભે કંમલમેર વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૫૬૨ માં લપદેવે (લક્ષ્મણદેવે) સીરાદી વસાવ્યું.^૫

(અ. ૭ ધ.)

૩૬ રાજવંશનાં નામ.

(૧) યાદવ (૨) પ્ર(પર)માર (૩) કંદળ (૪) ચકવાણ (૫) સોલંકી (૬) મોરારી (૭) સિલાર (૮) સેધિવ (૯) બિદક (૧૦) ચિત્પોટ (૧૧) ખઉદાર (૧૨) લુધ્યક (૧૩) રાડોડ (૧૪) સદ્ધ (૧૫) સરટક (૧૬) કરટવાલ (૧૭) ચદેલ (૧૮) ગુહિલ (૧૯) ગહિયોત (૨૦) પોલિક (૨૧) સંકપારણ (૨૨) ધન્યપાલ (૨૩) દોધિવ (૨૪) કાલબક (૨૫) કૃણ (૨૬) ચોલકંર (૨૭) કલંબ (૨૮) ડાડ (૨૯) સાંયલી (૩૦) દાબી (૩૧) હરિસંચક (૩૨) નિકતવાય (૩૩) વાગુડા (૩૪) ધ્યક (૩૫) કમવાહા અને (૩૬) સવણે.^૧

(અ. ૭. ૩.)

—:X:—

૧. હાલ આ બધા રાજવંશો અસ્તિત્વમાં હોય તેમ જણાઈ નથી. તેમાંના કેટલાક પરિચિત છે અને બાકીના તદ્દન અપરિચિત જેવા જણાય છે.

દિલ્હીના રાજાઓની વિગત.

હિંદુ રાજાઓ.

સંવત્ ૪૨૮ ના વર્ષમા વંશાખ વદ ૧૩ ને દિવસે દિલ્હીની સ્થાપના થઇ. રાજા વિસલદેવ કુંવર ગાદીએ બેઠા. વિસલનો પુત્ર વસુદેવ કુંવર તે પછી રાજા થયો, તેણે ૧૮ વર્ષ, ૫ માસ, ૧૮ દિવસ, ૧૮ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી પ્રથમીત્રવ કુંવરે ૨૧ વર્ષ, ૩ માસ, ૩ દિવસ, ૧૮ ઘડી રાજ કર્યું. તેની પછી જયદેએ ૨૦ વર્ષ, ૭ માસ, ૨૨ દિવસ, ૧૧ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી રાજા-નરપાલે ૫ વર્ષ, ૩ માસ, ૬ દિવસ રાજ કર્યું. તે પછી વજરાએ ૧૪ વર્ષ, ૪ માસ, ૪ દિવસ ૮ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી હિદમદે ૨૧ વર્ષ, ૭ માસ, ૧૧ દિવસ, ૧૬ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી ધીર-દેવે ૨૦ વર્ષ, ૨ માસ, ૧૩ દિવસ, ૨૭ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી વીરધે ૨૨ વર્ષ, ૧ માસ, ૮ દિવસ, ૧૬ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી (તુ)કુંગપાલે ૧૨ વર્ષ, ૬ માસ, ૫ દિવસ, ૧૨ ઘડી, રાજ કર્યું. તે પછી ગોપાલે ૨૦ વર્ષ, ૪ માસ, ૪ દિવસ, ૮ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી મુલખણે ૨૫ વર્ષ, ૧૦ માસ, ૧૦ દિવસ ૧૬ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી જસપાલે ૧૬ વર્ષ, ૪ માસ, ૧૦ દિવસ, ૧૩ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી કુંવરપાલે ૨૧ વર્ષ ૩ માસ, ૧૧ દિવસ ૮ ઘડી રાજ કર્યું. અનંતપાલે ૧૪ વર્ષ, ૧ માસ, ૬ દિવસ, ૨૧ ઘડી રાજ કર્યું.

પ્રથીગજો (પૃથ્વીરાજ) ૩૨ વર્ષ, ૩ માસ, ૧૬ દિવસ, ૧૦ ઘડી રાજકર્મ તે પછી ગંગે ૨૧ વર્ષ, ૩ માસ, ૧ દિવસ, ૮ ઘડી રાજ કર્યું

સવત્ ૭૮૮ માં ચંદ્ર સુદિ બીજો અહમ્મદ વશમાં દિલ્હીની ગાદી ગઈ તુરંબરે ૩૫૬ વર્ષ, ૧૦ માસ, ૨૦ દિવસ, ૨૭ ઘડી ગજ કર્યું વર્ષ ૫ લગાઈ કરી, અહમ્મદે ગજ લીધું બીસબદેવ અહમ્મદે ૬ વર્ષ, ૧ માસ, ૪ દિવસ, ૧૫ ઘડી ગજ કર્યું ગંગે ૫ વર્ષ, ૨ માસ, ૫ દિવસ, ૧૪ ઘડી ગજ કર્યું તે પછી ખીલજી મને ૮ વર્ષ, ૧ માસ, ૫ દિવસ, ૨૦ ઘડી રાજ કર્યું સોમાચીએ ૭ વર્ષ, ૪ માસ, ૨ દિવસ ૮ ઘડી રાજ કર્યું તે પછી આહડે ૪ વર્ષ, ૪ માસ ૪ દિવસ, ૮ ઘડી રાજ કર્યું તે પછી નાગદેવે ૧૮ વર્ષ, ૨ માસ ૧ દિવસ, ૨૩ ઘડી રાજ કર્યું તે પછી પૃથ્વીરાજ (પૃથ્વીરાજ) ૧૮ વર્ષ, ૨ માસ, ૫ દિવસ, ૧૩ ઘડી ગજ કર્યું તેણે પાદશાહને સાતવાર પકડી પકડીને ઝાડી દીધો ૮ માં વાગ પોતે પકડાણો, ત્યારે અંદ લાટ (આરોટ), પૃથ્વીગજ અને પાદશાહ ત્રણે મૃત્યુ પામ્યા

રાજ્ય ખોમે (૧) લીધું પાદ-૭ દિલ્હીની ગાદીએ અહમ્મદે ૬૭ વર્ષ, ૪ માસ, ૨૭ દિવસ, ૩૦ ઘડી રાજ કર્યું તે પછી અહમ્મદે વશમાંથી રાજ ગયું

સવત્ ૮૫૬ ના વર્ષમાં આમલ સુદિ ૧૦ ને દિવસે રોહથી મોગનો આ-આ તુરક લોકોનું ગજ થયું અને હિંદુઓના હાથમાંથી દિલ્હીની ગાદી ગઈ

મુસલમાન રાજાઓ.

પ્રથમ સાદિઅદીન ગોરીએ ૧૪ વર્ષ, ૫ માસ, ૧૬ દિવસ, ૧૩ ઘડી રાજ કર્યું. મદમદે (અદલ્લી) ૫ વર્ષ, ૧૧ માસ, ૬ દિવસ, ૧૩ ઘડી રાજ કર્યું, તે પછી કુતબુદીન ગોરીએ ૬૦ વર્ષ, ૩ માસ, ૬ દિવસ, ૪ ઘડી રાજ કર્યું. મદમદઅલીએ ૨૧ વર્ષ, ૩ માસ, ૧૦ દિવસ, ૧૩ ઘડી રાજ કર્યું. જાંગીર બાદશહે ૬ વર્ષ, ૩ માસ, ૮ દિવસ, ૪ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી નસીરુદીન ગોરીએ ૧૨ વર્ષ, ૫ માસ, ૨ દિવસ, ૨૨ ઘડી રાજ કર્યું. આસદીન ગોરીએ ૨૧ વર્ષ, ૨ માસ, ૧૧ દિવસ, ૨ ઘડી રાજ કર્યું. મુઝબીસઅલ્લીએ ૩૧ વર્ષ, ૮ માસ, ૧૮ દિવસ, ૨૦ ઘડી રાજ કર્યું. રાજસી ખીસઅલ્લીએ ૩૧ વર્ષ, ૬ માસ ૮ દિવસ, ૯ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી જલાલુદીન ખીસઅલ્લીએ ૬ વર્ષ, ૪ માસ, ૧૧ દિવસ, ૨૭ ઘડી રાજ કર્યું. નસારુદીન ખીસઅલ્લીએ ૧૯ વર્ષ, ૬ માસ, ૨૬ દિવસ, ૨૭ ઘડી રાજ કર્યું.

બેઠો. તેણે ૬ વર્ષ, ૧ માસ, ૫ દિવસ ૪ ઘડી રાજ કર્યું. તેની પછી પીરજાજીના પુત્ર હુમાયુ હુમયુનને પકડી પોતે ગાદીએ બેઠો અને ૧૮ વર્ષ, ૪ માસ, ૬ દિવસ, ૩ ઘડી રાજ કર્યું. તેની પેઠીમાં અકબરશાહનો સંવત્ ૧૫૫૮ ના કાર્તિક સુદિ ૧૪ શનિવારે જન્મ થયો.

યસુરંધ્રવાળચંદ્રે તીર્થ માધ્યમયાગે
તપસી ચહુલપક્ષે દ્વાદશી પૂર્વજામ્યં
સુપૈસ્તનદોમ્યં સર્વભોમ્યાધિપત્યં
સ્વજનહિતકારો બ્રહ્મચારી મુકંદઃ

ઉપર પ્રમાણે અકબરશાહનો પાછલો ભવ છે. અકબરને હીર-સરિ મળ્યા, તેણે તેને કરામત દેખાડી. બીરબ્રહ્મ પણ તેના સમયમાં થયો.

અકબરે ૬૪ વર્ષ, ૬ માસ, ૭ દિવસ, ૧૮ ઘડી રાજ કર્યું. તેના પછી જહાંગીરે ૨૫ વર્ષ, ૭ માસ, ૮ દિવસ, ૪ ઘડી રાજ કર્યું. શાહજહાને ૨૫ વર્ષ, ૧૧ માસ, ૨૭ દિવસ, ૧૩ ઘડી રાજ કર્યું. ઔરંગઝેબે ૬૪ વર્ષ, ૫ માસ, ૧૨ દિવસ ૮ ઘડી રાજ કર્યું. તેના પછી આઘમશાહે ૧ વર્ષ, ૬ માસ, ૧૩ દિવસ, ૫ ઘડી રાજ કર્યું. બદાશુરશાહે ૪ વર્ષ, ૪ માસ, ૮ દિવસ, ૩ ઘડી રાજ કર્યું. તે પછી બાજીદીને ૨ વર્ષ, ૩ માસ, ૧૩ દિવસ, ૭ ઘડી રાજ કર્યું. ફરીદશાહે ૫ વર્ષ, ૭ માસ, ૧૧ દિવસ, ૧૫ ઘડી રાજ કર્યું. પછી તેણે ફકીરી લીધી. હિરજી કિંદરે ૧ માસ, ૮ દિવસ, ૭ ઘડી રાજ કર્યું. ફકીરી જનસાએ ૨ માસ, ૫ દિવસ, ૧ ઘડી રાજ કર્યું. ફરકસેને ૧૧ વર્ષ, ૨ માસ, ૭ દિવસ, ૧૩ ઘડી રાજ કર્યું. મહમુદશાહે ૧૭ વર્ષ, ૮ માસ, ૧૧ દિવસ, ૫ ઘડી રાજ કર્યું. તેના પછી બે-આર પાદશાહ યવા; પણ તેજહીન હતા, તેથી તેમની હકીકત લખવામાં આવી નથી.

દીને વર્ષ ૩૧ રાજ કર્યું. તે પછી મોજદીને વર્ષ ૩ રાજ કર્યું. તે પછી જલાલુદીને વર્ષ ૬ રાજ કર્યું.

અલાઉદ્દીનના વખતમા માધવ તેને જયને મળ્યો. અલાઉદ્દીન પછી પાદશાહ ખદાન થયો, તેણે વર્ષ ૧ રાજ કર્યું. તે પછી પાદશાહ કુતુબદીને વર્ષ ૪ રાજ કર્યું. તે પછી ખુશવે ૨૬ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી પોપદીને ૪ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી પીરાજ-શાહે ૨૮ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત્ ૧૪૫૦ માં પાદશાહ ગુલકમાવે ૧૧ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી હુમાયુએ ૨૪ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી ખાનમુદમદે ૧ દિવસ રાજ કર્યું. નસીરતે ૪ વર્ષ રાજ કર્યું.

એ સોસે પાટ (આ સોળ રાજઓ) દિલ્હીની ગાદીએ બેઠા. ગુજરાતની પાદશાહી ભોગવી. એ પ્રમાણે દિલ્હીની ગાદીએ ૨૭ રાજ થયા. તે સત્તાવીસ રાજ બ્યારે ઉંબરાવ પાટણમાં હતા (?) ત્યારે તિતરખાન નામના પોતાના બેટાને ગાદીએ બેસાડ્યો. સંવત્ ૧૪૫૮માં પ્રથમ પાદશાહ ફદ્દર થયો તેણે ૯ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી અલ-મદશાહે ૩૨ વર્ષ રાજ કર્યું. અલમદશાહ પાદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું. સંવત્ ૧૩૬૮ વર્ષે વેશાખ સુદી ૭ રવિવારે પુષ્ય નક્ષત્રમાં પ્રથમ પ્રદરમાં વસાવ્યું. તે પછી મુદમદે ૫૬ વર્ષ રાજ કર્યું. સંવત્ ૧૫૫૭ માં પાદશાહ કુતુબદીને વર્ષ ૮ રાજ કર્યું. તે પછી મહિમદાએ ૫૨ વર્ષ રાજ રાજ કર્યું. તે પછી મદરે ૧૪ વર્ષ રાજ કર્યું. તે પછી ફદરે ૨ માસ રાજ કર્યું.

પત્ની ૬ મહીના ગર્ભ સુતું રહ્યું, સંવત ૧૫૮૫ માં મદમ ગાદીએ બેઠો, તેણે ૧૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું સંવત ૧૬૧૦ સુધી મહિમદે રાજ્ય કર્યું સંવત ૧૬૧૧ ના માગશર સુદિ ૧ ને દિને આગ્રાથી પાદશાહ અમરગ આવ્યો, ૪૩ કરી બાધી આ યો અમરગરે ગુજરાત લીની પાદશાહ જાણાગીરનું રાજ્ય જામ રાજ્ય નવરગશાહ રાજ્ય

(અ ૭ જ)

ભાવનગરના ઠાકોરની ઉત્પત્તિ.

ભાવનગરમાં જે ગોહેન છે તેમના ઘગડા હુંસ તથા વઢ હતા એ બે ભાઈઓ નરનાદન પ્રીને ગોહેનના દીકરા હતા આ નગવાહન કુળીઆપર પાટણના રાજાની દીકરી હુંસાને પરણ્યો હતો અને તેનાથી હુંસ અને વઢ બે પુત્ર થયા હતા તેમાંથી હુંસ મોટો હતો તે મારવાડમાં ખેડ કરીને ગઢ છે ત્યાં આસીને વસ્યો ને ત્યાં રાજ ધાની કરી નાનો ભાઈ વઢ મુગીપર પાટણમાં વસી ગળગાદી કરી તેમના વશના વીરસેનજી તથા ભીમસેનજી વરતડે તથા સારોદમાં આવ્યા તે છે ને હુંસનું રાજ્ય કેટલોક વખત ખેડમાં રહ્યું

ઈડરને લગતી સાલવાર હકીકત.

રાવ સોનંગજીએ સામળીયા સોદને માર્યો. સંવત ૧૩૧૦.
(સં. ૧૪૪૭) રાવ રણમલે ભાડેર પરગણું સોલંકીને આપ્યું
સં. ૧૪૨૫.

રાવ જેમલે જવાસ પરગણું ચલુવાણને આપ્યું. રાવ જેડી
જેતકરણે ભાડેર પરગણું ચિતોડના રાણાને આપ્યું.

સં. ૧૭૧૦ રાવ જોનાથજી નાસીને પોળામાં ગયા, અકબર
પછેની વખતમાં.

રાવ પુંજીજીના વખતમાં પાદશાહ અહમદનગરનો કિલ્લો
કરાવતા હતા. (તે નંબર ૧૫ મા)

સં. ૧૫૪૦ રાવ ભાણુજી પનાઈ રાવજની વખતમાં હતા.

„ ૧૪૮૨ અહમદનગર વસાવ્યું.

„ ૧૪૯૯ મહમદશાહ ઈડરની કન્યા પરણ્યો.

„ ૧૬૩૦ રાવ નારણદાસજીના કુંવર વીરમદેજ થયા.

„ ૧૭૮૫ મદારાજ આણંદ સંઘજીએ ઈડર લીધું.

(અં. ૩૨. ખ.)

પ્રકીર્ણ હકીકત અને સાલવારી.^૧

વસ્તુપાલ તેજપાલે ધર્માદાનાં કાર્યો કરાવ્યાં તેની વિગત.

વસ્તુપાલ અને તેજપાલ નામના બે વાણીયા લાઠીઓ સવત ૧૩૧૦ માં થયા છે. તે વૈરાટ નગરે (ધોળકા) દિલ્હીથી ગયા છે. ગ્યામુદીને રાજ પરવગ કર્યું. તે વારે તેણે ૫૦ શિખબંધ દહેરાં કરાવ્યા, ૧૮ કરોડના પુસ્તક લખાવ્યા, ૫૦૦ તપસ્વીઓના મઠ કરાવ્યા, તીકાવ કચાર(?) તોરણ કરતા લાખ લાખ રૂપીયા થયા એક તોરણ કેફર ચડાવ્યું, બીજું એમનાથ ચડાવ્યું; ત્રીજું મદીને ચડાવ્યું, ચોથું શેત્રુજયે ચડાવ્યું; બ્રહ્મભોને ગૌડાન આપ્યા. ૧૦૦૦ બ્રહ્મપુરી કરાવી, ૮૪ પથરબંધ તક્ષાવ કરાવ્યા; વણારક એક, પ્રયાગ બે, દ્વારકા ત્રણ, ત્રિવેણી ચાર, એ ચાર જગ્યાએ લાખ લાખ ખરચ્યા. ૬૪ મરીદ પથરબંધ કમળી

બાપ આશો પોડવાલ માહે સીમાવજ ખાતે દશા થયા, ના જમો તે વીસા ગ્હા રાદીરાડના છોકરા થયા છે.

સંવત ૧૬૬૮ ના વર્ષે દેવતા શુભ થયા છે. મદમદ પેગમ્બર હક્ક થયા છે. વિક્રમાશ્વતે પૃથ્વી નકરશ્વ (કરજ વગરની) કરીને સવત બાધ્યો

સંવત ૧૦૮૫ માં ? (૧૩૫) શાલિવાહન થયા સવત ૬૨ માં જન્મ નળીનો થયો સન (૬૬૫)માં મુમલમાનના નળી રમુચ થયા છે.

સવત ૭૭૨ માં પાગમીઓ ગૂજરાતમાં આવ્યા, ઈરાનથી

૧. આ ગદી સાલવારી અન્યત્ર આપેલી કેટલીક સાલવારી સાથે સરખાવતા મળતી આવતી નથી, વત્તોએછા ફર પડે છે. બે હપરથી સમજાય છે કે લખનારની ગતવચ્ચે અથવા બીજા ટાઈ દારણી ચોખ્ખા તારીખો આપી શકાઈ નથી. કેટલીક તારીખો સાચી પણ છે.

સંવત્ ૮૦૨ માં પાટણનો કોટ રાજા ચાવડાએ કરાવ્યો છે.
અણહિલપુર પાટણ વસાવ્યું છે.

સંવત્ ૮૨૯ માં દિલ્હીનો કોટ તુલાર અનંગપાલે કરાવ્યો છે.

સંવત્ ૧૧૭૫ માં ભીમદેવ રાજાના સમયમાં વિમલ મંત્રી
થયો, આણના દહેરા કરાવ્યા છે. અગિયાર શતત્રાનગ્નનાં છે.

સંવત્ ૧૧૮૧ નુરખાગોર-સનપંથના મુસ્લા (નુરદીન) અલીનું
પાટણમાં આગમન થયું.

સંવત્ ૧૧૯૧ માં તુલાર દાર્યા ને ચૌહાણ છૂટ્યા.

સંવત્ ૧૧૯૯ રાજા રાજેસંગ મુવા.

સંવત્ ૧૨૩૩ માં મુસલમાન દિલ્હી આવ્યા ને ગોરી મુસ્તાન
મહમદ શાહજીને સંવત્ ૧૨૪૯ માં ભીમદેવને માર્યો.

સંવત્ ૧૩૧૫ માં ઝંગિશાહ થયા. દાદા મહુવાનો વાળીયો
હેતારામાં.

સંવત્ ૧૩૧૦ માં વરતુપાલ તેજપાલ વૈરાટ નગરમાં થયા.

સંવત્ ૧૩૧૧ માં વીરજીદેવે રબોદનો કોટ કરાવ્યો.

સંવત્ ૧૩૫૧ માં લઘુ કરણરાજ પાટણમાં થયા.

સંવત્ ૧૩૫૩ માં માધવ ખાણુ (?) કાશમીરથી લશ્કર લાવીને
પાટણ જવંન (યવન) લાવ્યો.

સંવત્ ૧૪૫૮ માં અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૪૭૫ માં વેરાગીનો માર્ગ થયો. ચાર (શંપરદા)
સંપ્રદાય, બાવનદાર થયાં છે.

સંવત્ ૧૫૦૭ માં કુતબુદીને અમદાવાદનું ભદ્ર કરાવ્યું.

સંવત્ ૧૫૦૮ લોકાગચ્છ તપમાંથી થયો છે.

સંવત્ ૧૫૧૨ માં ઇમામશાહ ગૂજરાતમાં આવ્યા છે.

સંવત્ ૧૫૨૬ માં નાનકનો પંથ થયો છે.

સંવત્ ૧૫૨૭ માં વૃજવાસી હકોર થયા છે.

સંવત્ ૧૫૫૪ માં રાધાવજ્રબી થયા છે.

સંવત્ ૧૬૩૮ માં દેવમંદજી તારતમીનો માર્ગ થયો છે.

સંવત્ ૧૫૮૧ માં ભુરાનપુર ભુરાનદીને વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૫૮૨ માં ચાંપાનેર ભાંચું છે.

સંવત્ ૧૬૨૭ માં કન્યાણરાયે ખંભાનનો કોટ કરાવ્યો છે, પછી વરણ વરણનાં ઘર થયાં છે.

સંવત્ ૧૬૮૭ માં દુકાળ પડ્યો, ત્યારે ખાદશાષ્ટ ખાગ અમ-
દાવાદમાં થયો.

સંવત્ ૧૭૨૪ માં મુરત શહેરને કોટ થયો છે, વેપારીઓએ
મળાને કરાવ્યો છે.

સંવત્ ૧૭૭૦ માં મુરતનાં પુરાનો કોટ હૈદર કુલીખાને
કરાવ્યો છે.

સંવત્ ૧૪૬૨ માં કખીરનો માર્ગ થયો છે.

સંવત્ ૧૫૦૫ માં સકંદરે સંવત્ ૧૫૨૬ માં ધરમદાસ સંવત
૧૫૭૫ માં મુલા (?)

સંવત્ ૧૬૧૨ માં નરસિંહ મહેતાને સોરઠમાં જૂનાગઢમાં
મંડળીક સાથે વિવાદ થયો છે.^૧

સંવત્ ૧૬૨૬ માં ગડામડલાનો વાણીઓ ધરમદાસને કખીરે
ચેલો કરીને સોંપ્યું છે.

૧. ના' મંડળિક ઈ. સ. ૧૪૫૧ માં ગાદી ઉપર આવ્યો, તેના સમયમાં
આ વાત બની છે.

સંવત્ ૧૬૪૫ ના શાગળેયના (૧) તાજી કરી છે. ખાંભાતની જીભામરજીદ કરાવી છે, સવત્ ૧૭૩૨ સુધીમા પરી ચર્ધ છે.

સવત્ ૧૭૭૮ નને ૭૬૭ કુચર કરાવનાગી છે (૧) તેમા લખ્યું છે જે સાહેબ મુગદ થયા છે

નગર મંચે સવત્ ૧૬૧૦ મા મુંદગદામ દાદુનો મેળો થયો છે. રાત સમુદ્ર કર્યો છે

સવત્ ૭૭૫ મા ગૃહ જતીનો છે.

મવત્ ૮૦૫ મા વખાણુમાગે (૧) થયો છે. શામજી રખથી વડનગરમા રાજા ક્રુવમેનનો પુત્ર સેનાગ મૃત્યુ પામ્યો તેના રોક માટે સંવત્ ૧૫૨૮ મધે ખાંભાત મધે પડવાની વાવ કરાવી છે. પંદર સદે કલ્લખીએ (૧) કરાવી છે.

સંવત્ ૧૬૬૪ શકે ૧૫૦૬ ના વર્ષમા ખાંભાતમા તરવાડીની વડવાડે શા ગોહા પાડા મધ્યે શ્રાવક લોકના પ્રભુજીતું દહેડ છે, તે એ વર્ષમા બનાવ્યું છે, તેની મૂર્તિ ભોયગમા છે.

(અં. ૪૬-૧-૪૨.)

હમીદખાં પીરની હકીકત.

બોટાદથી ભાલણગામના રસ્તા ઉપર ગાઉ ૧ જતા જમણી બાજુએ હમીદખાં પીરની કબર છે તેની વાત —

બોટાદથી ગાઉ ૨ ઉત્તરમાં ગામ અનાઉ છે, તેનો રાખ કાઢી લુલુવીર ખાચર હતો અને જસદણુ ગામના કાઠી ખુમાણની વડુ થોડે ચડીને અનાઉના કાઠીને પેઠે આડીને ધરધબીયાણી થઈને રહી તેથી જસદણુના કાઠીઓ વાગ લઈને આવ્યા તે વખતે રણપુરનો ચાણુનાર અજમખા ઉધેઈ કહેવાનો હતો તે અમળવા ગયો હતો અને તેને નાનોભાઈ હમીદખાં ગણપરમા હતો તે પણ અમળનાદ જતો હતો તે ધધુકે પહોંચે તેલામા લુલુવીર ખાચર પોતાના દોસ્તના હમીદખાં ઉપર ગંગા લખી સ્વાર મોખ્યા એ માઈડીને રાખનામા અગાઉની એની મારફત પણ હતી તેથી હમીદખાં પાછો વળ્યો અને જસદણના મારી અનાઉએ આડીને ફેરા કરીને માન લઈને ચાલી નીમળ્યા તે પગવાડે હમીદખાં વગેરે નડ્યા તે બોટાદથી દક્ષિણમાં ૫ ગાઉ દૂર ઉગામેડી ગામરે પાંચ નડાઈ થઈ, તેમા હમીદખાં મગયો, તેની વખતે ઉગામેડીએ છે, અને તેને ખાટતે ધાનીને રાપુપુર લઈ જઈને દરના પે નાના જે જે ઠેકાણે એનો ખાટલો ઉતાર્યો અને લોહી પડ્યું ત્યાં ત્યાં તેની કબર કબરી બોટાદથી ભાલણગામના રસ્તા ઉપર તથા અનાઉને પાંચ તથા ગણપુર દરનાબો છે ત્યાંએટલે ઠેકાણે તેની કબર છે પછી અનાઉના કાઠીઓએ જસદણુ જઈને ફેરા કર્યો, તેમા લડાઈ થઈ તેમા લુલુવીર ખાચર અને તેનો માલીયાઈ ભાઈ અગાન ખાચર બોટાદના તથા એક

માંડલની હકીકત.^૧

માંડલમાં અસલ મંડલીક રાજનું રાજ હતું. તે મંડલીક સિદ્ધરાજ જયસિંહ અથવા પાટણવાળા રાજનો લાયાત હતો અથવા પટાવન હતો. તે સિદ્ધરાજની તરફથી માડ ફરત મેવાસનો બંદોબસ્ત રાખવા સારૂ થાણુ લઈને ત્યાં રહ્યાં હતાં. તેણે માંડલમાં મોટું શિવનું દહેકું બનાવ્યું હતું. પછી જ્યારે મુસલમાનોએ તેની પાસેથી રાજ્ય લીધું ત્યારે એ શિવના મંદિરની મસ્જિદ બનાવી.

પછી જ્યારે પૂનેથી સુધોળા અમદાવાદ ઉપર આવ્યો, ત્યારે ત્યાં બાબી કમાલદેખાનનું રાજ હતું, તેની સાથે ટંટો થયો અને ૧ વર્ષ લડાઈ ચાલી, પણ તે શહેર હાથ થયું નહોતું. ત્યારે વીરમગામથી પ્રથમ જોડા પટેલને તેડાવ્યા. તેણે કશું કે અમારા દીલાઅત નથુભાઈને પણ તેડાવેા; એટલે એમને પણ તેડાવ્યા, અને અમદાવાદ

૧. આ માંડલ ક્યાં આવ્યું તે ગ્રાંથમાં સ્પષ્ટ કશું નથી, પણ તે ગુજરાતમાં વિરમગામની હતી ૧૪ મેલ દૂર આવેલું છે. ગુજરાત સર્વ-સંગ્રહમાં લખ્યા પ્રમાણે સને ૧૩૪૭ માં જ્યારે મહમ્મદ તઘતખ ખંડ બેરાટવાને ગુજરાતમાં આવેલો ત્યારે માંડલ તથા પાંડીના રાણાઓએ તેને મક્ક કરી હતી; ને બદલામાં પેશાક તથા બક્ષીસ મેળબ્યાં હતાં વળી ૧૩૬૫ માં મુઝફરખાને ઘેરો ધાલ્યો હતો ને માંડલના કિલ્લાને બચાવનારાઓમાં મરહૂ ન ચાલી હોત તો તે સેવાત નહીં એવો તે જખરો હતો. ઘોરાં વરસ પછી ૧૪૧૪ માં સુલ્તાન અહમદ ૧ લાની સામા ખંડ ઉઠેલું, તેમાં માંડલનો ગાલા સતરસાવજી હતો. ૧૫૩૦ માં માંડલની જમીનો બાદશાહના હવાલામાં ગઈ હતી. ૧૭૪૧ માં તે ગામ પાણું આપવામાં આવ્યું ને વિરમગામના દેરાઈના ભાઈએ તેને મજબુત કીધું. તે સૈનાના પાછલા ગામમાં તે મરેઠાના તાબામાં રહ્યું. તે પછી ૧૮૧૭ માં બ્રિટિશના હવાલામાં આવ્યું. યોદ્ધા નાની પત્થરની મસ્જિદ અને દેગાવડાં દહેરાં એટલુંજ માત્ર તેની અગત્યની નિશાનીમાં રહ્યું છે.

કારભારી રજપુત કરશન ભાટ્ટીઓ તથા વોદરા અમભાલ પટેલ હતા, તેણે ખુદીને દેવીદાસને નાસી જવાની સલાહ આપી તેથી તે ગામ બહાર નીમયાં, એટલે ગામ લૂંટાચું.

દેવીદાસજી કખીવો લઈને પાટડીએ આવ્યા, ત્યારે નથુભાઈએ કહ્યું કે તું મુલકમા ફેલદીતુર કર નહીં તો તને શ્રવાઈમા ખામણું ગામ આપુ. દેવીદાસે તે વાત કણુલ કરી નહીં, અને કુદુંબ ત્યાં રાખીને દેવીદાસજી (આ વખતે તેની ઉંમર ૪૫ વર્ષની હતી), તેનો દીકરો ઉમોભાઈ (૨૫ વર્ષનો), ઘરનો સિપાઈ ખાલેખા, કણુખીનો છોકરો રસોયો તથા એક લગ્નમ એટલા પૂને ફરિયાદ કરવા ગયા, તેની ૧૫ વર્ષ સુધી ખબર આવી, પછી આજ સુધી ખબર આવી નથી.

દેવીદાસનો બીજો દીકરો ફત્તેસિદ ૪ વર્ષનો હતો તે ઘેર હતો.

અગાઉ ત્યારે માંડલ ગામ શ્રવાઈમાં મળ્યું હતું, ત્યારે પણ વીરમગામની પટેલાઈ તેજ (દેવીદાસજી) કરના હતા, તથા પટેલાઈ ખાખતનો ગરાસ પણ ખાતા હતા તેત્યારે પૂને ગયા ત્યારે પેશવાના મજમુદાર દિવાનજી રાજા હરિ હતા, તે પટેલ પામે કાઠ લેણું બાકી કાઢીને ખાતા હતા.

પછી ખાખા સાહેબ કાઠીયાવાડની મુલકગિરી કરના આવ્યા, ત્યારે ભાવનગર મુકામે ફત્તેસિદ પટેલે ફરિયાદ કરી, ત્યારે તેમણે તેનો પટેલાઈનો ગરાસ પાછો અપાવ્યો અને વીરમગામમા રાખ્યા.

(અં. ૪૬. ૧. ૭૬)

વીરમગામની લડાઈનાં ગીત.

(૧)

તગ પાખગ સાગ્રએ સોખ માણા તણા,
દીન દાન ધન બાધ દાના
દીમ બેધાણુગ નાખીઆ દાધરે,
લાધરે લાઈ દેશાઈ લાના ૧

ગૂડ ઉડત નિગાણુ લાના ગરે,
સીવ લાગે વગે ગમ નિધુ,
બાપ દો બાપ જુઝાગ ઉમારીઆ,
દાર બેસાગીઆ માગ લિંદુ ૨

અગા ગમદા તુ મગ લેતો અયો,
દાણુ મેજ દાગે જ દોદા લો,
બેઠ કીધો રતો આડ તે ખાનીઓ,
વાનીઓ ચોડ રામેડ વાનો ૩

દો અમ્મ લાણુ ધુધાણુ મેતે દના,
પાણુ દેખાદીઆ બાણુ પારે,
કે કવાદે ગયા છેક છેક ગયા,
છેક માડુ ગયા ટેક દારે ૪

(૨)

- ગોળા ઉછળે ધમગેર મયે ગદ, સોર પડે ધર સારી;
 બે ગજરાજ કુવા મલ જાથે, લાવેને ભંડારી. ૧
- આતસ જાલભડા ધડ ઉડે, મૂર રદા મગમાઈ;
 વીશ હજાર દસા મુ વઢીઆ, ડગીઆ નદિ દેશાઈ. ૨
- વદે અદાવત રાવન વકા, માડે કંકણ મોટો;
 કાદ બસોટ આપેરો કિઓ, કાદ દીઓ નવકોટો. ૩
- જાણુ જાણુ તણુ તણુ વાન જોધાણે, કે મહારાજ કમાઓ,
 વીરમગામ તણો ગદ વંકો, નર વંકો વસનાઓ. ૪

(અં. ૩૫. ૨.)

કનિયની ઉત્પત્તિ.

પહેલા ક્ષત્રી પંચ, અંગ ગહે આચારે;
 નામે કામે ધામ કુલ, જોહેની સાખ વધી બોહોપારે,
 પેહેલા ક્ષત્રી પરમાર, સાખ પાંત્રાસે જાણું,
 ખીજા થયા રાઠોડ, જેની સાખ તેર વખાણું.
 ત્રીજા નામ જાડવ, વીસે કુલે કૃષ્ણે તારા,
 ચોથું નામ જુહાવાણ, સાખ ચોવીમે પધારા;
 પાચમું નામ સોલંકીતણું, સાતે સાખે સત્રીએ,
 નવાણું સાખ સતજીગ તણી, ખીજા અઢીયજા જત્રીએ.

પરમાર કનિયોની પાંત્રીસ શાખાનું કવિત.

જાડા વંસ ને જાલ, પગી ખેર રેહેવોર ને અટાંણા,
 કાલમા ગોહલ મોહલ સેજ્યા, ખીસ લોસા ને પક્ષાણા;
 ઉમર જાડ ને ચાવડા, વણહર ને વણહોશા,
 ખર ખરા ખેડીયા, વસંતાત ધૂને ટોલા;
 રાજસીયા ને મંડૂરા, બોડાણા મકુવણા,
 ખોખર, ઢાંખર ને ખેર ખેરા, થયા તલહીયાને મકરાંણા;
 હેખોલા હડી ઉલા કોરંગ, રાવજ રાય કુંગરપર ધણી,
 ટવી ગદ કહે સુણો દકરો, પાંત્રીસ સાખ પરમારાં તણી.

રાહોડ ક્ષત્રિયોની તેર શાખાનું કવિત્ત.

એરવ સાંદી ને મેદીયા, શ્રૂ સૂગ્રમા અતલ્લીક બલ,
ખમેલ નર રાહોડ, મુમેલીયા વાદેલ વલ;
વલયાવલ ધદીયા વાગેવલ, વાવંમવલ રાણવલ,
કવી ગદ કહે સૂણો દરો, તેર માખ રાહોડમા ઝલ

(અ ૨૩. ૬.)

બદલ ક્ષત્રિયોની વીગ શાખાનું કવિત્ત.

અલકને ભાધ્યાણી, અવસી બોલવા;
હલકલ ને દાંના, જલ ને જેહવા,
હાંડેચા ને માંડેચા, બાંડેચા ને ખુમડ;
સીકિરા ને સંમેલા, પદારીયા ને ખાચડ,
માલકા ને મણકા, ખાખર વાધા જેકસીયા;
કવી ગત (દ) કહે સૂણો દરો, વીસ સાખે બદલ વસીયા.

ચૂહવાંણ ક્ષત્રિયોની ચોવીસ શાખાનું કવિત્ત.

ગાલ ગલેચા ને રાટીયા ખીચી રાહોડ,
ઉંડેચા ને દાંણુમા, કોદારી ને ચાહોડ;
ટાક છડવી સીરવી, વીહોલ ને સધયણા,
ખેવા કુંભાલ ને દેવડા, તુવર ને વધયણા;
ભંડારીને સીસોદીયા, ચંડોલ ચતુરાઈ રખતા ધણી,
કવી ગદ કહે સૂણો દરો, ચોવીસ સાખ ચૂદવાણુ તણી.

ઉપરનાં પાચ કવિતોમા ક્ષત્રિયની મૂળ પાચ જાન અને એમાની
હી ચાર જાતની શાખાઓના નામ ગણાવેલા છે.

સોલંકી ક્ષત્રિયોની સાત, સાખાનું કવિત.

વીરપર વીર વસીયા, ગાજણે ગાજણા ને વીહોલા

મહીકડે મહીડા, વાઘજ યજ વાઘગેવા

ઝાઝા (સા ૧) ઝુએ કરે ઝકોવ, ઝાવરી રાજતે રાતે કગ

ભાદરવા સુત જોતમ ભણે, સાત સાખે સોલંકી નરા

આ કવિતમા સોલંકીઓની ભાત સાત સાખાઓનાં નામ,

તેમજ તેમના રહેવાના મથક પણ આપેલા છે.

(અં. ૨૩. ક.)

રાવ ખાડેના બેડાનું કવિત.

તીડો રાયાં રાવ, બત્ર સંધાસણ મોહે;

ખોખર ખાંડા ફાંન, એકલખાં કો બેહે,

વાનર વરે સુગાવ, લખસી માત્ર સમપ્પે;

ફદ્રપાલ ખીમસી, તાસ લવ અરીયણ કંપે,

કાંન્હડકે કવ ગોપ કવિ, તાસ ચરણત કવે ધણા;

એક એકથી આગલા, સાત પૂત બાડે તણા.

વીરમ પુત્રનું કવિત.

ચૂડો ચર મુગાલ, રાજ રાજવે ભણી ને;

વિજે વીર વીરાધ, લાખમે હેક ગિળી ને,

ગોગાદે ગિરમેર, દાનખગ અવર ન રાયા;

જેસિંધો ધણુ જાણુ, તામમું વિજમે માયા,

દેવગજ જગ દિપરા, તાસ સરણુ (ન)કવે ધણા;

કવિ ગોપ ભાટ પરગટ કરે ખાંચ પૂત વીરમ તણા.

ચુંડા પુત્રનું કવિત્વ.

રિણુમલ રાંધા રાવ, મુનો હર્યંદ પટંતર;
રાધા ગુર રણુધીર, ભુજબલ ભીમ ભીમસર,
કાંન્દો અરડ કમાલ, પુવિ પનૌ આરિ ગંજણ,
સિંધરાજ રામદે ગોપ કદિ, વીરત દાનસ મંગલા;
ચથદં નરિદ ચૂંડતણા, એક એક દસ આગલા.

રાઠોડ કુલ કવિત્વ.

પ્રથમ જાત કમધજ, દેમ કનવજ મુ
સાખાં તેરે સરે, કુસલ રાઠોડ કદાય;
ગોનમ ગુર શુક, વેદ અરથ વરણ તાનુ પ્રવર,
નાગશેસી કુલ રાધ, વહીવટ ગુર ખરતર;
ગ્રાહત સિવડ બાસ રોહડ, ભાટ ચ ડેલ કુંમ દેવડા,
રાઠોડ પહડે ચે તજા, હરીય આયોષીક વડા.

(અ. ૩૫. ૨.)

રાઠોડની વંશાવળી.

હાહા.

સરસતી સમતી દેઓ, મો મદમતી માઅ,
આખુ રાઠોડાં ઉતપતઃ વધવધ કરી વખાઅ.

છંદ પધરી.

જણકસા કન^૧ જનમો મોજાંણુ, વાખાણુ કરું મોઅ કસ વખાંણુ;
કનરે^૨ હુવો સકન^૩ હાઅ, ઓપો અણુ ગાડી અમો આઅ.
સકત પાટ રાનમ^૪ ધીર, વાંધતો અને વીરા ધવીર,
રાનગરે^૫ દેહ તાગી^૬ કરાંણુ, જણુ તાગી કરો રામ^૭ જાંણુ.
જોપીઓ રાંમરે અંડ^૮ જોણુ, તણુ પાટ હુવો વેંકંડ^૯ તેણુ,
વેંકંડરે^{૧૦} સોરવ મહાવીર, અણુ ગાદી જનમો જોઅ અધીર.
અધ ધર હુરણા કંસ^{૧૧} હુઓ ઓઅ, જણુ તખત હુવો ત્રેંદસાદ^{૧૨} જોઅ;
જોઅ હુવો જનમ પ્રદસાદ જાંમ, નર નમખ ન ભુતો રાંમનાંમ.

ભડેરે વડ^{૨૩} પાકુ કલંભાંણુ, વદરે નખત્ર^{૨૪} જાતી વખાણુ;
 હેં નખત્ર જાતી ધર સંલ^{૨૫} હોએ, ચુંલરે ધરે નસંલ^{૨૬} સોઅ.
 ન સંલ સતજોગ^{૨૭} ન નામ, જોગંદાપીઠ^{૨૮} રાહુડ જામ;
 રાહુડ તખત અજેચંદ્ર^{૨૯} રાયે, તણુ પાટ હવો વજેચંદ^{૩૦} રાતાય.
 વજેચંદ ધરે જેચંદ^{૩૧} વખાણુ, અણુ કીયો રાજસૂ જગમાણુ;
 એવહો ધણી કનોજ આજ, સંખા સો તેર તોખાસ કાજ.
 જેચંદ ધરે સેત્રામ^{૩૨} જોય, અણુપાટ અંસ સિવખીઓ^{૩૩} હોય;
 કે કે જસીએ અણુ અચડ કીધ, લાખા જણુ સરખા માર લીધ.
 સીઆજ ધરે પ્રગટો સજોય^{૩૪}, હેંદુ આણુ ભાંણુ આસથાન^{૩૫} હોય;
 આસથાન તખાત રામપાલ^{૩૬} ઓઅ, જણુ જમી જમાઓ અમલ જોઅ.
 રાત્રી પાલ સત વાખાણુ રાએ, અણુ તખત ઓપીઓ દુહડ^{૩૭} આએ;
 ઓપીઓ દુહડહો દીકુ^{૩૮} સો આએ, દીકાજ ધરે છાડો^{૩૯} સો તાઅ.
 છાડા કલ સલખુ^{૪૦} સત્રા સાલ, ધરપતી હવો હેંદુ વાંણુ લાલ;
 સલખા ધર વીરમ^{૪૧} હવો સોઅ, હેંદુ વાંણુ ભાંણુ જમ પ્રગટ હોઅ.
 વીરમ ધર ચુડો^{૪૨} મહાવીર, અણુલીઓ મંડોવર જણુ અમીર;
 ચહિદે ચુડારે પુત્ર ચાપાઓ, રાજવી ચહિદે હવા રાવ.
 ચહિદાં મેં રણમલ^{૪૩} તખત ચાઅ, ઓપેં ચોકલાં ભજ ભાર આઅ;
 રણમલરે જોધુ^{૪૪} થેંઓ રાએ, જોધપર વાસીઓ જણી જાઅ.
 જોધારે પાટ સૂજો^{૪૫} જવાંણુ, ભૂપત અણુ ગાદી કલાં ભાંણુ;
 સુજા ધર વાધુ^{૪૬} થોસ ધીરં, વાધા ધર હવો ગંગેવ^{૪૭} વીર.
 સોહડા જસવત્તાં રખણુ સીર, x x x x
 દીપેં ગંગેવ ધર માલદેઅ^{૪૮}; તણુ તખત હવો અસકુજ તેઅ.

અગજીત ટણ તારગ આણ લાનસનીઓ હિંદુ આજ ભાણ,
 ખવખીઆ ભોમી આસ બેબેસ, ગમે દીઆ અરી આણુરેસ
 એવ કેપવાડે કીઓ આ, મેલકે અમાનગા ઘણી સાક,
 વારો જનનધર વેદા વીગ, ગદપન ધણી ધગ ગભીર
 આપરે ક આર અમેદ આણ, જોદો દસરથરે રામ જાણ
 આપ બેસા ધનિત બધિએણુ જો ધાણુ ગાદીએ દરમ જોણુ
 હંકર ધણી ગભીર ધસ x x x x
 અન રહો અગજી કુઆર આપ, માગણુ તણ માનન મામાપ,
 હંકર ધગી ગભીર ધસ, આજે જ અનુદે આસીસ

(અ ૩૧ ક)

* આ હંદી ભાષા મારવાડી-ચારણી છે અને તેમા સઠોડવચની
 વ શાવલિ આપી છે કેતજી ગણીરસિહ સુધીના ૫૬ રાત્રીઓના નામ
 આપેલા છે તે સાથે તેમાના ૧૮૯ ના ખાસ પરાક્રમે હુમા લખ્યા છે
 તેમા ૧૭ મા ગાનનું નામ આપ્યું નથી અથવા તો અનુક્રમ ખોટો છે,
 કારણ કે ૧૬ મા ગાન ંપીલ પછી ભદ્ર ૧૮ મા નામ આવે છે
 અહીં વિષે આસીસના અમા આ વ શાવલિ લખી છે એ ૫૬ રાત્રી
 યોના અનુક્રમ આ પ્રમાણે છે

(૧) કેતજ (૨) સમ્વ (૩) સતમ (૪) રેદ (૫) રામ (૬) અંદુ
 (૭) કદ્ર (૮) ભેરવ (૯) અધી (૧૦) હાણાકસ (હિરણ્યકશ્યપુ) (૧૧)
 મેલકાદ (મલ્કાદ) (૧૨) વીરોચન (૧૩) ખલે (ખલિ) ૧૪ જાણાસુર
 (૧૫) કલ (૧૬) કપીલ [(૧૭) આખો નથી] (૧૮) ભદ્ર (૧૯) ભૂપત
 (૨૦) મોહપાવ (૨૧) ભદ્રરૂપ (૨૨) ભડ (૨૩) વડ (૨૪) નથત્ર (૨૫)
 રાલ (૨૬) નસલ (૨૭) સત્તમેત્રન (૨૮) નહુલનમ (૨૯) અભેચદ્ર
 (૩૦) વભેચદ્ર (૩૧) ભેચદ (૩૨) મેત્રામ (૩૩) વસીઓ (૩૪) આસ
 યાન (૩૫) રાયપાલ (૩૬) દુદડ (૩૭) દીહુ (૩૮) છારો (૩૯) સલખ
 (૪૦) વીરણ (૪૧) સુજો (૪૨) રણમલ (૪૩) જોધુ (૪૪) મુને (૪૫)
 વાધુ (૪૬) ગજેવ (૪૭) પાલદેસ (૫૧) (૪૮) અદેભાણુ (૪૯) સુર
 (૫૦) ગગસધ (૫૧) જરાવત (૫૨) અજીત (૫૩) અણદેસ (૫૪) સવ
 સીદ (૫૫) ભાણુ ખીને (૫૬) ગણીર

મોતેસલામ રજૂતો કેમ થયા તેની વાત.

વરદા અને જેતાની વાતનો સાર.

અમદાવાદના બીજા પાદશાહ અદમશાહના સમયમાં (સને ૧૪૧૦-૧૪૪૨) “વાઘેલા વંશના આદારવટે નીકળેલા જે રાજવંશીઓ વરદા અને જેતા” એ અમદાવાદ અને તેના પ્રદેશ ઉપર હુટ ચલાવવાનો ધંધો આપ્યો. તેમને એક રજૂત ભંગારી અખો મળ્યો. તેની શીખામણથી તેઓએ મકરને ગયેલી પાદશાહની બીબીઓના રથ પકડ્યા; બીબીઓએ તેમનો ગરાસ પાછો અપાવવાની સ્વરતે મુક્તિ મેળવી. પછી તેમણે પાદશાહને સમજાવી કેચરખ-પાતડી પાસેથી ઘોડીકુઈ આગળ રહેલા વરદા અને જેતાને ગરાસ આપવાનું કહી પોતાની પામે લાવવા વાણીઆ મોતીચંદ અને માણેકચંદને મોકલ્યા. સાબરમતી નદીએ આવતાં તેમણે વાણીઆઓને શરમચીન રીતે નાહતી જોઈ, એટલે મોતીચંદ અને માણેકચંદની બાંહેધરીમાંથી તેમનો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો અને પાછા તેઓ પોતાને મુંકામે જતા રહ્યા. તે પછી પાદશાહે એક ઉમગવને મોકલ્યો. માર્ગમાં તેમની સાથે આવનાં કેટલીક બીબીઓ મોઢે ભુરખો નાખી જતી જણાઈ. તે બીબીઓ આ લોકને જોઈ શરમાઈ મઠ અને સંતાવાની જગ્યા ન મળતાં એક જો તે કુવામાં જઈ પડી. આથી વરદા જેતાને ઉમરાવની બાંહેધરીમાં વિશ્વાસ આવ્યો. પછી પાદશાહે કલોલ અને સાણંદનાં ગામો બંનેને વહેંચી આપ્યાં. મોટાએ કલોલ-મીડોપાટ અને નાનાએ સાણંદ-આરોપાટ રાખ્યો. તેમણે પોતાની બેન લાલાં પાદશાહને પરણાવી. આથી તેમનો બનેલી બીહોલાનો સામંતસિંહ તેમની સાથે ચીડયો, અને તેમને મેહેલું માયું. એથી તેમણે પાદશાહને સામંતસિંહની દીકરી પરણાવવાને ઉરકેયો. પાદશાહ

અગત્યત કલ્પે તારંગ આંણુ, જાનરાત્રીઓ સિંદુ આજ આંણુ,
ખલકીઆ બોમી આસ બેંબેસ, રાંડેડ દીઆ અરી આંણુરેસ.
એવ કૃપવાડે કીઓ આક, સેંદરે અમાનગા ઘણી સોક,
ધારો જલસંધર વેલો વીર, ગુદપન ધણી ધર ગંભીર;
આપરે કુંઆર અમેદ આંણુ, જેલે દસરથરે રામ જાંણુ,
આપ બેંડા ઈજિત જાંધિએણુ, જે ધાણુ ગાદીએ ધરમ જેણુ.
ધર ધણી ગંભીર ઇસ. x x x x
અમ રહેા અરંજ કુંઆર આપ, મામણુ તણુ માલવ માખાપ;
ધર ધણી ગંભીર ઇસ, આજે કવ આણુદે આરીસ.૬

(અ. ૩૧. ક.)

આ જાંડની આપા ખારનાડી-ચારણી છે અને તેમાં રાંડેડવંશની વંશાવલિ આપી છે. કેતળથી અશ્વરસિંહ સુધીના ૫૬ રાજાઓના નામ આપેલાં છે. તે સાથે તેમાંના કેટલેકનાં જાસ પશક્રમે કુંકમાં લખ્યાં છે તેમાં ૧૭ મા રાજાનું નામ આપ્યું નથી. અથવા તો અનુક્રમ ખોટા છે; કારણ કે ૧૬ મા રાજા કંપીલ પછી ભટ્ટનું ૧૮ મું નામ આવે છે. આણુદે કવિએ આરીસના ૩૫માં આ વંશાવલિ લખી છે. એ ૫૬ રાજાઓના અનુક્રમ આ પ્રમાણે છે:

(૧) કેતળ (૨) સેકત (૩) રાતગ (૪) રેદ (૫) રામ (૬) ચંદ્ર (૭) કંદ્ર (૮) ભેરવ (૯) અધીર (૧૦) હરણકસ (હિરણ્યકશ્યપુ) (૧૧) મેંડલાદ (મંદલાદ) (૧૨) વીરોચન (૧૩) બલે (બલિ) ૧૪ આણુસુર (૧૫) કલ (૧૬) કંપીલ [(૧૭) આપ્યો નથી] (૧૮) ભદ્ર (૧૯) ભૂપત (૨૦) મોહપાલ (૨૧) ભદ્રરથ (૨૨) ભટ (૨૩) વટ (૨૪) નવથ (૨૫) રાંસ (૨૬) નસંભ (૨૭) સત્તમેગન (૨૮) નાંડુગનંભ (૨૯) અતેચંદ્ર (૩૦) વતેચંદ્ર (૩૧) જેચંદ (૩૨) રોનાંભ (૩૩) સીઓ (૩૪) આસ-યાંભ (૩૫) નાવપાલ (૩૬) દુદડ (૩૭) દીહુ (૩૮) હારો (૩૯) સલખુ (૪૦) વીરણુ (૪૧) સુરો (૪૨) રણમલ (૪૩) ભોપુ (૪૪) સુને (૪૫) વાધુ (૪૬) અંબેવ (૪૭) પાલદેસ (૪૮) આદેસાંણુ (૪૯) સુર (૫૦) ગગસંથ (૫૧) જરાવંત (૫૨) અજલ (૫૩) આણુદેસ (૫૪) સવ-સીહ (૫૫) જાંણુ બીજો (૫૬) અશ્વર.

મોતેસલામ રજપૂતો કેમ થયા તેની વાત.

વરહા અને જેતાની વાતનો સાર.

અમદાવાદના ખીજા પાદશાહ અહમદશાહના સમયમા (સને ૧૪૧૦-૧૪૪૨) “વાઘેવા વંશના આદારવટે નીકળેલા ને ગજવંશીઓ વરહા અને જેતા” એ અમદાવાદ અને તેના પ્રદેશ ઉપર હુટ ચલાવવાનો ધધો આદ્યો. તેમને એક રજપૂત ભંડારી અખો મળ્યો. તેની શીખામણથી તેઓએ મકરમે ગયેલી પાદશાહની ખીખીઓના રથ પકડ્યા, ખીખીઓએ તેમનો ગગસ પાછો અપાવવાની શરતે મુક્તિ મેળવી. પછી તેમણે પાદશાહને સમગ્રવી કોચરખ-પાવડી પાસેથી ઘોડીકુઈ આગળ ગ્રહેલા વરહા અને જેતાને ગરાસ આપવાનું કહી પોતાની પાસે લાવવા વાણીઆ મોતીચંદ અને મારોકચંદને મોકલ્યા. સાબરમતી નદીએ આવતા તેમણે વાળીઅણેને શરમસીન રીતે નાહતી જોઈ, એટલે મોતીચંદ અને મારોકચંદની બાહેધરીમાથી તેમનો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો અને પાછા તેઓ પોતાને મુંકામે જતા રહ્યા. તે પછી પાદશાહે એક ઉમરાવને મોકલ્યો. માર્ગમા તેમની સાથે આવતા કેટલીક ખીખીઓ મેડિ છુરખો નાખી જતી જણાઈ. તે ખીખીઓ આ લોકને જોઈ શરમાઈ ગઈ અને સંતાવાની જગ્યા ન મળતા એક જો તો કુવામા જઈ પડી આથી વરહા જેતાને ઉમરાવની બાહેધરીમા વિશ્વાસ આવ્યો. પછી પાદશાહે કલોલ અને સાણંદના ગામો બંનેને વહેંચી આપ્યાં. મોટાએ કલોલ-મીઠોપાટ અને નાનાએ સાણંદ-ખારોપાટ રાખ્યો. તેમણે પોતાની બેન હાલાં પાદશાહને પરણાવી. આથી તેમનો બનેલી બીહોલાનો સામંતસિંહ તેમની સાથે ચીડાયો, અને તેમને મેહેણું માણું. એથી તેમણે પાદશાહને સામંતસિંહની દીકરી પરણાવવાને ઉરકેયો. પાદશાહ ધણો

લાગવગ જમાવી, શરમાવી દગાવીને સામંતસિંહને ગામ તેની દીકરીને પરણવા ગયો. ત્યાં સામંતસિંહે દગો ક્યો, પાદશાહના સૈન્યને માર્યું અને પોતે બાહારવટે નીકળ્યો. પછી પાદશાહે તેની સાથે સમાધાન કરી તેને ૮૪ ગામ આપ્યા. બાદ હિન્દુ દૂધ પીના લાલાં મરી ગઈ. પાદશાહ તેના રૂપથી ગ્રેવો થયો હતો. તેથી તેની ગમગીની અને ઘેલછા શમાવવા ચરોતરના માતરના શત્રુશાસકની દીકરીને જોરાવરીથી પરણવા પાદશાહને કેટલાકે સમજાવ્યો, પાદશાહે શત્રુશાસકને દરબારમાં બોલાવ્યો. તે શત્રુશાસકની સ્ત્રીએ સહુના જીવ અને ગણસંખ્યાવવા પોતાની દીકરી રાણીબાને તેના રણવાસમાં મોકલી આપી, એટલે શત્રુશાસક દેશમાંથી છૂટ્યો. તેણે એ વાત જાણતા પેટમાં કટાર મારી આત્મઘાત કર્યો. પછી રાણીબાએ પોતાના ભાઈઓને પોતાને રસોડે જમાડવા પાદશાહને કહ્યું, અને તે સાથે બીજા કેટલાક હિન્દુ રજપૂત રાજાઓને પાદશાહે વટલાવ્યા. તેઓ મોલેસલામ કહેવાયા.

પછી જોટલા રજપૂતો વટલાણા તેટલાની એક નાત બંધાણી. તેનું નામ મોલેસલામ કહેવાય છે. પણ આજ સુધી તેઓ હિન્દુના જેવો પહેરવેશ રાખે છે; ધર્મ મુસલમાની પાળે છે. કેટલાક તો હિન્દુનો ધર્મ પાળે છે; પણ તેમની નાતમાં મરે તેને તો જરૂર દાટે છે. તેમની સ્ત્રીઓ પણ હિન્દુનો પહેરવેશ રાખે છે. પણ નાતે તેઓ મુસલમાન કહેવાય છે. તેની અગાઉની શાખો રહી છે, તથા તેના વહીવંચા ભાટ તેમની વંશાવળી વાચે છે. વિવાદમાં કલમો પડે છે, પણ હિન્દુની રીત ચોડીકે રાખે છે; ગણપતિ પૂજન કરે છે.

તે સમયે પાદશાહના ત્રાસથી રાજા માત્ર નાસી ગયા, તેમાં

(૧) જે પકડાયા ને વટલાણા તેની નાત મોલેસલામ કહેવાય.

(૨) જે કરગરીને ગરીબપણેથી હિન્દુ રહ્યા તે કારડીઆ રજપૂત કહેવાયા.

(૩) જે વિદિ કરાવીને કર ભરીને રહ્યા તે રાજા રહ્યા.

(૪) અને જે નરવા રહ્યા એટલે રાજનો ખપ ન રાખીને ફક્ત પાદશાહની જમીન ખેટીને ગુજરાન કરતા રહ્યા તે જાતે નાડોધા કહેવાયા.

જે રાજા રહ્યા તેને છકારની પદવી મળ્યા.

આ વખતે પર ગામના રાજાને વટલાવ્યા: તેના નામો અને બીજી વિગત:

ગામ	રજપૂતની જાત	ઠેકાણું	તેની પછવાડે (નીચે)ના ગામો
૧ વડહડા	બારેઆ	ખંભાત પાસે	૩૬
૨ નેપાડ	રાઠોડ	ચડોતર	૨૪ છબાવા વીરા- ભાઈના વંશના
૩ બીઓત્ર	બીઓલા	દેહગામ પાસે	૮૪
૪ વડગામ-પાનડ આવડા		ખંભાત "	૧૨
૫ માંડવા	મકવાણા	આતરસુંબા "	૧૨૫
૬ કોંણા	રાણા	પેટલાદ "	૧૨
૭ ચેખલા	વાધેયા	ગોધાવી "	૭
૮ જખવાડું	ટાંક	વીરમગામ "	૫
૯ લોલાડા	રાઠોડ	પાટણ "	૨૪
૧૦ હીઆ	ઝાલા	વીરમગામ "	૨
૧૧ રાણપર	પરમાર	ઝાલાવાડમા	૨૪
૧૨ ઘોલકું	"	ગૂજરાતમાં	૮૪
૧૩ બાપોદરું	રાઠોડ	વડવાણ પાસે	■
૧૪ અણીધર	"	" "	
૧૫ વણોદ	"	દસાડા "	૨૪
૧૬ ટાકોદી	સોલંકી	પાટણ "	૧૨
૧૭ દાલાવાડું	ડોડીઆ	રાંધણપુર "	૧૨

૮ [રૂપમેન ૧ લો]

૯ પૃથિવીસેન

રાજા ક્ષત્રપ

(ધ. સ. ૨૨૨)

૧૨ દામાળડશ્રી ૨ નો

રાજા ક્ષત્રપ

(ધ. સ. ૨૩૨)

૧૧ [દામમેન]

૧૩ વીરદામા

રાજા ક્ષત્રપ

(ધ. સ. ૨૩૬-૨૩૮)

૧૪ યશદામા ૧ લો

રાજા ક્ષત્રપ

(ધ. સ. ૨૩૮-૨૩૯)

૧૫ વિજયમેન

રાજા ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ

(ધ. સ. ૨૩૮-૨૪૯)

૧૭ રૂપસેન ૨ નો

રાજા મહાક્ષત્રપ

(ધ. સ. ૨૫૬-૨૭૨)

૧૬ દામાળડશ્રી ૩ નો

રાજા મહાક્ષત્રપ

(ધ. સ. ૨૫૧-૨૫૫)

૧૮ વિશ્વસિંહ

રાજા ક્ષત્રપ

(ધ. સ. ૨૭૨-૨૭૮)

૧૯ ભર્તૃદામા

રાજા ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ

(ધ. સ. ૨૭૮-૨૯૪)

૨૦ વિશ્વસિંહ

રાજા ક્ષત્રપ

(ધ. સ. ૨૯૪-૩૦૦)

૨૧ રૂદ્રસિંહ ૨ જો સ્વામી જીવદામનો પુત્ર
રાજા ક્ષત્રપ (ધ. સ. ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૮)

<p>૨૨ યશદામા ૨ જો રાજા ક્ષત્રપ (ધ. સ. ૩૧૮)</p>	<p>૨૩ દામસિરિ રાજા મહાક્ષત્રપ (ધ. સ. ૩૨૦)</p>
--	---

૨૪ સ્વામી રૂદ્રસેન ૩ જો. રાજા મહાક્ષત્રપ
રાજામહાક્ષત્રપ સ્વામી રૂદ્રદામનો પુત્ર
(ધ સ ૩૪૮, ૩૬૬, ૩૭૬)

૨૫ સ્વામી રૂદ્રસેન ૩ જો. રાજા મહાક્ષત્રપ
રાજા મહાક્ષત્રપ સ્વામી સત્યસેનનો પુત્ર
(ધ. સ ૩૭૮-૩૮૮)

૨૬ સ્વામી સિંહસેન રાજા મહાક્ષત્રપ
રાજા મહાક્ષત્રપ સ્વામી રૂદ્રસેન (૨૫) ની બેનનો પુત્ર

૨૭ ૨૬-૬-૧

ગુપ્ત રાજ્યોનો સમય.^૧

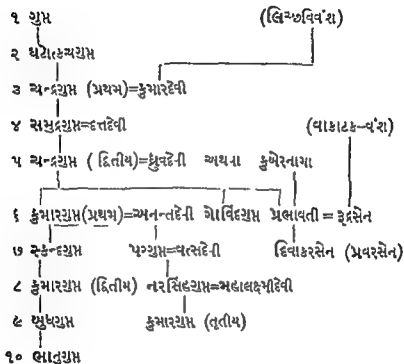

- ૧ ગુપ્ત—વિ. સં. ૩૩૨-૩૫૭ (ઇ. સ. ૨૭૫-૩૦૦)
- ૨ ઘટોતકચ—વિ. સં. ૩૫૭-૩૭૭ (ઇ. સ. ૩૦૦-૩૨૦)
- ૩ ચન્દ્રગુપ્ત (પ્રથમ)—વિ. સં. ૩૭૭-૩૯૨ (ઇ. સ. ૩૨૦-૩૩૫)
- ૪ સમુદ્રગુપ્ત—વિ. સં. ૩૯૨-૪૩૭ (ઇ. સ. ૩૩૫-૩૮૦)
- ૫ ચન્દ્રગુપ્ત દ્વિતીય (કુમાદિત્ય) વિ. સં. ૪૩૭-૪૭૦ (ઇ. સ. ૩૮૦-૪૧૩)
- ૬ કુમારગુપ્ત પ્રથમ (મહેન્દ્રાદિત્ય) વિ. સં. ૪૭૦-૫૧૨ (ઇ. સ. ૪૧૩-૪૫૫)
- ૭ સ્કન્દગુપ્ત (કુમાદિત્ય) વિ. સં. ૫૧૨-૫૨૬ (ઇ. સ. ૪૫૫-૪૬૯)
- ૮ કુમારગુપ્ત દ્વિતીય (કુમાદિત્ય)—વિ. સં. ૫૨૬-૫૩૨ (ઇ. સ. ૪૬૯-૪૭૬)
- ૯ યુધગુપ્ત—વિ. સં. ૫૩૨-૫૬૨ (ઇ. સ. ૪૭૬-૫૦૫)
- ૧૦ ભાનુગુપ્ત—વિ. સં. ૫૬૨-૫૯૦ (ઇ. સ. ૫૦૫-૬૩૩)

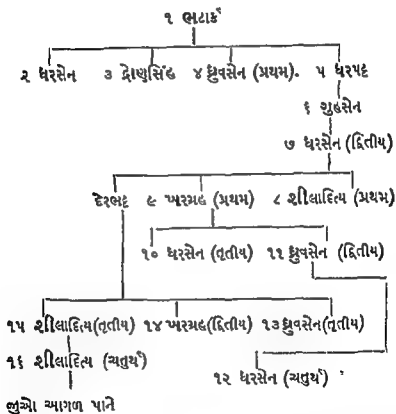
૧. ઉપલી લખીકત તથા આ પછી આપેલું ગુપ્ત રાજ્યોનું વંશવૃક્ષ સાહિત્યાચાર્ય પંડિત વિશ્વેશ્વરનાથ શેઠ દ્વારા સંપાદિત ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ નામક હિન્દી ગ્રન્થના દ્વિતીય વિભાગમાં આપેલા ગુપ્તવંશના વિસ્તૃત લેખમાંથી ઉદ્ધત કરી છે. એ લેખમાં ગુપ્તવંશના રાજાઓ વિષે ઘણી નિષ્ણવા મોઝ અને વિશ્વસનીય માહિતી આપેલી છે.

ગુપ્ત રાજગોત્રીનું વંશવૃક્ષ.

વલ્લભી રાજવંશો.^૧

વિ. સં. ૫૨૭ થી ૮૨૭ (ઈ. સ. ૪૭૦ થી ૭૭૦)

૧ આ હકીકત સાહિત્યાચાર્ય પદિત વિશ્વેશ્વરનાથ રેડ્ડે લિખિત 'મારતકે માધીન રાજવંશ નામક હિન્દી ગ્રંથના દ્વિતીય વિભાગમાં આપેલા વલ્લભીને રાજવંશ નામના પ્રકરણમાંથી સંગ્રહીત કરી છે. આ લેખમાં

૧૭ શીલાદિત્ય (પાચમો)

૧૮ શીલાદિત્ય (છઠ્ઠો) .

૧૯ શીલાદિત્ય (સાતમો) (ધુલટ-ધ્રુવલટ)

વલ્લભી રાજઓની દહીકત કાંઈક વિસ્તારથી દર્શાવી છે તે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ વાંચી જવા જેવી છે.

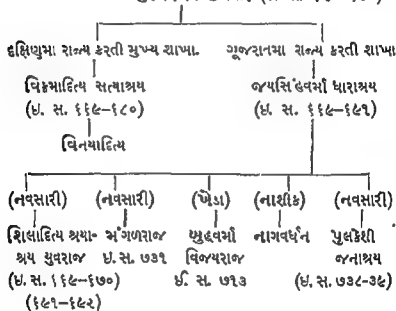
વલ્લભી રાજઓનો વિસ્તાર મહી નહીં સુધી હતો. તેમનો ધર્મ શૈવ હતો. કલા, કૌશલ અને વિદ્યામાં આગળ વધ્યા હતા અને વલ્લભીનગર ખૌદ્ર વિદ્વાનો મઠે પ્રસિદ્ધ હતાં.

વલ્લભી વંશના છેલ્લા રાજ શીલાદિત્ય સાતમાના વખતમાં અમર જિન જમાલે આ રાજ્યની સમાપ્તિ કરી. આ અમર જિન જમાલ ખડીરો અલમન્સુરે નીમેલા સિંધના આરણ શાસક હુસામ હિજ અમર અલ લખલખીનો સેનાપતિ હતો અને તેની આજ્ઞાથી ઈ. સ. ૭૫૭ માં આ અમર જિન જમાલે કાઠિયાવાડ ઉપર ચડાઈ કરી હતી.

न्यालुक्कय वंश.

पुष्पदेशि वप्रल सत्याश्रय

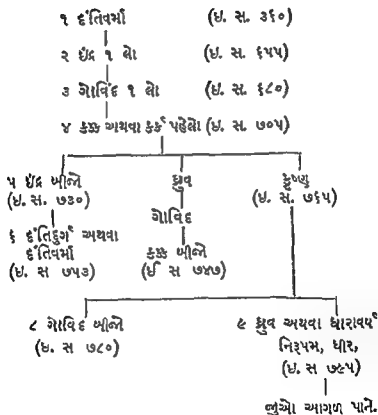
હુપવર્ધનને જીતનાર (ખ. સ. ૬૧૦-૬૪૦)

ગુજર્જર વંશ.

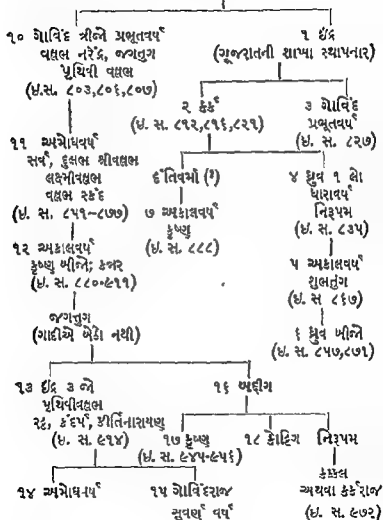
દફ ૧ લો	ઈ. સ. ૫૮૦
જયભટ ૧ લો	" ૬૦૫
દફ ૨ નો	" ૬૩૩
જયભટ ૨ નો	" ૬૫૫
દફ ૩ નો	" ૬૮૦
જયભટ ૩ નો	" ૭૦૬-૭૩૪

રાષ્ટ્રકૂટ રાજઝોની વંશાવળી.^૧

૧ આ વંશાવળી યોગે ગેઝેટીયરના ગૂજરાતના ઇતિહાસ વિભાગ-
માંથી લેવાયેલી છે

૯ [ધ્રુવ]

પરિશિષ્ટ ૧ હું.

ગૂજરાતના ચૌહુક્ય રાજ્યોનો કાળક્રમ.^૧

ગૂજરાતના ચૌહુક્ય રાજ્યોનો કાળક્રમ દરાવવા માટે મુખ્ય સાધનો પ્રબંધ ચિંતામણી, વિચારશ્રેણી વગેરે પ્રબંધો અને જૈન પદ્માવલીઓ, ઉત્કીર્ણ લેખો અને હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં આવેલ તે રાજ્યો વિશેના ઉલ્લેખો છે. ખેદની વાત છે કે બહુધા પ્રત્યેક રાજના રાજ્યરોહણ કાળ અને અંતકાળ વિશે જુદા જુદા પ્રબંધોમાં જુદા જુદા સંવતો આપેલા હોવાથી ક્યો સંવત્ ખરો એ જાણવાનું કામ વિના કારણ કઢીન થયું છે. કેટલાક પ્રસંગે એક જ પ્રબંધની અનેક નકલોમાં નકલ કરનારના દૃષ્ટિદોષથી એકજ પ્રસંગ વિશે બિન બિન્ને સંવતો આપેલા દેખાય છે. કેટલીક વખતે પ્રબંધકારે ખોટાજ સંવત્, મહિનો, પક્ષ, તિથિ અને પ્રત્યક્ષ પ્રદર વગેરે સવિસ્તર રીતે વિશ્વાસયોગ્ય થાય એવી રીતે આપેલાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ અન્ય સાધનોના આધારથી તે તદ્દન ખોટાં માણ્ય પડે છે. આવી વસ્તુચિતિમાં જે ઘોટાળો થાય છે, તે કમી કરવા માટે તત્કાલીન ચૌહુક્ય રાજ્યોના કે તેઓના સમકાલીન રાજ્યોના ઉત્કીર્ણ લેખો તેમજ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં આવેલા તેમના વિશેષ સંવતો બહુ ઉપયોગી થાય છે.

ચૌહુક્ય વંશના પ્રત્યાપક મૂળરાજે અણહિલ પાટણના આવડા વંશના છેલ્લા રાજાને મારી તેની ગાદી જરાજર ક્યા વરસમાં કબજે કરી એ બહુ મહત્વની વાત વિશે પ્રબંધકારોમાં એકવાચ્યતા નથી. વિચારશ્રેણિમાં મૂળરાજે સં. ૧૦૧૭ ના વૈશાખ માસમાં

૧ આ સવિસ્તર, નોંધ 'જુહિપ્રકાશ'ના ૧૯૨૬ ના જુલાઈના અંકમાં ૨૯ હતાત્રેય માસકૃષ્ણ દિવસજનકરે લખી છે.

આવડાઓનું રાજ્ય નષ્ટ કરી પોતાના વંશની પ્રથાપના કરી એમ લખ્યું છે. પરંતુ મુકૂત સંકીર્તન અને પ્રબંધ ચિંતામણીમાં અને બે ત્રણ પદાવલીઓમાં મૂળરાજ સં. ૯૯૮ માં ગાદી ઉપર આવ્યો એમ લખ્યું છે. આ બે સંવતોમાંથી કયો સંવત ખરો તે વિશે 'વિદ્વાનોમાં ધણી વરસ સુધી લિન્ન મત હતો. મેં પોતે એક વખતે સં. ૧૦૧૭ ખરો છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતું. પરંતુ થોડા દિવસ પહેલાં રાજપુતાનામાં જોધપુર સંગ્રહાલયમાં સાબર ગામમાંથી એક શિલાલેખ (જોધપુર મ્યુઝીયમનો વાર્ષિક રિપોર્ટ સને ૧૯૨૪-૨૫) મળ્યો છે, તેમાં ભાગદેવ (૧) ના વખતનો લેખ છે. તેમાં મૂળરાજ સં. ૯૯૮ માં પાટણમાં ચૌલુક્યોની ગાદી સ્થાપી આવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોવાથી હવે આ વાદ બંધ થશે. સં. ૯૯૮ એજ સંવત્ ખરોખર છે એમ મને લાગે છે. મૂળરાજનો સૌથી પહેલો ઉલ્કીર્ણ લેખ સં. ૧૦૩૦ નો અને છેલ્લો સં. ૧૦૫૧ નો છે. મૂળરાજના મૃત્યુ વિશે જુદા જુદા પ્રબંધોમાં અને પદાવલીઓમાં ભિન્ન ભિન્ન સંવતો આપેલા છે. એકમાં સં. ૧૦૫૦ આવજુ સુદ ૧૧ ને શુક્રવાર મરણ પામ્યો એમ લખ્યું છે. એ સંવત્ તદ્દન ખોટો છે. કેમકે મૂળરાજનો સં. ૧૦૫૧ વાળો તામ્રલેખ મળ્યો છે. કેટલાક પ્રબંધોમાં મૂળરાજે ૫૫ વરસ સુધી રાજ્ય કર્યું, એમ લખ્યું છે. આ ઉપરથી આપણને એમ સમજવામાં વાધો નથી કે મૂળરાજ સં. ૯૯૮ માં ગાદી ઉપર આવ્યો અને તેનો અંત સં. ૧૦૫૩ માં થયો.

મૂળરાજ પછી તેનો પુત્ર ચામુંડરાજ ગાદી ઉપર આવ્યો. તેના વિશે પ્રબંધ ચિંતામણીમાં એમ લખ્યું છે કે, તેણે સં. ૧૦૫૩ થી ૧૦૬૬ સુધી એમ ૧૩ વરસ રાજ્ય કર્યું. આ મંવતો ખોટા માનવાને કારણે નથી.

ચામુંડરાજ પછી તેનો પુત્ર વલ્લભ ગાદી ઉપર બેઠો. વિચાર-શ્રેણીમાં ચામુંડરાજ પછી વલ્લભ રાજાનું નામ જ આપેલું નથી.

દ્વાયત્રય કાવ્યમાં એમ લખ્યું છે કે વસુભરાજ પોતાના બાપની હયાતિમાં ૪ મરણ પામ્યો. પ્રજાંધ ચિંતામણીમાં વસુભરાજે ફક્ત ૬ મહિના સુધીજ રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે. તેણે બહુજ થોડા કાળ સુધી રાજ્ય કરેલું હોવાથી તેનું નામ ફટલીક વંશાવળીમાંથી કાઢી નાંખેલું દેખાય છે. તથાપિ તેણે ૬ મહિના સુધી રાજ્ય કર્યું હતું એમ માનવામાં કાંઈ વાધો નથી.

વસુભરાજ પછી તેનો નાનો ભાઈ દુર્લભરાજ ગાદી ઉપર બેઠો. પ્રજાંધ ચિંતામણીમાં તેણે સં. ૧૦૬૬ થી ૧૧ વરસ અને ૬ મહિના સુધી રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે. વિચારશ્રેણીમાં તેણે ૧૨ વરસ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે. તેનો રાજ્યકાળ સં. ૧૦૬૬ થી સં. ૧૦૭૮ સુધીનો હતો એમ આપણે માની શકીએ.

દુર્લભરાજ પછી તેનો ભત્રીજો ભીમ (૧) ગાદી ઉપર આવ્યો. પ્રજાંધ ચિંતામણીમાં તેણે ૫૨ વરસ સુધી એટલે સં. ૧૦૭૮ થી ૧૧૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે; અને વિચારશ્રેણીમાં ૪૨ વરસ સુધી એટલે સં. ૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે. ભીમનો પહેલો લેખ સં. ૧૦૮૬ નો છે અને છેલ્લો સં. ૧૧૧૬ નો છે. ભીમના ઉત્તરાધિકારી કણ્વનો સૌથી પહેલો લેખ સં. ૧૧૩૧ નો છે. ઉપર બતાવેલા બે સંવતો ૧૧૩૦ અને ૧૧૨૦ માંથી કયો સંવત્ ભીમના મૃત્યુનો છે, તે જાણવાને આ ઉત્ક્રિણું લેખો, કાંઈ રીતે ઉપયોગી થતા નથી. તથાપિ ભીમે ૪૨ વરસ સુધી રાજ્ય કર્યું, એમ માની તેનો રાજ્યકાળ સં. ૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦ સુધીનો આપણે ગણીશું.

ભીમ પછી તેનો પુત્ર કણ્વ ગાદી ઉપર બેઠો. પ્રજાંધ ચિંતામણી, વિચારશ્રેણી, સુકૃત સંકીર્તન વિગેરે ધણાખરા પ્રજાંધોમાં કણ્વ સં. ૧૧૫૦ માં મરણ પામ્યો, એવી નોંધ છે. હમીર કાવ્યમાં લખ્યું છે કે શાકંભરીના રાજા દુરસલે ગૂંજરાવના કણ્વરાજને લડાઈમાં

માર્થો. યદ્યપિ આ વાત ગુજરાતના પ્રજાધોમાં લખેલ નથી, તથાપિ સં. ૧૧૫૦ માં કણ્વનો લગ્નમાં અંત થયો એમ માની શકાય. કણ્વનો સૌથી પહેલો ઉત્પીર્ણ લેખ સં. ૧૧૩૧ નો છે, અને છેલ્લો ૧૧૪૮ નો છે. પ્રજંધ ચિંતામણીમાં કણ્વ સં. ૧૧૨૦ ચંત્ર સુદ ૩ ને રવિવારે ગાદી ઉપર આવ્યો એમ લખ્યું છે. તે ઉપરથી આપણે એમ માની શકીએ કે કણ્વ સં. ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.

કણ્વ પછી તેનો પુત્ર જયસિંહ ગાદી ઉપર બેઠો. પ્રજંધ ચિંતામણીમાં તેનો સં. ૧૧૫૦, પોષ કૃષ્ણ ૩ ને રવિવારે રાજ્યાભિષેક થયો એમ લખ્યું છે. તેજ પ્રજંધમાં કુમારપાળ સં. ૧૧૬૬ કાર્તિક કૃષ્ણ ૨ ને રવિવારે ગાદી ઉપર આવ્યો એમ લખ્યું છે. એટલે તે પહેલાં ચોગળ કાળમાં જયસિંહ મરણ પામ્યો એમ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ એ સંવત્ બોટો છે; કેમકે જયસિંહના વખતનો એક સં. ૧૨૦૦ નો શિલાલેખ ડૉ. હેવલ્સ ભાંગારકરને રાજપુતાનાના ગામ બાલીમાંથી મળ્યો છે. તે ઉપરથી આજમાં આજ સં. ૧૨૦૦ સુધી જયસિંહે રાજ્ય કર્યું, એમ આપણને માનવું પડે છે. જયસિંહનો સૌથી પહેલો ઉત્પીર્ણ લેખ સં. ૧૧૮૬ નો મળ્યો છે. વર્ધમાનસુરીના આદિનાથ ચરિત્રમાંથી તેના વિશે સં. ૧૧૬૦ નો સૌથી પહેલો સંવત્ મળે છે. તેનો છેત્રામાં છેલ્લો લેખ ઉપર જનાવેલો સં. ૧૨૦૦ નો છે. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે જયસિંહે સં. ૧૧૫૦ થી સં. ૧૨૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.

જયસિંહ પછી તેના પિતા કણ્વના ભાઈ દેવરાજનો પ્રપૌત્ર કુમારપાળ ગાદી ઉપર આવ્યો. તેનો સૌથી પહેલો ઉત્પીર્ણ લેખ સં. ૧૨૦૨ નો અને સૌથી છેલ્લો સં. ૧૨૨૮ નો મળ્યો છે. કુમારપાળ પ્રજંધમાં તેણે ૩૦ વર્ષ, ૮ મહિના અને ૨૭ દિવસ સુધી રાજ્ય કર્યું, એમ લખ્યું છે. પ્રજંધ ચિંતામણીમાં તેણે ૩૧ વરસ

સુધી રાજ્ય કર્યું અને તે સં. ૧૨૩૦ માં મરણ પામ્યો એમ લખ્યું છે. પરંતુ કુમારપાળનો ઉત્તરાધિકારી અન્યપાળનો સં. ૧૨૨૯ વૈશાખ શુ. ૩ નો એક શિલાલેખ માળવામાં ઉદયપુરમાંથી મળેલો હોવાથી આપણને એમજ માનવું પડે છે કે કુમારપાળનો અંત સં. ૧૨૨૯ ના વૈશાખ માસ પહેલા થયો હશે. તે સંવત ૧૨૨૮ માંજ થયો હશે એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે. આ ઉપરથી આપણે એમ માની શકીએ કે કુમારપાળે સં. ૧૨૦૦ થી ૧૨૨૮ સુધી રાજ્ય કર્યું.

કુમારપાળ પછી તેનો ભગીને અન્યપાળ (કુમારપાળના ભાઈ મહીપાલનો પુત્ર) ગાદી ઉપર બેઠો. અન્યપાળનો સૌથી પહેલો લેખ ઉપર કલા પ્રમાણે સં. ૧૨૨૯ નો છે, અને છેલ્લો લેખ સં. ૧૨૩૧ નો છે. પરંતુ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં તેના વિશે ૧૨૩૨ ચૈત્ર સુ. ૧ ભીમ એમ લખેલું છે. કેટલાક પ્રશ્નોમાં તેણે ત્રણ વરસ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે અન્યપાળે સં. ૧૨૨૮ થી ૧૨૩૨ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.

અન્યપાળ પછી તેનો પુત્ર મૂળરાજ (બીજો) બાળ વયમાં ગાદી ઉપર આવ્યો, તેના વખતનો એક પણ ઉત્કૃષ્ટ લેખ કે હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં નોંધાયેલો સંવત મળતો નથી. કેટલાક પ્રશ્નોમાં મૂળરાજનો ઉત્તરાધિકારી ભીમ સં. ૧૨૩૫ માં ગાદી ઉપર આવ્યો એમ લખ્યું છે. તેમજ ભીમનો સં. ૧૨૩૫ નો એક શિલાલેખ પણ મળ્યો છે. તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે પહેલાં એટલે લગભગ સં. ૧૨૩૪ માં મૂળરાજના રાજ્યનો અંત થયો એટલે મૂળરાજે સં. ૧૨૩૨ થી ૧૨૩૪ સુધીજ રાજ્ય કર્યું.

ગુરુવારનો મળેલો હોવાથી તે ગાદી ઉપર સં. ૧૭૩૪ માં આવ્યો હશે એમ માનવું વાળખી છે ભીમનો હેત્તો ઉચ્છીર્ણ લેખ સં. ૧૨૯૬ નો છે અને ભીમના ઉત્તરાધિકારી ત્રિભુવનપાળનો એક લેખ સં. ૧૨૯૬ નો મળ્યો છે આ ઉપરથી અને પ્રબલો તથા પદાવળાઓના પ્રમાણ ઉપરથી આપણે એમ માની શકીએ કે ભામે (ખીમે) સં. ૧૨૩૪ થી ૧૨૯૮ સુધી રાજ્ય કર્યું

જયન્તસિંહ નામના એક ચૌહુક્ય ગણનો સં. ૧૨૮૦ નો તામ્રલેખ કડીમાંથી મળ્યો છે તેમાં તે અન્ય ચૌહુક્ય રાજાઓ પ્રમાણે પોતાના નામ સાથે ખિસ્દો લગાડે છે કડીમાંથી ચૌહુક્ય રાજાઓના ધણા તામ્રલેખો મળ્યા છે. તેજ તામ્રપત્રોમાં જયન્તસિંહનું પણ તામ્રપત્ર મળ્યું છે. આ ઉપરથી એટલું ચોક્કસ થાય છે કે સં. ૧૨૮૦ ના અરમાં જયન્તસિંહે ભીમદેવની સત્તા ન માની પોતે તેની ગાદી પડાવી લીધી હતી તથાપિ એમ દેખાય છે કે વાધેલા વસના માંડવિક ગણ લવણપ્રસાદે અને તેના પુત્ર વીરધવળે જયન્તસિંહને ગાદી ઉપરથી ખસેડી ભીમને પૂર્વવત્ ગાદી ઉપર બેસાડ્યો.

ભીમદેવ પછી ત્રિભુવનપાળ નામનો રાજા ચૌહુક્યની ગાદી ઉપર આવ્યો એમ તેના સં. ૧૨૯૬ વાળા કડીમાંથી મળેલા તામ્રલેખ ઉપરથી અવ્યક્ત થાય છે. આ રાજાએ સં. ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦ સુધી લગભગ બે વગસ ગળ્ય કર્યું હશે કેમકે વીસળદેવનો પહેલામાં

* Baroda delegate at the VIII International Congress of Orientalists નામના ડૉ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના પુસ્તકમાં (પા ૧૨૬ ઉપર) એમ લખ્યું છે કે ભીમનો સં. ૧૨૩૪ ફાગણ ૨ રવિવારનો એક લેખ પાટણમાં મળ્યો છે એ ધણા શ્રમ કર્યો પણ આ લેખનો પત્તો લાગતો નથી એટલે તે વિશે ખાતરીથી કંઈ

પહેલો સં. ૧૩૦૨ નો એક ગિલાલેખ માંગરોલમાથી મળ્યો છે. વીસળદેવ પાટણના ચૌહાણ વંશનો સીધો વારસ ન હતો. તે ચૌહાણોની એક ઉપશાખાનો વંશજ હતો અને તે ધોળકામા લગભગ સં. ૧૨૯૪ થી ચૌહાણોના માંગલિક તરીકે રાજ્ય કરતો હતો. વીસળદેવનો અમલ સારી રીતે પ્રત્યાપિત થઈ તેનું નામ શિવાયેઓમા આવવા માટે એક બે વરમનો અગ્રધિ જોઈએ વીસળદેવ સં. ૧૩૦૦ ના અરસામા પાટણની ગાદી ઉપર આવ્યો હશે એમ આપણે માનીએ તો ત્રિભુવનપાળ મ. ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦ સુધી ગાદી ઉપર હતો એમ માનવામા વાધો નથી.

પરિશિષ્ટ ૨ જું.

ગુજરાતના વાઘેલા રાજાઓનો કાળક્રમ.^૧

ત્રિભુવનપાળ પાસેથી અણહિલપાટણની ઐશ્વક્યોની ગાદી તેજ વંશની એક શાખાના વીસળદેવ રાજાએ, જે ધોળકામાં રાજ્ય કરતો હતો તેણે, સં. ૧૩૦૦ ના અરસામાં તાણે કરી એમ ઉપર કરેલા નિવેચન ઉપરથી જાણી આવે છે. આ પહેલાં વીસળદેવ પોતાના પિતા વીરધવળનું સં. ૧૨૯૪ માં મૃત્યુ થયા પછી ધોળકાની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. પાટણના એક લંડારમાં યોગશાસ્ત્રની પ્રતિ ઉપર 'સં. ૧૨૯૫ વર્ષે ભાદ્રપદ સુદિ ૧૧ રવિ સ્તમ્ભતીર્થે મહામંડળેશ્વર શ્રી વીસળદેવ રાજ્યે' એમ લખ્યું છે. તેનો સૌથી પહેલો ઉત્કીર્ણ લેખ સં. ૧૩૦૮ નો છે. પરંતુ આચારંગ સૂત્ર નામની એક પ્રતિમાં સં. ૧૩૦૩ માર્ગશીર્ષ વદિ ૧૨ શરવારના દિવસે વીસળદેવ પાટણમાં રાજ્ય કરતો હતો એમ લખ્યું છે. તેનો સૌથી છેલ્લો લેખ સં. ૧૩૧૭ નો કદીમાં મળેલા તામ્રપત્ર ઉપરનો છે. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે વીસળદેવે પાટણની ગાદી ઉપર સં. ૧૩૦૦ થી સં. ૧૩૧૮ સુધી રાજ્ય કર્યું.

વીસળદેવ પછી તેનો ભત્રીજો (વીસળદેવના નાના ભાઈ પ્રતાપમુખનો પુત્ર) અણ્ણદેવ ગાદી ઉપર આવ્યો. તેણે ૧૩ વરસ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ એક પદ્મવળી ઉપરથી દેખાય છે. ડેટલાક પ્રાચીનોમાં તેણે સં. ૧૩૨૦ થી ૧૩૨૨ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે. અણ્ણદેવનો પહેલો લેખ કુંટેલામાં મળેલો સં. ૧૩૨૦ ત્યેજ સુદિ ૪ નો છે અને છેલ્લો ગિરનારમાં મળેલો સં. ૧૩૩૦

૧ આ સવિસ્તર નોંધ 'ભુદ્ધિપ્રકાશ' ના ૧૯૨૬ ના જુલાઈના અંકમાં ના. કાનારેય બ્રાહ્મણ કિસકળકરે લખ્યો છે.

વેશાખ સુદિ ૧૫ નો છે. આ ઉપરથી આપણે એમ માની શકીએ કે તેણે સં. ૧૩૧૮ થી સં. ૧૩૩૧ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.

અર્જુનદેવ પછી તેનો મોટો પુત્ર રામદેવ આપની હયાતિમાં મરણ પામ્યો એમ દેખાય છે. તેથી નાનો પુત્ર સારંગદેવ ગાદી ઉપર આવ્યો. તેનો પહેલો ઉત્કીર્ણ લેખ કચ્છમાં ખોખર ગામમાં સં. ૧૩૩૨ માર્ગ. સુદિ ૧૧ રાનાનો મળ્યો છે અને તેનો છેલ્લો લેખ ખંભાતમાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં સં. ૧૩૫૨ નો મળેલો છે. પરંતુ નૈપથ કાવ્યની એક દીકાની આખરે પ્રશસ્તિમાં સં. ૧૩૫૩ ભાદ્રપદ સુ. ૧૩, એમ લખેલું છે. સારંગદેવના ઉત્તરાધિકારી કર્ણુ ખીજનો પહેલો લેખ સં. ૧૩૫૪ નો મળ્યો છે. આ ઉપરથી એટલું ચોક્કસ થાય છે કે સારંગદેવે સં. ૧૩૩૨ થી સં. ૧૩૫૩ સુધી રાજ્ય કર્યું. વિચારણામાં પણ એમજ કહ્યું છે.

સારંગદેવ પછી કર્ણુ (ખીજે) ગાદી ઉપર બેઠો. તે કદાચ સારંગદેવનો પુત્ર હશે. તેના બે શિશ્વાલેખો મળ્યા છે. પરંતુ એકમાં —માંગરોળમાં મળેલા લેખમાં—સંવત્ પુરો વંચાતો નથી; ૧૩૫૦ એટલાજ અક્ષરો વંચાય છે. ખીજે લેખ ઉપર કહેલો સં. ૧૩૫૪નો ભુવનેશ્વરમાંથી મળેલો છે. પરંતુ કર્ણુ વિષે એક બહુ ઉપયોગી સંવત્ ૧૩૬૦ એક જૈન પદાવલી* માંથી મળ્યો છે. તે ઉપરથી સં. ૧૩૫૪ થી ૧૩૬૦ સુધી કર્ણુ રાજ્ય કર્યું એમ દેખાય છે. સં. ૧૩૬૦ પછી ગૂજરાતનું રાજ્ય મુસલમાનોએ નષ્ટ કર્યું, એમ અનેક ગ્રંથો ઉપરથી દેખાય છે. અહિંયાં મને એટલું કહેવું પડે છે કે કેટલાક મુસલમાન ઇતિહાસકારો એમ લખે છે કે ઇ. સ. ૧૨૯૭માં (એટલે લગભગ સં. ૧૩૫૪ માં) અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના સેનાપતિ હિલુગખાને અણહિલવાડ ઉપર સ્વારી કરી, કરણ રાજાનો પરાજય

* જુઓ પુરાતત્ત્વ પ્રસ્તક ૧ કું. પા. ૧૩.

* જુઓ બોમ્બે ગેઝેટીયર પ્રસ્તક ૧. બાગ ૧ ભા. જૂનરાતને ઇતિહાસ પા ૨૨૬.

કર્યો; જેના પરિણામે તે દક્ષિણના યાદવસજ્જ રામદેવ તરફ આશ્રયાર્થે નાસી ગયો. ઉલુગખાને અણુહિલવાડ તાબે કરી લા મસિદ બંધાવી. પરંતુ તેજ વખતનો ભુવનેશ્વરમા જે લેખ મળ્યો છે તેમા કર્ણની સારી રીતે મૃતિ કરેલી છે. વળી સં. ૧૩૬૦ મા એક જૈન પદા-વળી જે કર્ણ રાજના વખતમા લખવામાં આવી હતી તેમા તેના વિશે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. ત્રીજી માંગરોળનો જે ખજિન લેખ ઉપલબ્ધ થયો છે તેનો સંવત્ ૧૩૫૩ થી ૧૩૬૦ સુધીનો ગમે તે એક હોવાનો સંભવ છે. દાખલા તરીકે ૧૩૫૫ કે ૧૩૫૬ હોય તો તે સુસજ્જમાન ગ્રંથકારોના લખાણની વિશ્લેષણમાં જાય છે. સં. ૧૩૫૪ થી સં. ૧૩૬૦ સુધી કરણ પાટણની ગાદી ઉપર ગળ્ય કરતો હતો. સુસજ્જમાનોના લખાણમાં થોડું ઘણું મલ્લ હોય તો તે એટલુંજ હોવાનો સંભવ છે કે સં. ૧૩૫૪ ના અરસામા ઉલુગખાને પાટણ ઉપર ચ્વારી કરી હોય, અને કદાચ થોડી ઘણી ખંડાઈ ઉધરાવી તે પાછો ગયો હોય.

પરિશિષ્ટ ૩ જું.

વલ્લીના મૈત્રક રાજઓનો કાળક્રમ.^૧

વલ્લીના મૈત્રક રાજઓનો કાળક્રમ દેરાવવાનું કામ બહુજ કઠિણ છે. કેમકે તે માટે સાધનો ફક્ત તેઓના તાત્રશાસનોજ છે. બીજા રાજઓના લેખોમાં કે બીજા અધોમાં મૈત્રક રાજઓ વિષે કયાય વિશ્વાસલાયક ઉલ્લેખ મળતો નથી. ચાલીસ વર્ષ પહેલા ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ યોગે ગેઝીટીયરમાં આ વંશના રાજઓનો અનુક્રમ આપ્યો હતો. અને તેઓના જે જે તાત્રયેષો તે વખતે ઉપલબ્ધ થયા હતા તેમની નોંધ કરી હતી. છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષનાં સંશોધનના પરિણામે ધણા તાત્રયેષો ઉપલબ્ધ થયા છે. પરંતુ મૈત્રક રાજઓનો અનુક્રમ ડૉ. ભગવાનલાલે જે આપ્યો હતો તેજ કાયમ રહે છે. અને તેઓના કાળક્રમમાં બહુ સંતોષકારક ઉમેરો થયો નથી. આ વંશના આરંભકાળ અને અંતકાળ વિષે અત્યારે પણ કાંઈ સ્પષ્ટ કહી શકાતું નથી.

આ વંશનો પ્રથાપક ભટ્ટાર્ક નામનો રાજા હતો એ વાત નિર્વિવાદ છે. તેના બીજા પુત્ર દ્રોણસિંહનું શુભ વલ્લી સંવત ૧૮૩ નું જે તાત્રશાસન મળ્યું છે તે આ વંશના આરંભકાળ માટે માર્ગદર્શક થાય છે. તે ઉપરથી એમ સમજવામાં વાધો નથી કે ભટ્ટાર્ક લગભગ ૨૦ વર્ષ પહેલા થઈ ગયો હશે. મને એમ લાગે છે કે શુભ સમ્રાટ સ્કન્દગુપ્તના મરણ પછી સામ્રાજ્યમાં જે અમ્તવ્યમ્ત મિથિ થઈ હતી તેનો કાયદો લઈ ભટ્ટાર્કે મૈત્રક વંશની સ્થાપના કાઠિયાવાડમાં કરી. સ્કન્દગુપ્ત પછીનો શુભ સમ્રાટોનો એક પણ ઉત્તીર્ણ

^૧ આ સવિસ્તર નોંધ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ના ૧૯૨૬ ના ઓગસ્ટના અંકમાં ૧૧. હતાત્રેય ખાલકૃષ્ણ દિસનકરે લખી છે.

લેખ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાંથી મળ્યો નથી. એટલુંજ નહિ પણ સ્કન્દ-
ગુપ્ત પછીના ગુપ્ત સમ્રાટોના શિક્ષાઓ પણ ગુજરાત કે કાઠીઆવા-
ડમાં મળતા નથી. સ્કન્દગુપ્ત પછી કુમારગુપ્ત અને યુધગુપ્ત એ બે
પરાક્રમી રાજાઓ થઈ ગયા, પરંતુ તેઓની સત્તા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં
ન દોતી એટલું ચોક્કસ છે. પોતાનાં સામ્રાજ્યનો પશ્ચિમનો ભાગ
સુરક્ષિત રાખવા માટે સ્કન્દગુપ્ત બહુ કાળજી લેતો હતો. એમ તેના
જીનાગદના લેખ ઉપરથી દેખાય છે. તેની કાળજી ખરીજ નીવડી
અને તેના મરણ પછી ગૂજરાત કાઠીયાવાડનો ભાગ ગુપ્તોના સામ્રા-
જ્યમાંથી તદ્દન જૂદો પડ્યો. સ્કન્દગુપ્તનો છેલ્લામાં છેલ્લો લેખ ગુપ્ત
સં. ૧૪૮ નો તેના શિક્ષાઓમાંથી મળી આવે છે. એટલે તે કાળ
પછી થોડાજ વરસમાં-લગભગ ગુપ્ત સંવત્ ૧૫૦-૧૫૫માં તે મરણ
પામ્યો હશે એમ માનવાને વાધો નથી. વલ્લભીના મૈત્રક રાજાઓએ
ગુપ્તોનોજ સંવત્ ચલાવ્યો હતો એમ પ્રસિદ્ધ છે. તેમનાંજ નામ
પરથી વલ્લભી સંવત્ નામ પડ્યું. દ્રાણસિંહના તામ્રશાસનમાં સં.
૧૮૩ છે એમ ઉપર કલ્પુંજ છે અને તેનો પિતા ભટાક્ક તે પહેલાં
લગભગ ૨૦ વર્ષ પર થઈ ગયો હશે એમ પણ ઉપર બતાવ્યુંજ છે.
એટલે ભટાક્ક લગભગ ગુપ્ત સંવત્ ૧૬૦ માં થયેલો હશે. એ
કાળ અને સ્કન્દ ગુપ્તના મૃત્યુનો કાળ લગભગ એકજ છે એમ
કહેવાની જરૂર નથી. સ્કન્દગુપ્તના મરણ પછી બે ચાર વર્ષમાં દેશની
અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ જોઈ ભટાક્કે સ્વતંત્ર રાજ્ય લગભગ ગુપ્ત સંવત્
૧૬૦ માં સ્થાપ્યું એમ હવે સ્પષ્ટ થશે. તેણે લગભગ ૧૫ વર્ષ રાજ્ય
કયું એમ માનવાથી તેનો રાજ્યકાળ ગુપ્ત સંવત્ ૧૬૦ થી ૧૭૫
સુધીનો આવે છે.

ભટાક્ક પછી તેનો મોટો પુત્ર ધરસેન પહેલો ગાદી ઉપર
આવ્યો. એમ આ વંશનાં તામ્રપત્રો ઉપરથી દેખાય છે. તેના વખતનો
એક પણ તામ્રલેખ અત્યારસુધી ઉપલબ્ધ થયો નથી. આપણે એમ
માની શકીએ કે તેણે ગુપ્ત સંવત્ ૧૭૫ થી ૧૮૦ સુધી રાજ્ય કયું.

ધરસિંહ પછી તેનો નાનો ભાઈ દ્રોણસિંહ ગાદી ઉપર આવ્યો તેના વખતનો એકજ તામ્રલેખ ઉપર દર્શાવેલો સં. ૧૮૩ નો મળ્યો છે; એ બેતાં ઉપર પ્રમાણે લખાઈનો અને ધરસેન પહેલાનો જે રાજ્યકાળ મેં આપ્યો છે તે ચોખ્ખા જણાય છે. દ્રોણસિંહનો ઉત્તરાધિકારી ધ્રુવસેન પહેલાનો સં. ૨૦૬ નો પહેલામાં પહેલો તામ્રલેખ મળ્યો છે. આ ઉપરથી એમ માની શકીએ કે દ્રોણસિંહ સં. ૧૮૦ થી સં. ૨૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.

દ્રોણસિંહ પછી તેનો નાનો ભાઈ ધ્રુવસેન ગાદી ઉપર બેઠો. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેનો સૌથી પહેલો લેખ સં. ૨૦૬ નો મળ્યો છે અને છેલ્લામાં છેલ્લો સં. ૨૨૮ નો છે. ધ્રુવસેનના ઉત્તરાધિકારી ધરપટ્ટનો એક પણ લેખ મળ્યો નથી અને ધરપટ્ટના ઉત્તરાધિકારી શુભસેનનો પહેલામાં પહેલો લેખ સં. ૨૪૦ નો છે. આ ઉપરથી આપણે એમ માની શકીએ કે ધ્રુવસેન પહેલો લગભગ સં. ૨૦૦થી ૨૩૦ સુધી રાજ્ય કરતો હતો.

પહેલો લેખ ૨૮૬ નો છે. ધરસેન ૨૫૦ થી ૨૮૦ સુધી રાજ્ય કરતો હતો એમ દેખાય છે.

ધરમેનનો ઉત્તરાધિકારી તેનો મોટો પુત્ર શીલાદિત્ય પહેલો હોઈ ધર્માદિત્ય હતો. તેનો પહેલો લેખ ૨૮૬ નો છે અને છેલ્લો ૨૯૨ નો છે. તેના પછી થયેલા બે રાજાઓના લેખો બિલકુલ મળ્યાજ નથી. કદાચ તેઓએ ચોડા કાળ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે. ધરમેને સં. ૨૮૦ થી ૨૯૫ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે. શીલાદિત્ય પછી તેનો નાનો ભાઈ ખરમદ ગાદી ઉપર બેઠો. તેનો એક પણ શિલાલેખ મળ્યો નથી. તેણે કદાચ સં. ૨૯૫ થી ૩૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે.

તેના પછી તેનો મોટો પુત્ર ધરસેન (૩) ગાદી ઉપર આવ્યો. તેનો પણ લેખ મળ્યો નથી. તેણે કદાચ સં. ૩૦૦ થી સં. ૨૩૮ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે, કેમકે તેના ઉત્તરાધિકારી દ્રુવમેનનો પહેલો લેખ સં. ૩૧૦ નો છે.

સં. ૩૩૪ નો. ધ્રુવસેનના ઉત્તરાધિકારી ખરચહ બીજનો એકજ લેખ સં. ૩૩૭ નો મળ્યો છે. પરંતુ તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે ધ્રુવસેને લગભગ સં. ૩૩૧ થી સં. ૩૩૫ સુધી રાજ્ય કર્યું.

ધ્રુવસેન પછી તેનો નાનો ભાઈ ખરચહ ગાદી ઉપર આવ્યો. તેના એકજ તામ્રલેખ સંવત્ ૩૩૭ નો મળ્યો છે. તેના ઉત્તરાધિકારી શીલાદિત્યનું સં. ૩૪૩ વાળું તામ્રશાસન મળેલું હોવાથી આપણે એમ માની શકીએ કે ખરચહે સં. ૩૩૫ થી સં. ૩૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું.

ખરચહ પછી તેના નાના ભાઈ શીલાદિત્ય બીજનો દીકરો શીલાદિત્ય ત્રીજો ગાદી ઉપર આવ્યો. તેના ઘણા તામ્રલેખો મળ્યા છે. પહેલામાં પહેલો સં. ૩૪૩ નો અને છેલ્લામાં છેલ્લો સં. ૩૬૫ નો છે. તેના ઉત્તરાધિકારી શીલાદિત્ય ચોથાનો પહેલો લેખ સં. ૩૭૨ નો છે એટલે શીલાદિત્ય ત્રીજો રાજ્યકાળ સં. ૩૪૦ થી ૩૭૦ નો માની શકાય.

શીલાદિત્ય ત્રીજા પછી તેના પુત્ર શીલાદિત્ય ૪ થો ગાદી ઉપર બેઠો. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેનો પહેલો લેખ સં. ૩૭૨ નો છે અને છેલ્લો સં. ૩૮૭ નો છે. તેના ઉત્તરાધિકારી શીલાદિત્ય ચોથાનો લેખ સં. ૪૦૩ નો મળ્યો છે. આપણે એમ માની શકીએ કે શીલાદિત્ય ચોથો સં. ૩૭૦ થી સં. ૩૯૦ સુધી રાજ્ય કરતો હતો.

શીલાદિત્ય ચોથાનો પુત્ર શીલાદિત્ય પાંચમો ગાદી ઉપર બેઠો. તેનાં બે તામ્રપત્રો એકજ સાલનાં એટલે સં. ૪૦૩ નાં મળેલાં છે. તેના ઉત્તરાધિકારી શીલાદિત્ય છઠ્ઠાનો એકજ તામ્રલેખ સં. ૪૪૧ નો મળ્યો છે. શીલાદિત્ય પાંચમો સં. ૩૯૦ થી સં. ૪૦૧ સુધી રાજ્ય કરતો હતો એમ કલ્પના કરી શકાય.

શીલાદિત્ય પાંચમા પછી તેના પુત્ર શીલાદિત્ય છઠ્ઠો ગાદી ઉપર બેઠો. તેના એકજ તામ્રલેખ સં. ૪૪૧ નો મળ્યો છે અને

તેના ઉત્તરાધિકારીનો પણ એકજ તાઅલેખ સં. ૪૪૭ નો મળ્યો છે. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે શીલાદિત્ય છઠ્ઠાએ લગભગ સં. ૪૨૦ થી સં. ૪૪૫ સુધી રાજ્ય કર્યું.

શીલાદિત્ય છઠ્ઠા પછી તેનો પુત્ર શીલાદિત્ય સાતમો ગાદી ઉપર બેઠો. તેનો ઉપર કલા પ્રમાણે એકજ તાઅલેખ સં. ૪૪૭ નો ઉપલબ્ધ થયો છે. મૈત્રક વંશનો આજ છેલ્લો લેખ છે. એમ દેખાય છે કે શીલાદિત્ય સાતમો આ વંશનો છેલ્લો રાજા હતો. તે લગભગ સં. ૪૪૫ માં ગાદી ઉપર બેઠો હતો, પરંતુ તેની આખર ક્યારે થઈ એ કહી શકાતું નથી. એમ કહેવાય છે કે તેના વખતમાં અરબોએ સિંધમાં વલ્લભી ઉપર સ્વારી કરી તે શહેરનો સર્વ રીતે નાશ કર્યો અને મૈત્રક રાજ્યવંશ તે વખતથી કાયમને માટે નષ્ટ થયો. અરબોની આ સ્વારી ચોક્કસ ક્યારે થઈ તે જાણવાને કાંઈ પણ સાધન નથી, અત્યારે એટલુંજ કહી શકાય કે સં. ૪૪૭ પછી ચોડાજ વરસમાં લગભગ સં. ૪૫૦ માં શીલાદિત્ય સાતમાની ગાદી ખાલસા થઈ અને લગભગ ૩૦૦ વરસ સુધી રાજ્ય કરનાર મૈત્રક વંશનો અને વલ્લભી શહેરનો પણ નાશ થયો.

પરિશિષ્ટ ૪ થું.

ગુર્જર રાજ્યનો વૃત્તાંત.^૧

ગુર્જર રાજ્ય વિષે અત્યાર સુધી એટલું બધું અજ્ઞાન હતું કે ગુર્જરો કોણ હતા ? તેઓ ક્યાથી આવ્યા ? તેમનો રાજ્ય-વિસ્તાર કેટલો હતો ? અને આધુનિક ગુજરાત પ્રાતને પ્રખુત નામ ક્યે સમયે પ્રાપ્ત થયું ? એ બધા પ્રશ્નોની માહિતી ગુજરાતી બોલતી પ્રજામાંથી લાગ્યેજ થોડાક વિદ્વાનોને પૂરી માલુમ હશે.

પ્રચલિત ગુજરાતના ઇતિહાસનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં પણ ગુર્જર રાજવંશ અને ગુર્જર જાતિ વિષે કોઈ પ્રકારનો નામ નિર્દેશ મળી આવશે નહિ. ~

છેક વીસમી સદીના આરંભકાળ સુધી ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું એક મહત્વનું પ્રકરણ આમ તદ્દન વિસરાયણું પડ્યું હતું. પણ પાછળથી હિંદી ઇતિહાસના સંશોધકો અને પૂરાતત્ત્વવિદોના સતત પ્રયાસ અને ખંતપૂર્વક અભ્યાસના પરિણામે હવે એટલા સાધનો ઉપલબ્ધ થયા છે કે ગુર્જરો વિષે પૂર્વે આપણે કશું નહોતા જાણતા, જેમના નામ માત્રનો ઉલ્લેખ થતો, તે હિન્નમાળ-કેનોજ મહોદયના ગુર્જર રાજ્ય વિષે થોડી ઘણી પ્રમાણભૂત હકીકત જાણવા-મેળવવાને નસીબદાર થયા છીએ.

વળી એ ગુર્જરોનો ઇતિહાસ ખીજી રીતે પણ વિચારણીય છે. એ વિદેશી પ્રજા અને આવી વસી અને હિન્દુ જાતિમાં કેવી રીતે ભળી જઈ, એકમેક ચર્ષી ગઈ, એ ગુરૂં પણ હોંડવવા જેવી છે.

૧ પ્રસ્તુત હકીકત રા. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેએ 'બુદ્ધિ-પ્રકાશ' ના દિસેંબર ૧૯૨૭ ના અંકમાં લખી છે.

હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ આપણે અવલોકીશું તો છેક ઈસ્વીસન પૂર્વેથી, અને ખાસ કરીને એલેક્ઝાન્ડરની ચઢાઈ પછી, ખહારથી વિદેશી ટોળાઓ એક પછી એક હિન્દ પર ધસી આવતાં માણસ પડશે, અને તેનું કારણ ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ એવું બતાવ્યું છે કે તે સમયે મધ્ય એશિયામાં ભટકતી હુણોની ટોળાઓ એકાએક ધસારો કરી આગળ વધી, જેથી નજદિકમાં વસતી બીજી જાતિઓને પશ્ચિમ તરફ ધામચાગની શોધમાં નીકળવા અને વાસ કરવા જરૂર પડી જેમકે યુધ્ધથી જાતિની ટોળાને યુસન નામની બીજી ટોળા સાથે અચડાઅચડી થઈ. તેથી તેણે જહાદાઈઝ નદીના ઉત્તર ભાગમાં પહોંચી ત્યાંની શક જાતિને હાકી કાઢી અને શક જાતિએ 'બીજી ભટકતી જાતિઓને દહારી કાઢી તેમની જગા ત્યાં લીધી. આમ એ વિદેશી ટોળાઓ ગૂંટે રહતે હિન્દુસ્તાન સમીપ આવી શક્યા. તેમનો ધસારો એક સામટો નહોતો, પણ છૂટા છવાયા અને વિખરાયલા નીકળી, બગ્દનો દડો આગળ ગબડતા ગબડતા બીજા બગ્દના દુકડાઓ સાથે જોડાઈ મોટો થાય તેમ, ગૂંતામાં તેમની સખ્યામાં વિશેષ ભરતી થતી ગઈ અને ખેતરમાં તીડોનું ટોળું ઉતરી આવી જેમ પુષ્કળ નુકશાન કરે તેમ એ વિદેશી ટોળાઓએ હિન્દનો ઉત્તર પ્રદેશ ખેરાનવેગન અને હિલ્લડ કરી મૂક્યો હતો. અને ઇસ્વીસનની શકઆતનો અને તે પહેલાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ આપણે તપાસીશું તો આવી અનેક વિદેશી ટોળાઓ હિન્દ ઉપર ઉતરી આવી, અહિં ગયાથી ચવા અને વસવા માટે ઉધામાં રહતી અને લડતી માણસ પડશે ગ્રીકો-બાક્ટ્રીઅન, પાર્થિઅન, કુશન, શક, હુણ, ગુર્જર વગેરે જાતિઓનો ઉત્તર હિન્દમાં વસવાટ અને રાજ્ય-અમલ, ઉપરના કથનનું સમર્થન કરશે.

આ પ્રમાણે ગુર્જરો ચોથા-પાંચમા સૈકામાં હિન્દ પ્રતિ વળ્યા એવી સામાન્ય માન્યતા છે. મુંબાઈ ગેઝીટીઅરના વિદ્વાન મંપાદક રવ કેમ્પબેલ ગુર્જર વિષે એક સમર્થ નોંધ લખતા જણાવે છે કે

એ જાતિનું મૂળ નિવાસસ્થાન મધ્ય એશિયામાં હતું અને જ્યોત્સ્ના-
આત્મી ખીજર જાતિ, જેનું ફારસી નામ ગુર્જરીસ્તાન છે, એજ
ગુર્જર જાતિ હતી; અને અન્ય પૂરાવા અને સાધનો પરથી મી.
જેકસને-જેમનું નાશિકમાં પ્રુન થયું હતું-અતાબું છે કે તેઓએ
પ્રથમ પંજાબમાં વસી, પાછળથી રાજપૂતાનામાં ઉતરી ત્યાં પોતાની
સત્તા જમાવી, જેની હદ ઈશાનમાં છેક કનોજ સુધી પહોંચી હતી.
પંજાબમાં ગુર્જર વસવાટના અનેક નામો મળ્યા આવે છે અને છટ્ટા
સૈફામાં એમનું રાજ્ય રાજપુતાનામાં હતું એવું ખીજર પૂરાવાઓ
પરથી સિદ્ધ થાય છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગુર્જર જાતિ વિદેશી હતી એ વિષે
અસરકારક વિવેચન ડૉ. દેવદત્ત ભાંડારકરે એમના “ગુર્જર”
વિષેના નિબંધમાં કર્યું છે અને આપણે જોઈને આશ્ચર્ય પામીએ
છીએ કે હિન્દુ ધર્મ વિદેશી અને વિરોધી તત્ત્વોને પોતામાં આમેજ
કરી દેવાની કેવી અદ્ભુત શક્તિ ધરાવે છે. છતાં રા. બ. ચિંતામણી
વંશ એમના ‘મધ્યકાલીન ભારતવર્ષના ઇતિહાસ’માં તેમજ રા. બા.
ગૌરીશંકર એમના એમના ‘રાજપુતાનાના ઇતિહાસ’ માં તેઓ
ગુર્જર-આર્ય અને ક્ષત્રિય હતા એવું સિદ્ધ કરવા સારો પરિશ્રમ
કર્યાવ્યો છે. પરંતુ એમની એ દલીલો સર્વામાન્ય થાય એવી નથી,
અને એટલી ખાતરી લાયક નથી જેમાં આપણી શ્રદ્ધા એટલે; ખાસ
કરીને આપણે જ્યારે સિંધમાં આવેલા મહાજેડેરા અને પંજાબના
હિરેપ્પાના ખોદકામમાંથી મળ્યા આવેલા જુના કાળના અવશેષો
પરથી હિન્દ અને એસિરિયા વચ્ચેના પ્રાચીન વ્યવહારનો વિચાર
કરીએ છીએ; તેમજ એમોપોટેમિયામાં મળ્યા આવેલા લેખોમાં
વંદિક દેવતાઓનાં નામો દર્શાવેલાં જોઈએ છીએ; અને વિશેષમાં સ્વ.
નંદલાલ ડેના “રસાતલ” નામક લૌગીલિક પુસ્તકમાં મધ્ય એશિયાના
પ્રદેશમાં જૂદાં જૂદાં સ્થાનોનાં નામોનું મળતાપણું આપણાં પુરાણો-
માંનાં ખીજર એવાં નામો સાથે તે મળ્યા આવે છે, ત્યારે એ બધો

પૂરાવો વિચારતાં, ચક્રિત થઈએ છીએ; અને છેક જૂના સમયથી પરદેશી પ્રજાઓ હિંદમાં ઉતરી આવતી રહી છે, એ લક્ષમાં લેતાં આર્ય પ્રજામાં-સેજર્મેજ-વિદેશી નવા અંશોનું મિશ્રણ થયું ન હોય અને વિદેશી પ્રજાઓએ અહિં વસી હિન્દુ ધર્મ સ્વીકારી, આર્ય નામ ધારણ કર્યું ન હોય, એ માનવામાં આવતું નથી. તેથીજ રા. બા. વૈદ્ય અને રા. બા. ઝોઝાના અભિપ્રાય માની લેતાં મન મંકાત્ત પામે છે; અને એ લાંબી ચર્ચામાં અહિં ઉતરવું, ખરે, ઠંટાળાભરેલું થઈ પડે, એ બીતિથી એનો માત્ર ઉદ્દેશ્ય કરી સંતોષ માન્યો છે.

આપણે અગાડી જોઈ ગયા કે ધણા જૂના કાળથી મધ્ય એશિયામાંથી વિદેશી જાતિઓનાં ટોળેટોળાં હિન્દ પ્રતિ આવતાં રહ્યાં હતાં, અને હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતાં માલુમ પડે છે કે ન્યારે અહિં મજબુત રાજ્ય-સત્તા પ્રવર્તતી ત્યારે તેમનું જોર નરમ પડતું. એ પ્રમાણે મૈથ્ સામ્રાજ્યની પડતી પછી ઇસ્લામના પહેલાં બે ત્રણ સૈકાં ઉત્તર હિન્દમાં એ વિદેશી પ્રજાઓના રાજ્ય અમલનાં મળ્યાં આવે છે, પણ પાછળથી ગુપ્ત રાજ્ય-સત્તા જોરાવર નિવડતાં તેઓ શાન્ત પડી જાય છે. એજ રીતે ગુપ્ત સામ્રાજ્ય નબળું પડતાં હુણ, ગુર્જર વગેરે જોરાવર જાતિઓએ અત્રે દરોડો કર્યો. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે ગુર્જરો ચોથા-પાંચમા સૈકામાં અહિં આવ્યા, અને તેના સમર્થનમાં આરબ લેખકોએ જ્યોત્સ્નાની ખીઝર-ગુર્જર જાતિની એક દંતકથા નોધી છે. એ દંતકથા એવી છે કે એ જાતિનો વાજ્ઞંગ નામે રાજા પાંચમા સૈકામાં હિન્દુસ્તાન તરફ લશ્કર સાથે કુચ કરી ગયો હતો. પ્રસ્તુત દંતકથામાં કેટલું તથ્ય રહેલું છે તેનો નિર્ણય કરવાનાં સાધનો આપણી પાસે નથી; પણ આસપાસના બીજા પૂરાવા પરથી એમ પ્રતીતિ થાય છે કે પાંચમા સૈકામાં હુણો સાથે તેઓ પણ અહિં આવેલા અને પ્રથમ પંજાબમાં સ્થિર થયેલા; ત્યાં તેમના વસવાટનાં પુષ્કળ નામનિશાન અત્યારે મળ્યાં આવે છે. પણ ન્યારે માળવાના ચસોવમાંએ હુણ હાકિમો બિહિરકુલ અને

તોરમાણુને હરાવી છેક કારગીરની હદ મુઘી હાંકી દાદ્યા અને પાછળથી પ્રભાકરવર્ધને તેમનો કચ્છરધાણુ દાદ્યો, 'ત્યારે ગુર્જર, દુષ્યંત અને મધ્ય એશિયામાંથી ઉતરી આવેલી અન્ય જાતિઓ જે નાસેલાગમા પડી તેમાનો કેટલોક ભાગ રાજપૂતાનાના રેતાળ પ્રદેશ તરફ ઉતરી પડ્યો; બીજો એક વિભાગ નર્મદા ઓળંગી દક્ષિણમાં જઈ વસ્યો અને ત્રીજો સમૂહ ભરૂચ રહી વલ્લભીપૂર ગયો, જેમાના પછાત પુઠી ગએલા ટોળાએ મહી અને નર્મદા વચ્ચેના રાજપીપળાની ઝાડીવાળા મૂલકમાં આશ્રય લીધો, અને ત્યાં ગુર્જર રાજ્ય સ્થાપ્યું, જે લગભગ દોઢસો વર્ષ ચાલ્યું. તે રાજ્ય કદી મ્હોટા વિસ્તારને પામ્યું નહોતું, માત્ર એક સામંત રાજ્ય તરીકે ટકી રહ્યું હતું. દક્ષિણમાં જઈ વસેલા ચૌહુક્યોનો ઇતિહાસ અગત્યનો અને ધ્યાન ખેંચે એવો છે; પણ તેની વિગતમાં નહિ ઉતરીએ; તે માટે નિશાસુને રા. બ. ગૌરિશંકર ઓઝા રચિત 'દક્ષિણના ચૌહુક્યોનો ઇતિહાસ' નોંધ જવા વિનંતિ કરીશું.

ખાણના હૃપચરિતમાથી મળે છે અને અને તે ગુર્જર રાજ્ય વિશે છે. તેમાં એવું લખ્યું છે કે પ્રલાકરવર્ધન, મૃગરૂપ હુણોની સરખામણીમાં સિંહ જેવો; સિંધના રાજાને માનસિક વ્યાધિરૂપ; ગુર્જર રાજાની ભેંચેની ઉપગવનાગ, ગાંધાર રાજાને જ્વર જેવો; હાટદેશના રાજાને શુદ્ધિ હણનાર સમાન; અને માળવાની સમૃદ્ધિરૂપી વેળીને છેદન કરનાર કુદાગરૂપ હતો.

આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રલાકરવર્ધનનું રાજ્ય સ્થાનેશ્વરમાં હતું અને ઉપરના વર્ણન પરથી, તેની ચોતરફ ફરતા રાજ્યોના નામ નિશાન ચોક્કસ જાણી શકીએ છીએ; માત્ર ગુર્જર રાજ્ય કયું તે સમજાડેથી નક્કી થતું નહોતું. કારણ કે હાલનો ગુજરાત તે વખતે હાટ દેશને નામે પ્રસિદ્ધ હતો અને રાષ્ટ્રકુટોના નામના તામ્રપત્રો પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કેટલીક વાર હાટ દેશની હદ છેક ખેડા અને વડનગર સુધી લખાતી હતી. અને તે વિચારતા, ગુર્જર રાજ્ય તે હાટ વા આધુનિક ગુજરાત પ્રદેશમાં નહિ પણ અન્ય કોઈ સ્થળે હોવું જોઈએ; અને ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ જોતા, શ્રી-કંઠ-સ્થાણેશ્વરની આસપાસના મુલકોમાં, ગાંધાર, સિંધ, માલવા, હાટ વગેરે બાદ કરતા રાજપૂતાનાનો પ્રદેશ માત્ર બાકી રહે છે. તે પરથી અને અન્ય પૂગવા પરથી પ્રાચીન સંશોધકો એવા અનુમાન-નિર્ણય-પગ આવ્યા છે કે હૃપચરિતમાં નિર્દેશિત ગુર્જર રાજ્ય તે રાજપૂતાનામાં હોવું જોઈએ.

વળા એજ નિર્ણયના સમર્થનમાં ચીની પ્રવાસી હુએનસંગે ક્ષિયસો વા ગુર્જર દેશની હકીકત નોંધી છે, તે રજુ કરવામાં આવે છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે એ-ગુર્જર-દેશની આસપાસ ફરતા સૌરાષ્ટ્ર, આનંદપુર, ઉજ્જવન, સિંધ અને મુલતાનના લાગે-જો ઉપરના વર્ણનને ખરોખર ખંધ બેસતા છે તે આવેલા છે.

એ સિવાય પ્રતિહાર રાજા કક્કનો ઘટિયાવનો લેખ અને

ભોજદેવનું દૈલતપુરનું તામ્રપત્ર સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે રાજ-
પુતાનાના એક વિભાગનું નામ ગુજરાત હતું અને ત્યાં ગુર્જર
પ્રજા વસતી.

વળી આપણે ગુજરાતી અને પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષાનું મૂળ
તપાસીશું તો એ બે વચ્ચે ઘણી સામ્યતા મળી પડશે, અને તે વિષે
જાણીતા ભાષાશાસ્ત્રીઓ ડૉ. ગ્રીઅરસન અને ડૉ. ટેસેટોરીએ દર્શાવેલા
અભિપ્રાય વજનદાર લેખાશે.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ચરોવર્માએ હુણોને હરાવી હાંકી
કાઢ્યા તે સમયે, ઉત્તર પ્રદેશમાં વસતી પ્રજાઓ નાસભાગમાં પડી.
જૂદી જૂદી દિશામાં વહેંચાઈ વિખરાઈ ગઈ અને તેમાંનુંજ એક
ટોળું રાજપુતાનામાં પહોંચી જઈ, ત્યાંજ પોતાનો પમદડો જમાવ્યો;
અને જેમ પ્રજાનાં નામોપરથી દેશોનાં નામ પડે છે, શક પરથી
શકસ્તાન, અમીર પરથી અહીરવાડ, તેમ ત્યારથી એ વિદેશી ગુર્જર
ટોળાના વસવાટ પરથી એ પ્રદેશનું ગૂજરાત નામ પડ્યું અને એમનું
રાજ્ય ગુર્જર રાજ્ય તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું.

ઈ. સ. ૭૪૩ ના અરસામાં વત્સરાજની સરદારી નીચે છેક ગૌડ, અને ખંગાળા સુધી પહોંચી જઈ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. પણ એમની એ ફત્તેહ લાભે સમય ટકી નહિ; કેમકે રાષ્ટ્રકુટ રાજા દુવે તેમને હરાવી તેમના મૂળ નિવાસસ્થાન રાજપુતાનામાં ભરાઈ જવા ફરજ પાડી.

આ રીતે સખ દાર મળવાથી કેટલોક વખત તેમની લડાયક હિલચાલ શાન્ત પડી ગઈ, પણ યોગ્ય મંદિ મળતાં વત્સરાજના પુત્ર નાગભટ્ટે ફરી પાછો વિજયી વાવટો હુપની રાજધાનીમાં ઉરાડ્યો, અને સિન્નમાળમાંથી રાજધાની ખસેડી કનોજમાં આણી. અને ઈ. સ. ૮૪૩ પછી તો ગુર્જર વંશના રાજાઓ કનોજ-મહોદયમાં રાજ્ય કરતા અને વારંવાર દક્ષિણના રાષ્ટ્રકુટો સાથે વિગ્રહ ચલાવતા આપણા જોવામાં આવે છે.

એજ નાગભટ્ટને રાષ્ટ્રકુટ ગોવિંદ ત્રીજાએ સુદમાં હરાવ્યાનું કહેવામાં આવે છે, પણ તેથી તેને ઉત્તરમાં પોતાની સત્તા જમાવવામાં હરકત આવેલી નહિ. તેના પુત્ર રામભદ્ર વિષે કશી જાણવા જેવી માહિતી મળતી નથી; જો કે તેણે ઈ. સ. ૮૨૫ થી ૮૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તેના પછી ગાદીએ આવનાર કોજ જાણાવણી હતો. તેણે લાંબો સમય રાજ્ય કર્યું હતું એટલુંજ નહિ, પણ એ ગુર્જર-પ્રતિ-હાર રાજ્યને એક સામ્રાજ્યની પેઠે પ્રતાપી બનાવ્યું. પણ એ મજ-ખૂત થતી સત્તાને આગળ વધતી અટકાવવા એટી, પાલ અને રાષ્ટ્રકુટ રાજાઓ-કોકલ, દેવપાલ અને કૃષ્ણ બીજા; એઓએ એકસંપ કરી કોજના અવસાન પછી તેના પુત્ર મહેન્દ્રપાલની રાજ્ય વધારવાની મહેનજાઓ મૂળમાંથી દાખી; છતાં તેને ધુંદી નાખવા તેઓ શક્તિ-વાન થએલા નહિ; બેલાલના સ્પર્શલેખ પરથી જણાય છે કે દેવપાલે, પાલ રાજ્ય છૂટવા જતાં ગુર્જર મહારાજા મહેન્દ્રપાલનું અભિમાન મોડ્યું હતું. રાષ્ટ્રકુટોના દાનપત્રોમાં ગુર્જર નરેન્દ્રને લય-

બીન ક્યાંનું નોંધેલું છે. એવી વંશના કોઈક પહેલાંએ મહેન્દ્રપાલને નીચો પાડવામાં આવળ પડતો લાગ લીધો હતો, એવી હકીકત મળી આવે છે.

આ મહેન્દ્રપાલને બે પુત્રો હતા. બીજો ભોજદેવ અને મહી-પાલ. પણ તે બન્ને સાવકા લાકડાંએ ચતા હતા તેથી મહેન્દ્રપાલના મૃત્યુ પછી રાજગાદી માટે વાધો પડ્યો. તેમા કોઈક પહેલાંએ ભોજદેવ બીજાનો પક્ષ લઈ તેને ગાદીએ બેસાડ્યો પણ તેના અમલ જાઓ સમય રહ્યો નહીં; કારણ કે ચંદેલવંશીય યજ્ઞવર્મને ભોજદેવ બીજાના સહાયક એવી રાજા કોંકલને હરાવી મહીપાલને મહેન્દ્રપાલની ગાદીએ બેસવામા મદદ કરી. તેમ છતાં નસીબે તેને યારી આપી નહિ. હુંકાજ સમયમા સમ્રાટ રાજા ઇંદ્ર ત્રીજાએ એને એવો સખ ફટકો માર્યો કે ત્યારથી ગુર્જર સામ્રાજ્ય નબળું પડી ગયું અને તેના પરિણામે આસપાસના ચંદેલ અને પરમાર રાજાઓ જૂદાં અને સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપી બેઠાં. ખરી રીતે ત્યારથી ગુર્જર સામ્રાજ્યની પડતી દશા શરૂ થઈ.

ઉત્પન્ન થયા હતા તેથી એ ચારે રજપૂત વંશો—ગુજરા, સોલંકી, ચૌહાણ અને પરમાર વગેરે—એક જાતિના હતા; એવી માન્યતા બંધાઈ છે, અને તેથી સંભવિત છે કે સોલંકી જોએ ગુજરાતની એક શાખા હતી, તેમના નામ પરથી આ દેશનું નામ, તેમના રાજ્ય અમલની પર જાહેજલાલી અને વૈભવના સમયમાં ગુજરાત તરીકે જાણીતું થયેલું.)

ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો

વિભાગ ૨. બે.

ગદો અને પ્રાચીન શહેરોની વિગત.

સંવત્ ૧૫૧૫ માં જોડ શુદ્ધિ ૩ ને રવિવારે રાવ જોધે જોધ-
પુર વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૫૨૩ માં જગડુ જોધપુરમાં થયો.

સંવત્ ૧૩૦૦ માં સોનીંગ કાનાદેએ જાલોરનો ગઢ કરાવ્યો.
સોવનગિર હતો.

સંવત્ ૧૪૬૮ માં અહમદશાહ પાદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું.^૧

સંવત્ ૧૫૧૦ માં વીકે જોધાવતે વીકાનેર વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૫૧૫ ચૈત્ર શુદ્ધિ ૬ ને રવિએ પુષ્પે મેડતો વસાવ્યું.
રાવ હુદેવર સિંધો તે માનધાતાર મેડતો.

સંવત્ ૧૫૬૬ માં રાવળ જામે નવાનગર વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૫૮૬ માં રાવ વીંદે પહેલો વસાયો બાટીયે.

સંવત્ ૧૫૮૨ માં રાણે સગે ચિત્તોડ વસાવ્યું. આગે આદ્ય
વસતો.

સંવત્ ૧૬૧૧માં રાવ ખાલદેએ મેડતાનો કાઢ કરાવ્યો.

સંવત્ ૧૬૦૦ માં રાણે ઉદેસિંહે ઉદેપુર વસાવ્યું, સાંગાવતી
તળાવ કરાવ્યું.

સંવત્ ૧૭૦૦ માં પડીહાર નાહડ રાવે મંડોવર વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૭૨૨ માં સોલંકી થિરે થિરાદ વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૬૧૨ ના આવણ શુદ્ધિ ૨ રાવ જેસલજીએ જેસલમેર
વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૬૬૮ માં રાવ કિસનસિંહ ઉદયસિંહે કિસનગઢ વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૬૧૮ માં પરમાર ખાલદેએ ખાલપુર વસાવ્યું.

૧ 'શૂતરાલ સર્વસંમદ'માં અમદાવાદ વસ્યાની તારીખ ઇ. સ. ૧૪૧૧
ના માર્ચની ૪ થી જણાવી છે. તેમાં અને આમાં નહિ જોવાન ફેર પડે છે.

૧ સંવત્ ૧૫૮૧ માં રાવ માલદેએ નાગોર લીધી. મુદે જોત-
'સિંધ' ઉદાવત.

સંવત્ ૧૭૧૮ માં મહારાજા જસવંતસિંહજી ઉડોણુ ઉરંગશાહ
આગે ભાગ્યા. રત્નસિંહ મહેદામોત કામ આવ્યો.

સંવત્ ૧૫૮૮ માં રાવ માલદેએ વીકાનેર લીધું.

સંવત્ ૧૬૧૮ કાર્તિક શુદ્ધ ૧૨ રાવ માલદે દેવસોઠ થયા.

સંવત્ ૧૬૪૨ માં અકબર પાદશાહે આગ્રા વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૫૮૨ માં સાંગે રાણે ચિતોડમાં મુદ્દ કાધું-આખર
પાદશાહ સાથે.

સંવત્ ૧૬૦૦ માં પાદશાહ સૂર મારવાડ ઉપર આવ્યો-જેતો
કુપો કામ આવ્યો.

સંવત્ ૧૬૩૧ માં પોદ્દ કરણુ ભાટી ભીમે લીધી. નરોમી લીધો.

સંવત્ ૧૫૮૪ માં સાંગે રાણે ખવાસ ખાન આગે ભાગ્યા.

સંવત્ ૧૬૨૩ માં સોજત ભાગી, તે વરસ ૨૧ પછી વસી.

સંવત્ ૧૬૨૨ માં જોધપુરમાં તુરકાણુ થયું. રાવ અંદ્રસેન
ભાગ્યો. સંવત્ ૧૬૩૫ માં જોધપુર રાયસિંહ જુરટીયાને મળ્યું-

સંવત્ ૧૩૩૭ માં પાદશાહે ઝાલોર લીધી, કાનડે અલોપ થયા. કુંવર વીરમદે કામ આવ્યો.

સંવત્ ૧૧૮૧ માં ફોલોધી મેસાલાને શ્રી પાર્શ્વનાથજીનું દહેરું બંધાવ્યું. ફોલોધી પછી વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૨૨૮ માં વમ્બુપાળ લેન્ગપાળે આણુ ઉપર દેદરું કરાવ્યા.

સંવત્ ૧૪૮૬ માં સાધ રણે રાણપુરાજીનું દહેરું કરાવ્યું. નવાઈ લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા.

સંવત્ ૧૩૭૧ માં રાવ કુંગરે કુંગરપુર વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૯૧૬ માં વ્યાધરસિંહ હાડે બુંદીગઢ વસાવ્યું.

સંવત્ ૧૪૮૧ માં રાઝધરો વસ્યું.

સંવત્ ૧૩૩૭ માં સોજત વસી.

સંવત્ ૧૨૨૦ માં ગઢ પુગત્ર દોલોજી પરણ્યા.

સંવત્ ૬૭૩ માં અનંગપાલ તુંવારે દિલ્હીનો ગઢ કરાવ્યો.

સંવત્ ૧૨૮૧ માં રાઠોડ માધવસિંહે મહેવો ગઢ વસાવ્યો.

સંવત્ ૧૬૩૨ માં રાવ અંદ્રસેને તુરકાણી કીધી. હાસમ હાસમ સિંધથી આવ્યા.

સવત્ ૧૩૮૩ માં પાદશાહ મહમદખાને સારણેસરજીનું દેવળ કરાવ્યું.

સવત્ ૧૨૪૩ માં લાખો કુંનાળી થયો.

સવત્ ૧૨૧૨ આવણુ સુદિ ૧૨ જેસલમેર વચ્ચે રાવ જેસલ ધાંસી રાવલગઢ કરાવ્યો.

સવત્ ૧૨૭૫ માં થાપ ઉથાપ થયા.

સવત્ ૧૪૩૪ માં સરૈ કાંણોજી પ્રગટયા.

સવત્ ૧૪૫૫ માં ધનાસાહે મનુજ્યનો સંઘ કહાડ્યો.

રાણે કુંભે રાણુપુરે પશ્ચિમ પોળમાં ચાલા ૪ કરાવ્યા, તેમાં ૨ રાજથલા, તેમાં ૧ લાખ ૨૪ હજાર ફદીયા લાગ્યા.

સવત્ ૧૫૭૧ માં તાંઈ દહેરે કામ થયું રાણા માકલનો કુંભો થયો.

સવત્ ૧૬૩૩ માં કુંભનમેર લાગ્યું.

સવત્ ૧૬૨૪ માં ઉદેપુર વસાવ્યું ને ચિતોડ લાગ્યું.

ગઢ અજમેરેના મેડા આદિ પાલી, ઉજ્જેણ, દિલ્હી, નાડોલ, નડુલાઈ, ભિન્નમાન ઇત્યાદિ કેટલાક ખેડતો કલા છે કોઈ તો પાંડવના વખતમાં વસાવેના છે કોઈ નારદ રૂપિના વસાવેના છે. કેટલાક શ્રી રૂપલદેવ તથા ભરત ચક્રવર્તીના વસાવેના છે કેટલાક તો જુના છે.

નાણાનું દેવળ, નાંદીયાનું દેવળ, દયાણાનું દેવળ, બાંલણ-વાડજનું દેવળ એ જીવતસામ (કહીજે) રાજાશ્રી નાંદીયધને કરાવ્યા છે. શ્રી મહાવીર સ્વામીએ જીવતા કરાવ્યા, તેથી જીવતસામ કહેવાય છે.

રાજા સંપ્રતે સનાવાખ પ્રાસાદ કરાવ્યા છે.

રાજા કુમારપાને ૩૨ મોટા પ્રાસાદ કરાવ્યા છે, અને નાના તે.

ધણા કરાવ્યા છે.

વિક્રમાદિત્યે ૧૦૮ પ્રાસાદ કરાવ્યા છે.

ગઈલીય રાજ્યએ પર પ્રાસાદ કરાવ્યા છે. ગંધર્વસેન રાજ્યએ ૨૪ પ્રાસાદ કરાવ્યા છે. સગરપુત્રે અનેક પ્રાસાદ કરાવ્યા છે.

એમ આગળ તો સમ્યક્વતે અનેક પ્રાસાદ કરાવ્યા છે. તે તો કેવળીગમ્ય છે.

અકબર પાદશાહે આગ્રામાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજીનો પ્રાસાદ કરાવ્યો; ૮ પ્રાસાદ દિલ્હીમાં કરાવ્યા, ૧૦૮ દેશમાં કરાવ્યા, ૧૧૭ સમૈયે કરાવ્યા.

સંવત્ ૧૮૧૨ માં મારવાડમાં દુખ્ખણી આવ્યા. મહારાજ વખતસિંહજી રામસિંહજીને વાદ થયો. સંવત્ ૧૮૨૪ માં મેવાડમાં દ્વિખો થયો.

સંવત્ ૧૮૨૮ માં ગોડવાડ જોધાના તાગામાં ગઈ.

સંવત્ ૧૮૪૭ માં મારવાડમાં વિખો થયો.

સંવત્ ૧૮૫૦ પોપ વદ ૭ વાર શુક્રે કુંભવમેર મેડતીયે અરજીયસિંહે લીધું.

સંવત્ ૧૮૫૬ માં મા નદીયા અપ્રખલ આઈ.

સંવત્ ૧૮૬૦ માં જાગ્યોર શહેર લખ્યું. મહારાજ લીમ-સિંહજીએ લેખ્યું.

સંવત્ ૧૮૬૧ આસો સુદિ ૫ રવિએ શીરાહી બેળા-મહારાજ માનસિંહજીએ-રાવ ધીરીસાલજી ભાગ્યા.

સંવત્ ૧૮૬૧ ભાદરવા શુદ્ધ ૧૦ મે નદી લુણી અપ્રખલ આઈ,

સંવત ૧૮૫૫ માં જગાડિતે રાંછીગામમાં દેહરૂ બંધાવ્યું,
સાકુશલેહેમે સંવત ૧૮૫૬ માં પ્રતિષ્ઠા કરી.

શ્રી વિજેશ્વરેશ્વર મુરનીવારે ફાકલીયા ગાંમે સાકુશલેહિમે છે.
રાણીગામ મધ્યે, મેડતીયા રાજ્યમા.

સંવત ૧૮૬૨ ના વૈશાખ ૩ મહારાજા માનસિંહજી જલોર
ગઢથી જોધપુર ગઢ બેઠા. સંવત ૧૮૬૪ દેવનાથ થયા.

સંવત ૧૮૭૩ વર્ષે શ્રીધવા ઇંદ્રાજી દેવનાથનું ચુક કીર્તી.
જોધપુર ગઢ ઉપર સીપાઇ મીરખાને ખાત્રકાંકે મહેલમે.^૧

(અ. ૭. ૮.)

૧. આ વિભાગનું મથાણું મૂળ હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં “શ્રી નગર-
વંશાવલી” એમ લખ્યું છે. આમાં મુખ્યત્વે ઉત્તરહિંદના ગઢો અને
શહેરો તેમજ ચોટાંક શૂળરાતનાં શહેરો હોયે અને ક્યારે સ્થાપ્યાં તેની
વિગત આપી છે. ધણીખરી વિગત ખરી છે, પણ કેટલીક તારીખો ભૂલ-
ભરેલી છે, એટલે તે સર્વાંશે વિવિસનીય તો નથીજ. ભાષા મારવાડી અને
શૂળરાતી સેજમેજ છે અને ઘણે સ્થળે અશુદ્ધ છે, તેમજ કેટલેક ઠેકાણે તો
અર્થ સ્પષ્ટ સમજાતો નથી.

છત્રીસ ગઢની વિગત.^૧

આઘ ઠંકાર, ઠંકારથી ઉતપત,
 ચૂંહં દેસે આર, પ્રથમ આઘ પરમાર.
 પ્રયવી તો પરમારા તણી, ધરા ઉન્નવલ (ઉન્નવન ?) ને ધાર,
 ધઢ આયુ ખેસણું અર્ખતધઢ એકાંલ.
 સોનધઢ ઉતપન, નાગોરધઢ ચૂંહવાણુ;
 આસધઢ ઘેહેસોતર, બ્રહ્માધઢ બાહોરોડ
 (બુંદીધઢ)-ખોડધઢ ખોડાણુ, ચાંદધઢ ચાલા, આસધઢ હાકા
 કરસનધઢ ડોડીયા, જેતલપરધઢ ડોડા.
 (સાંઢારીએ)-ચૂંદધઢ પઢારીયા, બાકરોલીએ મહીડા;
 અરસાટગઢ રેહીલા દીલીગઢ તુંવર
 શાહડીધઢ કજવા, વાડીધઢ પડચડ.
 ખોડાણુધઢ ગોહલ, પાટડીધઢ જાલા;
 પાટણુધઢ ચાવડા, પાટધઢ સીસોદીયા.
 ભ(ભૂ)જધઢ જાડેચા(જ), રાંણુધઢ સંખલા;
 ઉલ-સેલેધઢ કાખા, રાટધઢ મોટી.
 માંડવધઢ લકુમ, દલીધઢ તુલિ(વ)ર;
 જેસલધઢ ભારી, પાવરધઢ (કચ્છ) કાડી.
 ખાનધઢ મકવાણા ધૂમલીધઢ જેહુવા, વેજલપર વેળ;
 તારંગધઢ રેહેવોર, કપડવજ ગાબી.
 મોરગઢ મોરી ભુજ કજવાલા, શીરોદએ દેવડા;
 મધુ(ધુ)રામા જાદવ, ભાલધઢ સોલંગી;

૧. આમાં રાજપુતાના અને જૂનરાજના મુખ્ય મુખ્ય જઢ અને તેનું
 રાજકુલનાં નામ આપેલાં છે; જોનાં નામ કવિતમાં કાળા રાયા અને
 મહેલાં છે. સાચા ખારોટસાલી દોષ અમુક છે.

કામધેજ રોકોડ, ખૂંદિવઢ હાડ.
 ડલાંજુધઢ વાધરોલા, અગધઢ વાસોદા;
 વાયસધઢ મકુવાણા, ડુંગરપર રાવોલ.
 ઘઢ અજમેર રેડી સામે વાઘેલા, ઘનઘન ક્ષત્રિયાં વારવલી;
 કવિ ગઢ કહે સૂણો ઠકરો, ઘઢ છત્રીસે રાજકલી.

મનોરધઢ સામન હુવો, હુવો અજમેર સમસર
 યોગલગઢ ગજમાલ હુવો, હુવો ભોજસો જાલંધર
 આલ્ય પાલ્ય અરખત હુવો, હુવો હાં સુપારકર
 નવે કોટ કરડા યકી યર પરમારે લહી થપીએ
 ભાષઓ ઘર ઉપરે' ગઢ જીજવા વેચી કીએ.

(અં. ૨૩. ગ.)

અણહિલપાટણ.

હાલનું પાટણ કે પટણ એજ અગાઉનું અણહિલપુર પાટણ છે તે વિશે શંકા રહી નથી. તે અમદાવાદની ઉત્તરે ૬૬ માઈલ દૂર આવેલું છે. અણહિલવાડ, અણહિલપુર અને અણહિલપાટક આદિ જૂદા જૂદા નામે તેનો શિલાલેખો કે તામ્રપત્રોમા ઉલ્લેખ કરેલો છે. મુસ્લીમ ઇતિહાસકર્તાઓ તેને નહરવાડાના નામથી ઓળખાવે છે.

ઈતકથા પ્રમાણે આ શહેરની સ્થાપના વિ. સં. ૮૦૨ માં ચાવડા (ચાવડા) વંશના સ્થાપક વનરાજે કરી હતી. ‘પ્રભોદ ચિંતામણિ’માં મેર-તુમે પણ આજ સંવત્ નોધેલો છે; પરંતુ ‘વિચારચેષ્ટી’ માં તેની તિથિ વિ. સં. ૮૨૧ ની લખેલી છે. ગમે તેમ પણ આડંબા સૈકાના મધ્ય ભાગમા એ શહેર સ્થપાયું છે.^૧ ઈતકથા પ્રમાણે અણહિલ નામના ભરવાડે આ સ્થાન નવું રાજધાનીનું શહેર બાંધવા માટે ઉત્તમ છે એવું વનરાજને કહ્યું હતું અને તેથી વનરાજે તેના નામ ઉપરથી તેનું નામ અણહિલવાડ રાખ્યું હતું.

ચાવડા, સોલંકી, વાઘેલા અને મુસલમાન રાજકર્તાઓના સમયમા અણહિલપટણ ગૂજરાતનું પાટનગર હતું. સ્થાપના પછી તેનું મહત્ત્વ વધતું ગયું; એક પછી એક હિંદુ રાજકર્તાએ તેને સમૃદ્ધ બનાવ્યું અને મંદિરો, મહેલો, વિહારો અને ઉદ્યાનો બાંધી તેની શોભા વધારી. પણ કમનસીબે મુસ્લીમોના અતિક્રમણે આ સર્વનાં ચિન્હો છુટ કર્યાં છે. કહેવાય છે કે વનરાજે ત્યાં પંચાસર પાર્શ્વનાથનું ચૈત્ય અને મૂલેશ્વર અને ત્રિપુરેશ્વરનાં મંદિરો બનાવ્યાં

હતાં, પણ હાલ તેની કાંઈ નિશાની રહી નથી. રાજા દુર્લભે ખોદા-
વેલા દુર્લભ સરોવરની પણ એજ સ્થિતિ થઈ છે.

રાણીની વાવ અને સહસ્ત્રલિંગ તળાવનાં ભગ્ન અવશેષો
તો અद्याપિ મોજુદ છે. દાસ તે સપાટ ખેતર જેવું છે. રાણીવાવ
પહેલા ભીમદેવની રાણી ઉદયમતીએ બંધાવી હતી અને તે સમયમાં
તે વાવ ગૂજરાતમાં સૌથી મોટી, ભવ્ય અને સુંદર ગણાતી હતી.
મેરુતુગના કહેવા પ્રમાણે આ વાવ સહસ્ત્રલિંગ કરતા પણ શ્રેષ્ઠ
હતી. દાસના ખંડિયરો ઉપલી વાત સિદ્ધ કરે છે.

દત્તી તેનો ઘેરાવો ૧૮ માઈલનો હતો એમ લખે છે ગમે તેમ પણ તેની જનસંખ્યા ૫ લાખની તો અવશ્ય હશેજ

અને એમા કાંઈ નવાઈ નથી 'કુમારપાનચરિત'મા જણાવ્યું છે કે શહેરમા ૮૪ ચૌડા-બજારો હતા દરેક ધધા માટે જૂદી બજાર રાખી હતી દરેકજની આયાતજકાતનો વેરો ૧ લાખ ૮૫ એનલે રૂ. ૫,૦૦૦ નો થતો હતો ધણા મુમલમાન વેપારીઓ ત્યા વરખાર કરી વધ્યા હતા અને રાજા અને તેના અમાત્યો તેમનો આદરભાવથી સત્કાર કરતા તેઓ મુગ્ધિન અને સન્માનિત હતા પરદેશીઓને પણ જનમાનની ધાત્તી નહોતી, તે ઉપરથી સમજાય છે કે પેનીમની વ્યવસ્થા સતોષકાગક હોવી જોઈએ

શહેરની આસપાસ મંજુષુત કોઈ હતો અને તેમા સુદર કોત રણી અને શિ પદામવાળા ધણા મહેનો અને મદિરો હતા વળી ત્યા મોજશોખને માટે ઉદ્યાનો હતા અને શહેરના લોકો તેનો છુટથી ઉપયોગ કરતા હતા

પાછળના મોનકી રાજાઓના વખતમા શહેર જૈન ચળવળનું કેન્દ્ર થઈ પડ્યું હતું ખડિયેરોમાથી જૂદી જૂદી અને જૈન-મૂર્તિઓ મળી આવી છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એકવાર શહેરમા ધણા જૈન મદિરો હોવા જોઈએ કુમારપાન પોતે પોતાના પાછના સમયમા જૈનધર્મમા દાખલ થયો હતો તેના ધણાખરા અમાત્યો અને તે પત્રીના અમાત્યો એજ ધર્મ પાળતા હતા અને હિમચદ્ર જે કુમારપાનના સમયમા થઈ ગયા તે તેના ધર્મચુર તરીકે હતા આ સર્વ અંશોને લીધે સ્વાભાવિક રીતે જૈન ધર્મની ધારા ઉન્નતિ થઈ

નાસી ગયો અને મહમુદે તેને લૂંટ્યું અને પામમાત્ર કર્યું. પણ મુસલમાનો સિંધુ નદી સુધી પહોંચ્યા કે તુર્તજ ભીમદેવ ફરીથી પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો અને તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. આ રાજા અને તેની પછીના બે રાજાઓના સમયમાં આ શહેર આબાદ અને ઘોરવાન્વિત થયું.

૧૧૭૮ માં ગઝનીના મુઝુલ્લીને શહેર ઉપર હુમલો કર્યો; પણ ભીમદેવ બીજો જે તે વખતે તુર્તમાંજ ગાદી ઉપર આવ્યો હતો તેણે તેને સજ્જડ હરાવ્યો. પણ ૧૧૮૫ માં મહમુદ ગોરીના સરદાર કુત્બુદ્દીનના હાથે તેનો પરાજય થયો. ગૂજરાતનું લશ્કર હાર્યું અને ફરીથી મુસલમાનોએ અણહિલપટ્ટણ લૂંટ્યું, તોપણ મુસલમાનો થોડોજ વખત આ શહેરનો કબ્જો રાખી શક્યા, કારણ કે તુર્તજ ભીમદેવે તે પાછું લીધું. કુત્બુદ્દીન ૧૧૮૭ માં ફરીથી ગૂજરાત ઉપર ચઢી આવ્યો, ફરીથી ગૂજરાતના લશ્કરને હરાવ્યું અને ખાટનગરનો કબ્જો લીધો, પણ તે તુર્તજ દિલ્હી પાછો ફરવાથી ભીમદેવે ફરીથી ખાટણનો કબ્જો લીધો.

રંભડી પાપમાય થયેલુ આ શહેર પોતાના પૂર્વકાળની ધણીજ ઓછી નહોતલાવી આજે ધરાવે છે, તેની પૂર્વની મહત્તા અને વેલવના શેષ ચિન્હો પણ અત્પજ રહેલા છે.

પાટણનું વસતીપત્રક.

પાટણનું વસતીપત્રક સં ૧૮૮૭ માં દીવાનજીએ કર્યું હતું, તે દહાડે ૧૦,૦૦૦ ઘર હતા, હાલ ઘણા તૂટી ગયા છે શહેર ઉત્તર દક્ષિણ કાઠકે લાણુ છે જૂનું પાટણ શહેરથી પશ્ચિમમાં છે, તેમાં થોડી વસતી નવા પાટણને લગતી છે.

ગામથી પૂર્વમાં માઈલ ૧ સૂધી પાયા નીકળે છે. દક્ષિણમાં તો ગામની હદ છે ત્યાં સૂધી અને ઉત્તરમાં થોડી જમીન છે ત્યાં સૂધી નીકળે છે

હાલ શહેરના દરવાજા ૧૧, બારી ૧ છે ૧ બમવાડાનો દરવાજો, પૂર્વમાં, ૨ કુંધડીનો પૂર્વમાં, ૩ મકલીપરનો દરવાજો દક્ષિણદે મોઢે, ૪ ભડીવાડાનો દરવાજો, દક્ષિણમાં પૂર્વમુખે, ૫ ખાન-સરોવરનો, દક્ષિણમાં, ૬ શામોતીનો દરવાજો, નૈરત્યમાં, ૭ કણસડો દરવાજો, પશ્ચિમે, ખરેલી ગણેશબારી, ૮ કાગીપોળનો દરવાજો, ઉત્તરમાં, ૯ દિલ્લી દરવાજો અથવા આગ્રાઈ ઉત્તરમાં, ૧૦ કોઠીકૂંધનો દરવાજો ધશાનમાં, ૧૧ છીંડીઓ દરવાજો ઉત્તર મુખે—ભાટ ઉદેપુરની બાજુને છીંકુ પાડી લઈ ગયો તે માટે તેનું નામ છીંડીઓ દરવાજો પડ્યું છે.

૧,૦૦૦ આવકના ઘર હાલ છે; ૧૦૮ દેરા આવકનાં છે. શંકર સ્વામીના રથાપેલા શિવ ૪ છે (૧) ત્રિપુરેશ્વર શાક્તીવાડામાં, (૨) માદમેશ્વર હનુમવાડામાં, (૩) કર્ણેશ્વર અથવા ગુપ્તેશ્વર વસાવડાના પાડામાં, (૪) સિધ્ધેશ્વર ગામથી પૂર્વમાં સિંધવા માતા પાસે. હાલના ગામ વચ્ચે લાણુખાણુ કહેવાય છે. શંકર સ્વામીના શિષ્યે હેમાચાર્યના લાખ જતી દાટ્યા છે.

પાટણનાં જોવાલાયક ગ્રામીન સ્થાનો.

૧. ગર્ધર્પવાડાના મોહોલામાં ગણપતીની જેમણીએ અક્ષર છે.
૨. આદીથી પશ્ચિમમાં મોજે વડલી ગામ છે, ત્યાં જૂના પાટણનો ઘીકાટો હતો.
૩. સદાશિવ તળાવ પાસે કાલિકા માતા પાસે શણકી વાવ છે. તે રાગ કરણની રાણીની બધાવેલી છે. દામોદર નામના વાણીયા હમ્મત વાવ બધાવી, તેણે પોતાના નામનો કુવો બધાવ્યો.
૪. ગામથી પશ્ચિમમાં કંચુસડા દરવાજા બહાર અમીના મસ્જિદ છે, તે જગદેવનો ઉતારો હતો, પછી હેમાચાર્યની પોશાલ થઈ.
૫. પંચાસર પારસનાથ પાસે વનરાજની મૂર્તિમાં અક્ષર છે.
૬. ખાનસરોવર.
- ૭ સિદ્ધરાજ જેસગને વટવાનીને માર્યો' (તે) પીર મલાણા સાહેબ, બાવા હાજી, શેખ ફરીદ, મોશબદર.

ખુનીએ હિંદુઓને મારવા માડ્યા ત્યારે એ દેકણે આવતા હલું કે લડાઈ બસ કરો માટે તેનું નામ એવું પડ્યું છે. એ તળાવ સિદ્ધરાજ જેસંગની જસમા નામની ઓડણ હતી તેણે બંધાવેલું ને ગર્ધેડા બાંધવાની જગ્યા આપી માટે ખોલવાડું નામ પડ્યું. એ ઓડણને સિદ્ધરાજે રાખવા ઘણી મહેનત કરી, પણ હાથ આવી નહીં ને અંતે બળી મૂર્છા તેનો પવાડો તૂટી લોકો ગાય છે.

૪. ખિંદુ સરોવરનો કુંડ સિદ્ધપુરમાં.

(અં ૪૮. ૪. ૭)

પાટણનો ઇતિહાસ.

અણહીલવાડ-પાટણ, સિદ્ધપુર-પાટણ, પીરણ-પાટણ કે ગૂજરાત-પાટણ, એ નામોથી ઓળખાતું પાટણ વડોદરા રાજ્યના હઠી પ્રાંતમાં અમદાવાદની ઉત્તરે ૨૩ ગાઉ છે અને તે સરસ્વતી નદીને કિનારે આવેલું છે.

તેણે ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. તે આશરે ૬૦૦ વર્ષ સુધી ગૂજરાતની રાજધાની રહ્યું હતું, અને ઉત્તરિને શિખરે પહોંચ્યું હતું. પાટણ ઉપર આવડા, સોલંકી, અને વાઘેલા એ ત્રણ ક્ષત્રીય વંશોએ તેમજ મુસલમાનોએ અગાઉના વખતમાં રાજ્ય કર્યું છે.

વનરાજ આવડાએ મ. ૮૦૨ માં પાટણ વસાવ્યું હતું, વનરાજના પાપ જયશિખરીનું રાજ્ય પાટણની પશ્ચિમે અગાઉ ઉપર આવેલા પંચાસ નામના ગામમાં હતું આવડા વંશ સં. ૧૦૧૭ સુધી ચાલ્યો.

ગૂજરાતના હિંદુ રાજાઓનો અમલ ત્યાં સાગપાત્રસો વર્ષ સુધી રહ્યો.

પાટણમાં અસલમાની અમલ સં. ૧૩૫૪ થી સં. ૧૮૨૦ સુધી રહ્યો. સં. ૧૩૫૪ થી ૧૪૫૯ સુધી દિલ્લીના સુબાઓના તાબામાં પાટણ હતું, પાછળથી સુબાઓ સ્વતંત્ર થતા ગયા એવા એક સ્વતંત્ર બનેલા સુબા અહમદશાહે સં. ૧૪૬૯ માં અમદાવાદ વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી ત્યારથી પાટણ ગૂજરાતની રાજધાનીનું શહેર બાળસી ગયું, અને તેથી પાટણની પડતી થઈ.

સં. ૧૭૩૦ માં ઔરંગઝેબના સમયમાં પાટણ રાધનપુરના બાબીઓના અધિકાર નીચે ગયું અને સં. ૧૮૨૦ સુધી તેમના હાથમાં રહ્યું.

સંવત્ ૧૮૨૦ માં શ્રીમંત દામાજીરાવ ગાયકવાડે જવામદ બાબીને દરારી પાટણ લીધું ત્યારથી તે આજપર્યંત ગાયકવાડની સત્તા નીચે છે.

પાટણના રાજાઓ જેમ બદાહુર અને પરાક્રમવાળા થયા છે તેમ તેમના પ્રધાનો ઘણે ભાગે નાગર અને થોડાક વણિક, પણ વિદ્વાન અને અછવવાળા થયા છે પાટણનું રાજ્ય બળવાન હતું તે પ્રધાનોની સલાહનું પરિણામ હતું એમના નામ, ચાંપો, એલચી, ઠાપર અથવા દામોદર, લૂય, શોભ, શાન્ત, ઉદયન, મુંબય, વલ્લભ, કેપદી, વસ્તુપાળ, તેજપાળ અને માધવ.

પાટણમાં ઘણા વિદ્વાનો અને કવિઓ થયા છે. હેમચંદ્રાચાર્ય, તેમના શિષ્ય રામચંદ્ર, શ્રીપાળ, સોમેશ્વર, અમરચંદ્ર, આરસિંહ, જિનદત્ત આદિ સંસ્કૃત ગ્રંથકારો હતા.

ગૂજરાતી કવિઓમાં ભાવણ, વિશ્વનાથ જાની, નાયલવાન અને ભાલજીના પુત્રો ઉદય અને વિષ્ણુદાસ થયા છે.

જૂનું પાટણ.

જૂનું પાટણ હાલના પાટણની પશ્ચિમ દિશાએ હતું. હાલ ત્યાં ખેતરો ખેડાય છે અને પુષ્કળ ઇંટો પડેલી છે. જૂના ખંડેરામાં માત્ર બે છે; સદઅલિંગ તળાવ અને રાણીની વાવના ખાડા. કનસડા દરવાજા બહાર થોડેક છેટે કાગડા માતાના મંદિરની પાછળ જૂના કોટનો થોડો ભાગ છે. એ હાલના ગામના કોટ કરતાં થોડો ઉંચો અને મજબૂત છે. હાલનું પાટણ સંવત ૧૫૦૦ ના શતકમાં વચ્ચું હોય એમ જણાય છે. જૂના શહેરનો નાશ શી રીતે થયો હશે તેનો સંતોષકારક ખુલાસો મળતો નથી. કુદરતી કારણે નાશ થયો હોવા સંભવ છે.

હાલના ગામથી ઉત્તર દિશાએ અર્ધો ગાઉ ઉપર સરસ્વતી નદી વહે છે; પણ તેનું વહેણ વહેણાં એ દિશામાં ન હોવું જોઈએ, દક્ષિણ દિશાએ હોવું જોઈએ. નદીના વહેણથી શહેરનો નાશ થઈ દક્ષિણ ભાગમાં નવું શહેર વસવાનો સંભવ છે.

જૂનું પાટણ-સિદ્ધગઢ અને કુમારપાળના વખતનું-કેવું હશે. તેનું વર્ણન ક્યાંય પણ જણાવું નથી. પણ તેની જાહેજશાક્તી ધણી હોવી જોઈએ. વિસ્તારમાં પણ તે બહુ મોટું હશે. હાલના પાટણથી ત્રણ ગાઉ દૂર વડલી નામનું ગામડું છે, ત્યાં જૂના શહેરનો ધીકાંટો હતો એમ કહેવાય છે.

કર્નલ ટોડે પોતાના પ્રવાસ દરમ્યાન એક પુસ્તકમાંથી પાટણ વિષે આ પ્રમાણે ઉતારો કર્યો છે.

“ અમલુહિતપુરનો ધેરાવો બાર ગાઉ હતો. તેમાં ધણાં દેવાલય અને પાદશાળાઓ હતી; ચોરાશી ચોક હતા, ચોરાશી ચૌરાં હતાં, અને ત્યાં સોનારૂપાની ટંકશાળો હતી. દરેક ન્યાતને માટે જુદા જુદા મહેલ હતા અને જૂદી જૂદી જાણુઓ જેવી કે હુશીદાંત, ”

મણિ, હીરા, મોતી ઇત્યાદિ માટે ઇલાયદાં બજારો હતા. એક નાણાવટીનું ચૌદું હતું; સુવાસિત અને લેપ કરવાના પદાર્થોનું એક હતું, એક વેલોનું હતું; એક કારીગર લોકોનું હતું, એક સોનીઓનું હતું, એક રૂપાના ઘાટ ઘડનારનું હતું; વળી ખસા-સીઓ, ભાટ, અને વહીવંચા માટે જુદા રહેઠાણો હતા. નગરમાં અદારે વર્ણુ સુખે વસતા હતા. મહેલની આસપાસ આયુધાગાર (હથિયાર ગણવાનું મકાન), હાથીશાળા, ઘોડાર અને હીસાબી અને ખીજાં ખાતાના અધિકારીઓની કચેરીઓ આવી રહી હતી. દરેક જાતના માત્ર માટે જૂદી જૂદી માડવીઓ હતી; અને ત્યાં નગરમાં આવતા જતા અને વેચાતા માલ ઉપર જકાત લેવામાં આવતી. આ માલમાં તેળના, મેવા, કરીઆણાં, કપુર, ધાતુ અને દેશપરદેશની દરેક કીમતી વસ્તુઓ હતી. તે સર્વે જાતના વેપારનું મથક હતું. જકાતની રાજની આવક એક લાખ ટંકા (હાલના પાંચ હજાર રૂપીયા) આવતી. એ નગરમાં પાણી માગે તો દૂધ મળતું. ત્યાં જૈનનાં ઘણા દેરાસર હતાં. એક સરોવરના કિનારે સહભ્રલિંગ મહાવનુ દેર હતું. ચંપા, નાળિયરીઓ, જનમરૂળીઓ, ચંદનનાં ઝાક વગેરે વાળા તથા જેમાં નાના પ્રકારની વેલ અને અમૃત સરખા પાણીના ઝરા આવી રહેલા છે એવી વાડીઓમાં એ શહેરની પ્રજા આનંદ મેળવતી. અહીંયાં વેદશાસ્ત્રની ચર્ચા થતી અને તેથી સાંભળનારને યોધ મળતો. જૈન સાધુઓ અહીંયાં થોડા ન હતા, તેમજ બોધ્યા પ્રમાણે પાળનારા અને વેપારમાં કુશળ એવા વેપારીઓની પણ અછત ન હતી. વ્યાકરણ શીખવનાની ઘણી નિશાળો હતી ખરેખર અજુકીઝવાડ નરસમુદ્ર (માલુસથી હરેરો દરિયો) હતો. જો તમે દરિયાનું પાણી માપી શકો તો તમારે તેમાં રહેનારી વસતીની ગણતરી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. ત્યાંનું લશ્કર અસંખ્ય હતું અને ઘંટ બાધેલા હાથીઓની પણ ખોટ ન હતી.”

આખું પથરનું બાંધેલું હતું. તેને કોઈ દુનનાં એક દળા મદદેવનાં દહેરા હશે.

સહસ્ત્રલિંગના કાદા ઉપરજ રાણીની વાવ છે. એ વાવના કુવાનું થોડુંક કોતરકામ માત્ર બચવા પામ્યું છે. એની કોતરણી ઉંચા પ્રકારની છે અને તે સમયના આખું ઉપરના વિમલશાહના દેરાને મળતી છે. એ સિદ્ધરાજના કાદા લીમની રાણી ઉદયમતિએ બંધાવી હતી એમ ‘પ્રબંધ ચિંતામણિ’માં લખ્યું છે. બર્જેમ એ વિષે લખે છે કે એ વાવ આખી હશે ત્યારે એનો જોડો આખા ગૂજરાતમાં નહિ હોય.

રાણીની વાવથી થોડે દૂર દામોદર કુવો છે. આજથી ૧૧૦ વર્ષ અગાઉ તે કોઈ શાહકારે બંધાવ્યો હતો એવો ‘વડોદરા સર્વ-સંબંધ’માં ઉલ્લેખ છે. ત્યાંથી થોડે દૂર એક નાનું દેર છે. આ દેર જસમાની માદગીરીમાં અહીંના એક બોદિએ આશરે ૬૦ વર્ષ ઉપર બંધાવ્યું હતું એ જસમાનું દેર કહેવાય છે.

સિવાય મૂળરાજનો લખ્ય ત્રિપુરપ્રાસાદ, દુર્લભે બંધાવેલું સાત માળનું ધવલગૃહ, દુર્લભ સરોવર, કલુની પ્રખ્યાત કલુમેર-પ્રાસાદ, લીમે બંધાવેલું લીમેશ્વર મદદેવનું દેવાલય અને કુમાર-પાલનું કુમારવિહાર, આ સર્વની કંઈ એંધાણી રહેવા પામી નથી.

સહસ્ત્રલિંગની બાજુમાં નદીની વચ્ચેવચ્ચ એક મકાન છે, તે ‘શેખ ફરીદની દર્ગોહ’ ના નામથી ઓળખાય છે. તેના ધુમ્મસની છતમાં અને લીંતિમાં બહુ ઉત્તમ કોતરણીકામ છે. આ દર્ગોહ મૂળ હિંદુ મકાન હશે એમ બર્જેસ સાહેબનો મત છે.

નદીને સામે કોઠે બાવા હાજીની દર્ગોહ છે.

ગામની પશ્ચિમ દિશાએ કનસડા દરવાજા બહાર ઇસામુદ્દીન સાહેબનો રાજો આવેલો છે. પ્રથમ તે હેમચંદ્રાચાર્યની ધોધધશાળા (અપાશરો) હતી એમ કહેવાય છે.

ધસાસુદીનના રોજની પાછળ ૪૦ ફુટ પહોળી, ૨૦ ફુટ ઊંડી, ૪૦૦ ચોરસવાર આકારની એક ખાઇ છે, ત્યાં અલકખાને સં. ૧૩૬૧ માં અહીંના અથવા જામે મસ્જિદ બંધાવી હતી.

સિવાય શેખ જોધની મસ્જિદ, ગુમરા મસ્જિદ અને ગઝની મસ્જિદ એ ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે.

હાલના પાટણને આશરે ત્રણચાર માઇલ ઘેગવાનો ક્ષેત્ર છે. આ ક્ષેત્ર બાબીઓ અને શ્રીમંત ગાયકવાડે બંધાવેલો કહેવાય છે. તે બહુ ઉંચો નથી, પણ પાયાથી અર્ધો લાગ સૂધી પત્થર વાપરેલો છે. તેને ૧૨ દરવાજા અને ૧૩ મી બારી છે. એ બારી ભડની પાછળ હતી, પણ હાલ તે તોડીને રસ્તો કર્યો છે. દરવાજાના નામ બમવાડો, છાંડીઓ, કોંડીકુધ, અધારો (અગાર) અથવા દિલ્લી, ફાદીપોળ, કનસડો, (કાંસડો) ભોતીરાદ, ખાન સંગેવર, ભડીવાડો (ભડીવાડા), મીરાં, નાગરવાડા, અને ગુંગડી.

ભિન્નમાળ-શ્રીમાળ.^૧

શ્રીમાળ-દાસનું ભિન્નમાલ અથવા ભિન્નમાલ^૨-શ્રીમાળા, ધોરવાડ અને અન્ય કેટલીક જ્ઞાતિઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન-જોધપુર રાજ્યના એક વિશાળ મેદાનમાં લગભગ ૨૦ થી તે ૩૦ ફીટ ઢચી તથા ઉત્તર દક્ષિણે પોણા માઇલ પથરાતી લાખી ટેકરી ઉપર આવેલું છે. તેની મીમામાં ઉત્તરે સુકડી (સુફી) નદી, પૂર્વમાં આબુ પર્વતની હારમાલા, દક્ષિણે સાંચોર પ્રદેશ અને પશ્ચિમે લુણી નદી આવેલાં છે.

આ નગર આજે કાલવશાત્ લગભગ નિર્જન તથા નિર્જીવ થયું છે અને વ્યાપાર નષ્ટ થયો છે. છતાં આજ નગર પૂર્વે ધણું સમૃદ્ધિવાળું, ગાઢ વસ્તીવાળું તથા અનેક પવિત્ર તીર્થો, ગગનચુંબી મઢાસયો તથા મુંદર સરોવરોથી ભરેલું હતું અને અણુદિક્ષવાડ પાટણ પહેલાં તે ગુજરાત-ગૂજરાતનું મુખ્ય રાજનગર હતું. આ સુશોભિત નગરનું ગૌરવ તથા કીર્તિ ૧૩ મા સૈકા સુધી જળવાઈ રહ્યાં હતા. રાજ્યસ્થાન-રજપુતાના-માંથી ગૂજરાતમાં પ્રવેશ કરવાના એક મુખ્ય રસ્તાને મથકે આ નગર બાંધવામાં આવ્યું હતું અને તેને લીધે તે રાજસભા તથા વ્યાપારનું મુખ્ય મથક થઈ પડ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૫૮૩ માં મુગલ શહેનશાહ અકબરે રાજ્યવ્યવસ્થાને અંગે ભિન્નમાલને મારવાડ વિભાગમાં મૂક્યું ત્યાં સુધી તે ઉત્તર ગૂજરાત (આનર્ત દેશ) ના એક ભાગમાં ગણાતું; સારપછી તે જોધપુર રાજ્ય

૧. આ હાકીકત રા. રામલાલ યુનીલાલ મોદીના 'શ્રીમાળ ક્ષેત્ર' નામથી ૧૯૨૪ ના 'ગૂજરાતી' ના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રકટ થયેલ વિસ્તૃત લેખમાંથી લીધા છે.

૨. કેટલાક મંથોમાં આ નગરને ભિન્નમાલ, ભિલ્લમાલ, ભિંડમાલ વત્યાદિ નામોથી વર્ણવામાં આવ્યું છે પણ આ જ્યાં નામો ભિન્નમાલના અપભ્રંશો છે.

(મારવાડ) ના જસવંતપુર જીલ્લાનું એ મુખ્ય નગર થઈ પડ્યું. જ્યારથી જોધપુરના મહારાજ જસવંતસિંહજીએ લિખમાળની ખાજીમા લોયાણા કરીને એક ગામ હતું તેના રાણા સાલજીએ જોધપુર રાજ્ય સામે ૫૩ ઉઠાવ્યું, તે સમાવી સાવજી પાસેથી લોયાણા સર કર્યું અને લોયાણાનું નામ બદલી જસવંતપુર નામ આપી તેને એ જીલ્લાનું મુખ્ય સ્થળ અને ચાણુ ઈર્ષ્ય, ત્યારથી લિખમાળની અગત્ય ઘટતી ગઈ અને ગ્લો સહો વ્યાપાર પણ ખીજે ગસ્તે ખેત્રાઈ ગયો.

‘શ્રીમાળ પુરાણ’મા લખ્યું છે કે આ નગર સત્યયુગ (કૃત યુગ)મા શ્રીમાત્ર, ત્રેતાયુગમા રત્નમાન અને દ્વાપરયુગમા પુષ્પમાલ એ નામે ઓળખાતું અને કલિયુગમા લિખમાલ એ નામે ઓળખાશે. લાવણ્યસમય કૃત ‘વિભવ પ્રમથ’ નામના જૈન પુસ્તકમા આ નગર સત્યયુગમા પુષ્પમાળ, ત્રેતામા રત્નમાળ, દ્વાપરમા ‘શ્રી શ્રીમાળ’ અને કલિયુગમા લિખમાન એ નામે ઓળખાયું એમ લખ્યું છે. આ નગરના જુદા જુદા નામો માટે જુદી જુદી કથાઓ ‘શ્રીમાળ પુરાણ’ તથા અન્ય ગ્રંથોમા આપેલી છે.

‘શ્રીમાળ પુરાણ’મા શ્રીમાળ નગરની સ્થાપના છેક સત્યયુગમાં થયેલી લખી છે, ત્યારે જૈન ગ્રંથોમા લખ્યું છે કે દ્વાપર યુગને અંતે (વિક્રમ સવત પૂર્વે ૪૦૦-૫૦૦ મા) આ નગરનું નામ શ્રીમાળ હતું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ નગરની સ્થાપના દ્વાપર યુગને અન્તે માની શકાય છે અને તેથી આ નગરનું નામ દ્વાપર યુગમા શ્રીમાળ હતું.

શ્રી લક્ષ્મીજીએ શ્રીમાળ નગર વસાવ્યું એવો લગભગ સર્વ કથાઓમા ઉલ્લેખ છે—ખાસ કરીને ‘શ્રીમાળ પુરાણ’મા^૧

શ્રીમાળ નગર લક્ષ્મીજીએ સ્થાપ્યું, અને શ્રીમાળ નગરમાં લક્ષ્મીનો વાસો હતો, એ સર્વ વાતનો ખુલાસો 'શ્રીમાળ પુરાણ' ના અધ્યાય ૬૬ માના ૯ થી ૧૩ સુધીના શ્લોકો ઉપરથી થઈ જાય છે. શ્રીમાળ નગરની આસપાસ સુવર્ણોદિ રત્નોની ખાણો હતી.^૨ સોનું અને રત્નો પ્રત્યક્ષ લક્ષ્મીરૂપ છે. શ્રીમાળની ભૂમિમા આવા બહુમૂલ્ય પદાર્થો ભરેલા હોવાથી તેને લક્ષ્મીનું પ્રિયરથાન કહેવામા આવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, અને લક્ષ્મીનો ત્યા વાસો હતો એમ કહેવામા આવે, એ પણ તેટલુંજ ખરૂં છે.

આ નગરના આદિભવામીઓ અથવા સત્તાધિશો ભિલ્લો હતા, ત્યારપછી આ નગર મનુના પૌત્ર આનર્તના હાથમાં આવ્યું. આનર્તના પુત્ર રૈવતના હાથમાંથી આ નગર ચાદવોએ લીધું. ચાદવા-રથળા (ઇ. સ. પૂ. ૧૩૬૦) મા ચાદવો નાશ પામ્યા, ત્યારપછી

વિહિતા નિધયો યત્ર સ્વયં દેવ્યાસ્તયાશ્રિયા ।
 રૂઢ્ઢાપ્રદાયિની યત્ર ધીરેયાસીત્સ્વયં કિલ ॥૧૦॥
 પતત્તદેય વિપ્રાણાં શ્રીમાલગ્રામ પત્તનમ્ ।
 ક્ષીરોદમયનાજ્જાતા યત્ર શ્રી સ્થિતિમાતનોત્ ॥૧૧॥
 પતત્તદેય વિપ્રાણાં શ્રીમાલગ્રામ પત્તનમ્ ।
 યત્રોઘ્વ્યાં ચનમાનાયાં પુરા રત્નાનિ નિર્યયુઃ ॥૧૨॥
 અધુનૈતત્પ્રપશ્યન્તઃ કષ્ટં જીયામહે ઘયમ્ ।
 દુઃખિતં સર્વતો હન્ત ઘોરે પ્રાપ્તે કલૌયુગે ॥૧૩॥
 (અ. ૬૬ મો)

૨ શ્રીક રાજ સેલ્યુક્સનો એવળી મેમ્સાથીનીસ (ઇ. સ. ૫૧૯ ૩૨૦) મૈથ્ય વંશના મગધ દેશના રાજ ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં આવ્યો હતો. તેણે હિંદુસ્તાન વિષેની ઘણી દ્રષ્ટિકોટી લખી છે તેમાં તેણે લખ્યું છે કે આગુની પાસે સોનારૂપાની ખાણો હતી. (જુઓ મુંબઈ ગેઝેટીયર, વો. ૧, ભા. ૧. પાનું ૫૩૪).

આ નગર ઉપર મહેન્દ્ર (પરદેશી લોકો)ની સત્તા થઇ. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૬ થી ૧૯૭ સુધી આ નગર પર મૌર્ય (પરમાર) રાજાઓ સત્તાધીશ હતા. મૌર્યો પછી આ નગરમા ગ્રીક-એકેટ્રીઅન રાજાઓનો અમલ થયો અને આ લોકોનો પગલ્ય કરી ક્ષત્રપ રાજાઓ (ઇ. સ. ૧૦૦-ઇ. સ. ૩૮૬) એ આ નગરમા રાજ્યમત્તા સ્થાપી. ક્ષત્રપો પછી શુભ વંશના રાજાઓ (ઇ. ૪૧૦-૪૭૦) સત્તાધીશ થયા. ત્યાપછી હુણોના હાથમા રાજ્યસત્તા આવી. ત્યારપછી આ નગરમા ગુર્જરાની (ઇ. સ. ૫૫૦-૬૫૩) સત્તા થઈ. તે પછી પરમારો આ નગરના રાજા હતા. ઇ. સ. ૧૧૮૩ ના અરસામાં લિજ્જમાલ નાદોલના સોનગિરા ચોદાણોના હાથમા ગયું. ઇ. સ. ૧૩૦૦ ના અરસામાં આ નગરમા રાઠોડો સત્તાધીશ થયા. ચોદાણોએ લિજ્જમાલ પાહું મેળવ્યું, પણ થોડા વખતમા રાઠોડોના હાથમા પાહું ગયું રાઠોડો પાસેથી લિજ્જમાલ અધધાનોના હાથમા ગયું. અધધાનો પાસેથી પરીક્ષાગે રજપૂતોએ તે પાહું મેળવ્યું અને તેમની કનેથી રાઠોડોએ પાહું સર કર્યું અને અલ્લાપિ પર્યંત તે તેમનેજ હસ્તક છે.

આ નગરના અનેક રાજ્ય પરિવર્તનોમા લિજ્જમાલને થોડે કે ઘણે અંશે હાનિ થયેલી, પણ ગુર્જર રાજાઓના સમય સુધી આ નગર સમૃદ્ધિવાન હતુ અને વસતી ખીચોખીચ હતી. વ્યાપાર પણ ધમધોકાર ચાલતો. વનરાજે (ઇ. ૭૨૦-૭૮૦) મા ખાટણ વસાવ્યું હતુ. અને દેશપરદેશના વ્યાપારીઓને તેડાવી ખાટણમા રાખ્યા હતા. વળી આવડા રાજાઓના સમયમા ગૂજરાતનુ મુખ્ય નગર લિજ્જમાલ મટી ખાટણ ગયું હતું, છતાં લિજ્જમાલને તેની સમૃદ્ધિ, વ્યાપાર તથા વસ્તીને લીધે લેશ પણ ધોકા પહોંચ્યો ન હતો.^૧ ગુર્જર

૧. ગૂજરાત ગેઝેટીયરમાં આપેલી લિજ્જમાલની વવારિખમાં તથા અન્ય સ્થળે શ્રીમાળના નામ તથા વજારની ફેલ્લીક સાલો આપેલી છે તે ઇતિહાસપ્રિય પુરુષને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ જણી અને આપવામાં

રાજ્યો પછી અનેક કારણોને લઈ લિજમાલની પડતીની શરૂઆત થઈ અને સારપછીનાં આરખાંચ સેકામાં લિજમાલનો ભાંગી ભૂકા થઈ ગયો, વ્યાપાર ગયો, વસ્તી ગઈ અને સમૃદ્ધિ પણ ગઈ. લિજમાલની અવનતિનાં ઘણા કારણો છે, તેમાં મુખ્ય કારણો:—
 (૧) રાજ્યકર્તાઓની અવ્યવસ્થા, (૨) ગૂજરાતની પ્રભુતા, (૩) દુકાળો અને (૪) શત્રુઓના મંકમણો છે.

મંવત્ ૧૫૧૨ માં પદ્મનાભ દેવિએ કાન્દહડે પ્રબંધ રચ્યો છે; તેમાં લિજમાલના નાશ વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગૂજરાતના રાજા કરણ વાઘેલા (ઇ. સ. ૧૨૬૬-૧૩૦૪) એ પોતાના નાગર બ્રાહ્મણ પ્રધાન માધવની ગેરફાજરીમાં તેની સ્ત્રીની ઈર્ષાળુ લીધી અને તેના ભાઈ કેશવને માર્યો. જ્યારે માધવ બહારગામથી આવ્યો ત્યારે આ સમાચાર સાંભળી રાજા ઉપર એને ઘણો ક્રોધ થયો અને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં દિલ્હી જઈ, ત્યાંના સુલ્તાન અલાઉદ્દીનને ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરવા ઉશ્કેર્યો. અલાઉદ્દીને પોતાના સરદાર અલદખાનની સરદારી હેઠળ એક લશ્કર મોકલ્યું. અલદખાને ઝાલોરના સોનગિરા ચોદાણુ રાજા કાન્દહડેને તેની સરહદમાં થઈને જવા દેવાને કહેણુ મોકલ્યું. પણ કાન્દહડેએ કહેણુ કણુત કર્યું નહિ, એટલે અલદખાન મિવાડને રસ્તે થઈ ગૂજરાત ગયો અને ગૂજરાત છૂટ્યું. પછી 'કાલીયાવાડ તથા કચ્છ ગયો અને ત્યાંનાં કેટલાંક નગરો લૂંટી મારવાડ તરફ આણ્યો. મારવાડ જઈ અલદખાને સિવાણુ પડાવ નાંખ્યો અને ઝાલોરને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ આખરે કાચ્યો નહિ તેથી આણ્યો ગયો. અલાઉદ્દીને ખીજવાર ઝાલોર ઉપર લશ્કર મોકલ્યું, પણ ઝાલોર આવે છે. ઇ. સ. ૨૦૯ માં શ્રીમાળમાં પહેલવહેલો નાસકારક હુમલો, ઇ. સ. ૪૩૮ માં રાક્ષસોનો હુમલો, ઇ. સ. ૬૪૪ માં શ્રીમાલ ફરીથી બંધાયું, ઇ. સ. ૮૪૪ માં દુર્યમનોનો હુમલો, ઇ. સ. ૮૯૯ માં શ્રીમાળનો પુનરુદ્ધાર. સાહકુલ રત્નપટાવળીમાંથી જણાયું છે કે સં ૧૩૧૩ માં રાવ કાન્દહડેએ શ્રીમાળ પાછું વસાવ્યું.

પડ્યું નહિ, તેથી ત્રીજવાર ગોરી મલેક નેજની સરદારી હેઠળ મોટું લશ્કર મોકલ્યું. આ વખતે ઝાલોર પડ્યું. ઝાલોર લીધા પછી એક દુલાધીયા મારફતે મલેકને ખગર પડી કે પાસે ચોલાણની બ્રહ્મપુરી (બ્રાહ્મણોની પુરી) લિન્નમાલ નગરી છે અને ત્યાં ધનાઢપ લોકો રહે છે. આથી મલેક લિન્નમાલ તરફ જવા નીકળ્યો. મલેકનું લશ્કર લિન્નમાલ પહોંચ્યું અને લોકોને મુતાજ દબાવ્યા. નરનારીઓને કેઠ કર્યાં; ગામ લૂંટ્યું અને બાળી નાંખ્યું. સવાર થતાં પહેલાં મુસલમાનો પાછા વળ્યા. કાન્દહરને આ સમાચાર મળ્યા કે તરતજ મોટું લશ્કર એકઠું કરી મલેકની સામે ગયો અને મહીમ દેવડા નામના એક સરદારે મુસલમાની લશ્કરને કાપી નાખ્યું. અલાહીદીને ફરીથી ઝાલોર

વખતે નેવું દળર વાળીયા, પીસતાળીસ દળર આહણો તથા અન્ય જાતિઓ મળી લગભગ અઢીવાખ માણુઓ હતા, અનેક ધનવાનો હતા, અનેક વ્યાપાર ઉદ્યોગો હતા તે શહેર આજે (ઈ. સ. ૧૮૯૧ થા) સરકારે તૈયાર કરેલા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે ૧૪૨૧ ઘઘના, ૪૫૪૫ મોટે ભાગે ખેતીપત્ર તથા કાસાના વાસણો બનાવી ગુજરાન કરનાર ગરીબ માણુઓથી વધેલું છે. ઈ. ૧૬૧૧ મા અંગ્રેજ નિકાયસ ઉદ્દેશે લિન્નમાણને ૩૬ માઈલ (૨૪ ગાઉ) ઘેગવાવાળું તથા ઘણા નાસા પામતા તળાવો તથા કિલ્લાવાળું જણાવ્યું હતું.

શહેર બહાર પાચ છ માઈલ દૂર આવેલા જુના દરવાજાઓ (ઉત્તરે ઝાલોરદ્વાર, પશ્ચિમે સાંચોરદ્વાર, ઈશાન કોણુમા સૂર્યદ્વાર અને અગ્નિ કોણુમા લક્ષ્મીદ્વાર) ના બંધિયો પડ્યા છે. લિન્નમાણની તળેટીની આસપાસ એક નાની પાછલા વખતની કિલ્લેમંધીના ચિન્હો જણાય છે.^૧

૧. ધુબાઇ મેહેટીયર (વિશ્વમ પહેલુ, ભાગ ૧ કો) માં આવેલી બિજમાણની તવારીખમાં આ દરવાજાઓનાં જુદાં જુદાં નામો આપ્યાં છે: (૧) કિલાણુ ખીવાજ, બિન્નમાણની ઉત્તરમા લગભગ છ માઈલ દુર નરતનની પાસે અને મોટા કુવા આગળ; (૨) સુરજપાલ, બિન્નમાણથી લગભગ છ માઈલ દૂર પૂર્વમાં, મહાદેવના દહેસ આગળ આનપુર પાસે, (૩) રસવિહાર બિજમાણથી દક્ષિણે લગભગ ૬ માઈલ દૂર, હનુમાનના દેવળની પાસે અને (૪) ધરણિધર, બિજમાણની પશ્ચિમે લગભગ છ માઈલ બંદરની પાસે મોટા કુવા આગળ.

આ કિલાખંધી ગૂજરાત દરવાજાની નીકળી પશ્ચિમમાં પિરપલદ્વાર અને ત્યાંથી ચક્રસરોવરની નહેરની પૂર્વ બાજુમાં થઈ સરોવરના નેઝાત્ય ખુણામાં વધે છે અને ત્યાંથી સરોવરના દક્ષિણ કિનારાની બાજુએ થઈને ઉત્તરમાં ઝાલોરદ્વાર આગળ નય છે ઝાલોરદ્વારથી આ કિલાખંધી પૂર્વમાં ઠરાત (કરાડ-કનકસેન) સરોવરની બાજુ તરફ વળે છે અને આ સરોવર આગળથી કિલાખંધી દક્ષિણે ગૂજરાતના દરવાજા આગળની કિલાખંધી સાથે મળે છે. આ છેલી કિલાખંધી એટવીખંધી છલું થઈ ગઈ છે,

પંચાસર.

પ્રાચીન પંચાસર અને હાલનું પંચાસર એકજ છે અને તે મૂળસ્થાન અને કચ્છની સરહદ ઉપર આવેલું હીકડીક મોટું ગામ છે. પંચાસર ચાપોતકટ વંશના રાજાઓનું મુખ્ય શહેર હતું અને મેરુતુંગે તેને 'વર્ધમાન આદાર' માં આવેલું હોવાનું જણાયું છે.

એક દંતકથા પ્રમાણે પંચાસરમાં ચાપોતકટ વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. ખીજી દંતકથા પ્રમાણે દ્વીપ અગર આધુનિક દ્વીપમાં ચાપોતકટ વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. આ બન્ને દંતકથાઓ સત્ય હશે, કારણ કે એ વંશની બે શાખાઓ આ બે સ્થળે રહેતી હશે. છતાં પણ જે ચાપોતકટ વંશના રાજાઓએ પાછળથી અમુદિસપુરમાં ગાદી સ્થાપી તે પહેલાં પંચાસરમાં વસેલા હોવા જોઈએ. દંતકથાથી મિદ્ધ થાય છે કે અમુદિસ પટ્ટણમાં વસ્યા પહેલાં ચાપોતકટોએ ૭૧ વર્ષ સુધી સામન કર્યું હતું. જો તેમનું સ્થાન દ્વીપ ધારવામાં આવે તો આપણે ધારવું પડશે કે ત્યાં તેઓ ઇ. સ. ૬૭૫ માં વસ્યા હતા. પણ તે શંકા બરેલું લાગે છે; કારણ કે આ વખતે વલ્લભી અમલ દ્વીપ કરતાં વધારે પશ્ચિમ તરફ ફેલાયો હતો, કારણ કે જૂનાગઢ તેના તાબામાં હતું. તેથી ચાપોતકટ વંશની શાખા દ્વીપ જોડલા દૂર પ્રદેશમાં આવી ઇ. સ. ૬૭૫ માં પોતાની

શાખા રથાપે એ સંભવિત નથી. પંચાસર ભિન્નમાલથી ઘણું નજીક છે અને ત્યાં મુખ્ય શાખા રાજ્ય કરતી હતી. વર્ણવી અમલ : એટલે ઉત્તર સુધી પ્રસર્યો ન હતો. આપોતકટોની દાર થવા છતાં તેઓ પંચાસરમાં રહેતા હતા એવી વાત સાચી જણાય છે, તેથી વનરાજ પંચાસરમાં જન્મ્યો હતો એ વાતથી દ્વીપને બદલે પંચાસર રાજધાની હતું એ વાતને ટેકો મળે છે. વળી વનરાજે અણહિલ પટણમાં પંચાસર પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું છે તે ઉપરથી સર્વ શંકા દૂર થાય છે. કારણ કે મંદિરનું એ નામ એટલા માટે પાડવામાં આવ્યું હતું કે મૂર્તિ જૂની રાજધાની પંચાસરમાંથી આણવામાં આવી હતી.

‘રત્નમાલ’ મા જણાવ્યું છે કે કુનોજના ચાલુક્ય રાજાએ વિ. સં. ૭૫૨ માં પંચાસરના આપોતકટ રાજા જયશિખર ઉપર ચડાઈ કરી હતી. પણ ૭ માં સૈદામાં કુનોજમાં ચાલુક્ય નહિ પણ પાલ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા; પણ એટલી વાત ચોક્કસ છે કે વનરાજનો બાપ માર્યો ગયો હશે. (યુદ્ધમાં?) અને તે દુઃખી હાલતમાં તેના બાપના મરણ પછી જન્મ્યો હશે. હંતકથા પ્રમાણે તે વનમાં જન્મ્યો હતો, માટે વનરાજ કહેવાયો અને શીલગુણસુરિ નામના એક જૈન સાધુને તેની જાણ મળતાં તેણે તેની માને તેને ઉછેરવામાં મદદ કરી હતી.

વલ્લભી-વંશી

વલ્લભી નગરની સ્થાપના સૌરાષ્ટ્રનાં શુભ રાજાઓના સરદાર
ભટ્ટાકે કરી હતી. તેણે ગિરિનગરમાં પશુદત્તને સત્તા ઉપરથી ઉઠાડી
મૂકેયો હતો. સરઆતમાં ભટ્ટાકે શુભ રાજાઓની તાબેદારી સ્વીકૃત્તી,
'પરવું' સ્કંદશુભના અવસાન પછી તે સ્વતંત્ર થયો, વલ્લભીને રાજધાની
બનાવી અને જૂનાગઢમાં પોતાના તરફથી એક સુબો નીમ્યો.

આ વખતે વલ્લભી આબાદી ભોગવતું મોટું શહેર હોતું નોંધ્યું
હુએનસંગના કહેવા પ્રમાણે તેનો ઘેરાવો ૬ માઈલનો હતો. તેની
તેની પ્રજા વિવિધ વર્ણની અને શ્રીમંત હતી. સ. ૭૬૦ મંડેર
'વલ્લભી નગર'નાં શાસન ઉત્તરમાં વઝનગર સુધી, પૂર્વમાં ગોધરા સુધી
અને પશ્ચિમમાં જૂનાગઢ સુધી હતું.

વલ્લભી રાજાઓ મોટા દિલના હતા, તેથી દરેક ધર્મ આખાદ થયો હતો. જૈનોનાં પણ ત્યાં મંદિરો હતાં અને જાહજો પશુ ત્યાં આકર્ષાઈને આવ્યા હતા.

વલ્લભી નગરની આખાદી લગભગ ૩ સૈકા મુઘી ટકી રહી. મુઘીના નાશ વિશે જૂદી જૂદી દંતકથાઓ પ્રચલિત છે, પણ તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મદત્ત્વની નથી. ધ્રુવભટ્ટના વખતમાં વલ્લભી નગરની પડતી થઈ હશે. મેરુતુંગ કહે છે કે વલ્લભીનો એક ધનાઢ્ય વેપારી રાજ્યથી નારાજ થઈ સિંધમાંથી મુસલમાનની ચઠાઈ લઈ આવ્યો. એ વાત ઐતિહાસિક લાગે છે, કારણ કે અશ્વમેધની તેને પ્રેરણા આપે છે. સિંધના રાજકર્તાએ દરિયા માર્ગે લશ્કર મોકલ્યું અને તેણે રાત્રે આગિતો ઊંખો મારી રાજાને મારી નાંખ્યો. તે પછી શહે લૂંટી, તેનો નાશ કર્યો. વલ્લભી નગરનો વિનાશ ક્ર. સ. ૭૭૫ થયો હશે.

રાજપૂતાનાની દંતકથા પ્રમાણે વલ્લભી વંશની એક શાખામાં સૈકાના અંતમાં મૂળરાજે તે જીતી લીધું ત્યાં મુઘી ત્યાં રાજ કરતી હતી; તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સત્ય લાગે છે.

વળાની હકીકત.

વળાથી અગ્નિ ખુલ્લામાં ગામ ચમારડી ગાઉ રા. ઉપર વળેથી ત્યાં જતાં આશરે અર્ધો મૈલ ચમારડી રહે છે. ત્યાં ૩૫ જાણુ ઉપર ખેતરમાં મોટા પથરા પડ્યા છે, તેને લીમની બેન રમવાના પાંચીકા કહે છે. એ ચમારડી ગામમાં ઉત્તરાદે મોઢે એ વાવ છે, તે ધણી જૂની છે. તેનું પાણી પીવા સિવાય વાપરવા કામમાં આવે છે. આગમાં મુસાફર લેકિને ઉતરવાનો ચોરો હાલ બનાવેલો છે, તે ધણી સારો છે.

વલ્લભી.

ગામના થડમા ઊગમણો ખેડિયાર માતાનો એક ડુંગર છે. તે ઉપર ખોડીયાર માતાનું ગ્યાનક છે તથા એક ઠેકાણે મોટી ગુફા છે, તેને ભીમની ગુફા કહે છે. તે આશરે ૪૦ માણસ બેસી શકે એવડી છે.

એ ડુંગરના પથરા, વળાની આસપાસના મદાદેવ તથા ધોડીયાના પથરા જેવા છે. એ ડુંગર ઉપર પથરામા પાણીના મારકાને નિશાન પડેલા છે; તેથી લોકો કહે છે કે અહીં મુઘી કોઇ વખત દરીયો હતો.

એ ડુંગરના થડમા ઉત્તરાદિ તરફ એક મોટો પથર છે, તેને લોકો ભીમની મોઢ કહે છે, તથા તેજ ડુંગરથી ઊગમણી તરફ જમીનમા પથળી ખાણો છે. તેમાં 'ધેળા' પથર, કાચા ભુકરવ જેવા નીકળે છે, ત્યાંથી અમિ ખુણામા અધી માઈવ ઉપર એક નાને ડુંગર છે. તે ડુંગરના પેટામા આથમણી બાલુ એક પથરની ખાણ છે, તે ધણી જૂની છે. તેના પથર અગાઉ જણાવેલી ખાણ કરતા વધારે કઠણ છે.

તેની પામે આથમણે એક નાનુ ગામ છે, તેમા છાનરના (૬) ઘર ૨૫ આશરે છે, તે જુની ચમારડી કહેવાય છે. ખોડીયારના ડુંગરની દક્ષિણમા એક કુવો છે તેનું પાણી એ ગામના લોકો પીએ છે. તે ઠેકાણે પીપરનું તથા લીંગડાનું ઝાડ છે. ત્યાંથી પશ્ચિમમ પથરની એક મોટી ભેખડ છે. તેની વાત એમ આવે છે કે કંસારાન જન કોઇ વખત આ ઠેકાણે દબાઈ મરશે એવું લવિષ્ય કોઇ મંત્ર પુરૂષ કહી ગયા છે તેથી કંસારા લોક ડરીને ત્યાંથી વેગળા ચાલે છે. ચમારડીથી આથમણી બાલુ ખોડિયારના ડુંગર સામે એ ડુંગર છે, તે ઉપર જૂની મગજીદ છે. ચમારડીથી દક્ષિણમા એક નર્દ કાલુભાર વળાને પાદર હતી, તે ગામ ચોગદને પાદરથી ફંટાઇને વપ ક થયા ત્યા આની છે તેનાથી દક્ષિણે ઇશાંકેવો નામે ડુંગર છે

તેના ચડમા પીતુનાં ઝાંડ, હેઠળ ધુધલીમવ બાવાની મૂર્તિ છે, તેનું માથું તથા ધડ જુદા છે તેનાં માથા ઉપર બાવાની ટોપીનો નકશો છે, કાનમાં પથરના કુડલ છે, કેડ સૂધી મૂર્તિ બોયમાં છે એક પથરની તુબડી છે તેની માનતા ઘણી ચારે છે

ત્યાંથી ઉત્તરમાં ચાપો કુગર છે, તેના ચડમા ઉત્તરાદિ તરફ થાપનાથ મહાદેવ તથા ખેતગપાળનું એક દહેરૂ છે ત્યાં એક વાવ છે, અને ગોસાઈ રહે છે, તેના ઘર ઉત્તરાદે બાર છે તેમાંના આથ- માડી તરફના ઘગ્ગા પછીતે એક બોયરૂ છે, તેની એવી વાત ચાલે છે કે એક ગોસાઈ અને એક ચમારડીનો ગરાસીયો મળ્યું ૧ તેનું લક્ષને મસાલ સહિત તે બોયરામાં ગયા તેમાંથી મળ્યું ૧૦૦ તેલ બગી ગયું, પણ બોયરાનો પાગ આવ્યો નહિ, ત્યારે પાગ વળ્યા

તે થાપા કુગર ઉપર શિવનું એક જૂનું દેરૂ છે તેનું નામ પણ થાપનાથ છે તેનો પોડીયો વૂટેલો છે તે દેરાથી પૂર્વમાં ૨ મહાદેવ છે તથા જૂની ઇમારતના પાયા છે તે કુગરના ચડમા સતીના પાળીયા તથા બાવાની સમાતો છે

આનંદપુર.

આનંદપુર ક્યુ શહેર છે તે વિષે ઘણા મતભેદ છે. ડૉ. કુલીટના કહેવા પ્રમાણે પ્રાચીન આનંદપુર તે હાલનું ખેડાથી અગિયોડાણમા ૨૫ માઈલને અંતરે આવેલું આણંદ છે. ડૉ. બર્નેસના કહેવા પ્રમાણે કાઠિયાવાડમા વળાની વાયવ્ય કોણમા ૫૦ માઈલ છે આવેલું આનંદપુર તેજ એ છે, તો સ્ટીવન્સન, વીવીઅન હસેન્ટ માર્ટીન, ડૉ. બુદલર અને ડૉ. હાંડગરના મત પ્રમાણે તે હાલનું ઉત્તર ગુજરાતમા આવેલું વડનગર છે.

છેલ્લો અભિપ્રાય વાસ્તવિક લાગે છે. ખ્રીષ્ટ ૭ મે સ્થળોની જેમ વડનગર અને આનંદપુરમા ઉચ્ચારનું સામ્ય નથી, પરંતુ લાખાકાળથી ચાલી આવતી દંતકથા પ્રમાણે તેના નામમા ધણીવાર ફેરફાર થયો છે. કૃતયુગમા તેનું નામ ચમતકારપુર હતું, ત્રેતાયુગમા આનંદપુર હતું, દ્વાપર યુગમા આનંદપુર હતું અને કલિયુગમા વૃદ્ધનગર હતું. કુમારપાલના વખતની એક પ્રશસ્તિથી જણાય છે કે ૧૨ મા સૈકામા હાલનું વડનગર આનંદપુરના નામથી ઓળખાતું હતું^૧ એજ પ્રશસ્તિમા ત્રણ ઠેકાણે નાગર શ્રાહણો આનંદપુરમા વસ્યાનો ઉલ્લેખ છે અને તે વડનગર નાગર શ્રાહણોનું નિવાસસ્થાન છે એ દંતકથાને પુષ્ટિ આપે છે.

સાતમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમા વડનગરનું નામ આણંદપુર અને આનંદપુર બન્ને હતું એ વાત ઇતિહાસસિદ્ધ છે.

હ્યુએનસંગે આ શહેરનો નિર્દેશ કર્યો છે અને તેણે તેની સ્થિતિની આપેલી વિગત તેની મર્યાદા જાણવામા આપણને ધણી

૧ ધર્મોડપ્રેષ ચતુર્થુગેડપિ કલિનાનદઃ પરિસ્પન્દતે ।

તેનાનન્દપુરેતિ યદ્યપિ વિશુધેર્ નામાન્તર કારિતમ્ ॥

આનંદપુર.

મદદ કરે છે. તે કહે છે : “અહીંથી (વઘ્નભી) પ્રાયશ્ચ ખુણામ
જતાં ૭૦૦ લીને અંતરે (અનન્તોપુલો) આણંદપુર આવે છે. અ
પ્રદેશ વિસ્તારમાં ૨૦૦૦, લી છે, અને મુખ્ય શહેરનો વિસ્તાર આશરે
૨૦ લી છે. વસ્તી ઘાટી છે અને શ્રીમંત છે. ત્યાં મુખ્ય રાજકર્તા
નથી, પણ તે માલવાની સાથે જોડાયેલું છે.”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આણંદપુર વઘ્નભીથી ૧૧૪૦ માઈલ
આવેલું છે અને વડનગર પણ બરાબર એટલેજ અંતરે છે. કાઠીયા-
વાડનું આણંદપુર તો વળાચી માત્ર ૫૦ માઈલજ છે.

વળા હ્યુએનસંગના સમયમાં કુચ અને આણંદપુર માલવાના
શાસન નીચે હતાં. દ્યુવલદના સમયમાં વઘ્નભી રાજ્ય સત્તાવાન
હતું, જૂનાગઢનો રાજા પણ વઘ્નભીના રાજકર્તાનું ઉપરીપણું સ્વી-
કારતો હતો.

પેલું જાણ્યું નથી, કારણકે કુમારપાલના સમય સુધી તેને ડાઠ પાયો નહોતો.

રાજા કુમારપાલે તે સ વત ૧૨૦૭ માં બધાબધો હતો. બાહ્યભાગે કેન્દ્ર હોઈને તેમાં એકવાર અનેક મંદિરો હશે અશુન, ૬૪ને લખ્યું છે કે તેમાં ૭૩૦૦૦ મંદિરો હતા. આ કદાચ અતિશયોક્તિ હશે. ૩૦૦ વર્ષનાં સુસલમાની અમલ પછી જો તેમાં આટલા બધા મંદિરો હતા તો તેની ચડતીના સમયમાં કેટલા બધા હશે તે કલ્પી શકાશે.

ઇક્ષ્વાકુ વંશના રાજા કનકસેને ઇ સ પૂર્વે ૧૪૪ માં પરમાર રાજા પાસેથી પ્રદેશ ગૂટવી લઈ વડનગરની સ્થાપના કરી એવી કલકથા છે. ૨

ગિરિનગર (જૂનાગઢ).

જૂનાગઢ (યવનગઢ) શહેરનું મૂળ નામ ગિરિનગર કે ગિરનાર હતું, પણ હાલ તેની પાસેનો કુગર તે નામથી ઓળખાય છે. શહેરનું મૂળ નામ પડવાનું કારણ એ હતું કે કોઈ વાર કિલ્લાનિર્માણ અને કોઈ વાર રૈવતક પર્વતના નામથી ઓળખાતા સુદર કુંગરની પાસે તે આવેલું હતું.

પ્રાચીન કાળથી ગિરનાર સુવિખ્યાત રથળ યદ્ય પડ્યું છે, અને એક વખતે તે તીર્થસ્થાન રાજધાનીનું શહેર, આરોગ્ય રથળ, કિલ્લો અને મેળો ભરવાનું રથળ થયું હોય તેમા આશ્ચર્ય નથી.

હિંદુઓ, જૈનો અને ખ્રીસ્તીઓ સર્વ તેને તીર્થ ગણે છે. ધણી પ્રાચીન કાળમા બાહ્યરો આ સ્થાનને અસાધારણ પવિત્ર માનતા હતા. ખુદ મહાભારતમા તેનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

उज्जयन्तश्च शिखरो क्षिप्रं सिद्धिक्वरो महान् ॥

तत्र देवर्षिधीरेण नारदेनानुकीर्तितः ।

पुराणः श्रूयते श्लोकः त निबोध युधिष्ठिर ॥

पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेचिते ।

उज्जयन्ते स्म तप्तांगो नाकप्रष्ठे मंहोयते ॥

ભારતમા નથી, એટલે પાછળથી લખાઈ હશે. કૃષ્ણની સાથે આ સ્થાનના સયોગને લીધે તે તીર્થ ગણાયું હોય તે સંભવિત છે. આ સંબંધમા હજી ત્યાં ગરકના પગલાં માત્રાજીને બતાવવામા આવે છે, તે અર્થસૂચક છે.

જૈનો પણ આ કુંગરને પવિત્ર માને છે. તેમના ૨૨ માં તીર્થંકર અરિષ્ટનેમી અથવા નેમીનાથ, જે કૃષ્ણના ભત્રીજા થતા હતા એમ કહેવાય છે, તે ત્યાં દેવ થયા હતા એમ મનાય છે. આથી દિગમ્બરીઓ આ સ્થાનને અસાધારણ પવિત્ર માને છે.

અશોકનો લેખ ત્યાં કોતરાવાથી તે સ્થાન ઐશ્વર્યને પણ પવિત્ર થયું. હાલ પણ ત્યાં ઐશ્વર્યની કેટલીક યુક્તિઓ છે.

ધણા પ્રાચીન કાળથી આ કુંગરને ઉચ્ચ સ્થળ-Hill station તરીકે ગણવામા આવે છે. મહાભારતમાના નીચેના શ્લોકોથી તે વત ૨૫૪ થાય છે:

તૌ વિહત્ય યથાકામં પ્રમાસે કૃષ્ણપાંડવૌ ।
 મહાધરં રૈયતર્કં વાસાયૈવાભિજગ્મતુઃ ।
 પૂર્વમેવ તુ કૃષ્ણસ્ય વચસા ત મહાધરમ્ ।
 પુરુષા મંડયાંચકુરુઽપજહુઃ પ્રભોજનમ્ ॥
 તતઃ કસિપયાહસ્ય તસ્મિન્નૈયતકે ગિરૌ ।
 યૃષ્ણ્યન્ધકાનામભવદુત્સવો નૃપસત્તમ ॥
 પ્રાસાદૈ રત્નચિત્રૈશ્ચ ગિરેસ્તસ્ય સમન્તતઃ ।
 સદેશઃ શોભિતો રાજન્કલ્પશૃક્ષેશ્ચ સર્વેશઃ ॥
 વાદિત્રાણિ ચ તત્રાન્યે વાદકાઃ સમવાદયન્ ।
 નનૃતુર્નર્તકાશ્ચાન્યે જગુર્ગૈયાનિ ગાયકાઃ ॥
 પતે પરિવૃતાઃ સ્ત્રીભિર્ગન્ધર્વૈશ્ચ પૃથક્ પૃથક્ ।
 તમુત્સર્વે રૈયતકે શોભયાં ચક્રિરે નૃપ ॥

આથી જાણી શકે પ્રાચીન કાળમાં આ સ્થાન, Hill station તરીકે વિખ્યાત હતું, અને આનંદવિનોદ અર્થે મોજશોખી જતો તેનો લાભ લેતા હતા. “કીર્તિકામુદી” માં જણાવ્યા પ્રમાણે તેજ-પાળે ગિરનાર ઉપર જે સુધારા કર્યો તે વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી અનુમાન ખરું પાડે છે.

સૌરાષ્ટ્રના કળદુષ્પ મેદાનોની મધ્યમાં આવેલા ઉન્નત કિશ્ત્ર-સહિત ગિરિનગર રાજધાની માટે નમુનેદાર સ્થાન હતું. ધણા પ્રાચીન કાળથી એ રાજધાનીનું સહેર હતું, એવી સાબીતી મળે છે. અશોકના સમયમાં તેના કાલિયાવાડના વાઘસિરાયનું તે મુખ્ય સ્થાન હતું એમ જણાય છે. ક્ષત્રપ રાજાઓના કાળમાં ગિરિનગરમાં રાજધાની હતી. જ્યારે ઈશ્વરદત્ત આબીરે ઉજ્જયિની છત્રી ક્ષત્રપોને તેની રાજધાનીમાંથી હાંકી દાઢ્યા, ત્યારે પશ્ચિમ વિભાગના ક્ષત્રપોની રાજધાની ગિરિનગર થયું હતું. સ્કંધગુપ્તના જૂનાગઢના લેખ ઉપરથી જણાય છે કે જ્યારે સૌરાષ્ટ્ર ગુપ્ત રાજ્યમાં ભેળવી દેવાયું, ત્યારે તેનો વાઘસિરાય ત્યાં (જૂનાગઢમાં) રહેતો હતો. ગુપ્ત અને પશ્ચિમી રાજાઓના વાઘસિરાયો વામનસ્થક્ષી (લાલનું વંચગા) માં રહેતા હતા એવી માન્યતા કે દંતકથા આથી ન માની શકાય એવી છે.

શ્રુઆ સજ્જતે બંધાવ્યું હતું-૧૨ મા સેકામાં. આ દેવાલય બાંધવામાં ઠાઠિયાવાડની ત્રણ વર્ષની ઉપજ ખર્ચાઈ હતી એમ કહેવાય છે. ફૂગર ઉપર ચઢવાનાં પગથીયાં કુમારપાળના પ્રધાન ઉદયનના દીકરા શ્રમજે બંધાવ્યાં હતાં. (૧૧૪૪-૧૧૭૪). . . .

જૂના ગિરિનગરમાં ખાસ અગત્યનું જોવા લાયક રચાન હાલ અસ્તિત્વમાં નથી. અને જે લેખો નહિ હોત તો તેના અસ્તિત્વની પણ આપણને ખબર ન પડત. એક દંજર કરતાં વધારે વર્ષ થયાં ગિરિનગરની પાસે ખેતીવાડી માટે બાંધેલું એક તળાવ અસ્તિત્વમાં હતું. ગિરિનગર પાસેની રૈવતક પર્વતની ખીણને ચંદ્રગ્રામના વંશના

ગિરનારપરનો કોટ.

ઉપરકોટ શબ્દ અપરકૂટ શબ્દનો અપભ્રંશ હોય એમ લાગે છે. એ શબ્દનો અર્થ આયમણ નિવાસસ્થાન કે આયમણી ટેકરી થાય છે. ગિરનાર પર્વતની પશ્ચિમે આવેલ ટેકરી પર તે બધાયો છે. વળી ગિરનાર ઉપર પણ એક કોટ કે કિલ્લો છે, એટલે એ કિલ્લાને જો મુખ્ય ગણવામાં આવે તો આ ઉપરકોટને અપર એટલે ગાણુ ગણવામાં આવે એ સંભવિત છે.

મધુરાના રાજા ઉમ્મરેને પ્રથમ આ કોટ બધાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે. તે ઉપરથી તેને રેવંત ગિરિવસુ નામના પ્રાચીન ડુબર કાવ્યમાં ઉમ્મરેણ મહદુગ્ધુ એ નામથી વર્ણવામાં આવેલ છે. કેટલાક એમ પણ માને છે કે ચાલુક વંશના ચૂડાસમાં ડુગના હિંદુ રાજાઓ સોરઠ ઉપર રાજ કરવા લાગ્યા તે પહેલા એ કિલ્લો, યાત્રીમાં હતો. હાલમાં જો કિલ્લો હયાતી ધરાવે છે તે કદાચ પાછળથી બધાયો હોય તો ભલે, પરંતુ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે મૈયાદેશના રાજાઓ ચંદ્રગુપ્ત, બિંદુસાર, અશોક તથા ત્યાર બાદ ચલુકા

ઝઢો અને પ્રાચીન શહેરોની વિગત.

સુલ્તાન અહમદશાહે, ઈ. સ. ૧૪૭૨ માં મહમદ બેગદાએ, ઈ. સ. ૧૫૯૧-૯૨ માં અકબરના સેનાપતિ નવરંગખાને અને છેવટે ઈ. સ. ૧૭૬૨ માં જૂનાગઢ ઉપર રાજ કરનાર હાલના બાબી વંશના નવાબ પહેલા મહોબતખાનજીને બંડખોર આરબોથી સુકિત અપાવનાર દિવાન અમરજીએ એમ એ દરેકે ઉપરકોટના કિલ્લાને ઘેરા ધાકેલો.

આ પુરાણપ્રસિદ્ધ અને ઐતિહાસિક સ્મારકોથી ભરપૂર કિલ્લાને એકંદર ઘેરાવે ૭૬૫૦ પાદ જેટલો છે અને તેને ફરતી જે દિવાલ છે તેનો ઉદય ૭૦ પાદ જેટલો છે. મિરાતે અહમદી પ્રભાણે તથા પથ્થુ હાથમાં તેને દરવાજા ૧૨ છે અને તેનાં શિરોઅહોની સંખ્યા ૮ છે. તે એક ઉંચા મજબૂત ખડક ઉપર બાંધેલો છે અને તેને આસપાસ ફરતી ખાઈ એટલી જાંઠી છે કે તે આળંગીને તેની દિવાલ ઉપર ચઢવું ધણુંજ મુશ્કેલ છે. એમ પણ કહેવાય છે કે એ કિલ્લાની ગિરનાર સૂધી ભોંયરા જેવો એક ગ્રામ ભાગ છે.

પૂર્વે પણ લશ્કરી બંદોબસ્ત નિમિત્તે કિસ્મેબંધી પણ હોવીજ નોંધએ. આ કોટને 'દેવકોટ' ના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. 'દેવકોટ' શબ્દ 'દિવ્યકૃટ' નો અપભ્રંશ પણ હોઈ શકે. હાલમાં તે આ કોટમાં જૈન દહેરાઓજ દર્શિંગોગર થાય છે.

ડાબી બાજુએ કિશાની દિવાલ ઉપર એક કાળા પથ્થરની શિલામાં કોતરાયેલો સંવત્ ૧૫૨૩ ની સાલનો લેખ છે, તેમાં 'શાન' નામના એક વેપારી ઉપરાત ચ્યૂડાસમાં વંશના નવ રાગઓના નામ પણ જોવામાં આવે છે. કુમારપાળનું મંદિર, અણહિલવાડ પાટણના રાજા વીરધવળના મંત્રી ખંભાતવાસી વસ્તુપાળ અને તેજપાળ નામના બે વણિક લોહઓએ બંધાવેલા ત્રણ મંદિરો બીજા બધા મંદિરો કરતા વધારે મુંદર છે. તેની બાજુમાં જૂનાગઢના હિંદુ રાજા રા' ખેંગારનો મહેલ એ નામથી ઓળખાતું સંપત્તિ રાજનું જૈન મંદિર ઉભેલું છે.

'ગિરનાર' શબ્દ 'ગિરિનગર' ઉપરથી થયેલો છે, એટલે શહેરના મૂળનામ ઉપરથી પર્વતનું નામ પડી ગયું હોય એમ લાગે છે. એ સિવાય એ પર્વત ગિરિનારાયણ, ઉત્તરવંત, અને અવંતિ-ગિરિના નામોથી ઓળખાય છે. આ નામો ઐતિહાસિક છે.

गुर्वोर लंघ दशदः समन्तादुपयुपयम्बुमुचां वितानैः ।
 विन्ध्यायमानं दिवसस्य भर्तुं मार्गं पुना रोधुमिवोन्नमन्निः
 ॥ २ ॥

प्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाला नवप्रभालालभृतामणीनाम् ।
 भित्तं शिलाश्यामलतामिराम लतामिरामन्वितपट्टपदाभिः
 ॥ ३ ॥

સહસ્રસંખ્યૈ ગંગનં શિરોમિઃ પાદૈર્મુઘં વ્યાપ્ય વિત્તિપ્રમાનમ્ ।
 વિલોચનસ્થાન ગતોષ્ણરક્તિમ નિશાકરં સાધુ દિરણ્યગર્ભમ્
 ॥ ૪ ॥

કચિજ્જલાપાય વિષાણ્ડુરાણિ ધૌતોત્તરીય પ્રતિમચ્છવીનિ ।
 અન્નાણિ વિન્નાણમુમાદ્ગસદ્ગ વિમક્ત મસ્માનમિય સ્મરામિ
 ॥ ૫ ॥

ઉપરી દર્શીત સયાજી પ્પાણચાનમાળાના 'ગિરનાર-જીનાગડ' નામના મથકામાથી લીધી છે.

ચાંપાનેર-પાવાગઢ.

પાવાગઢનો કુંગર જમીનથી ૨૫૦૦ ફાથ જેટલો ઉચો છે. લાખો વર્ષ પહેલાં આ કુંગર રાજપીપળાના કુંગરો મુઘી લંબાતો પડ્યો હતો. ત્યારપછી કંઈક વર્ષો વીતી ગયાં તેવામાં ધરતીકંપના કે નવાળા-મુખીના ઉત્પાતથી તેની આસપાસ દરિયાનાં પાણી ફરી વળ્યા. અનેક વર્ષો આ પાણી પાછાં ઓસરી ગયાં, ત્યારે મૂળના વિસ્તારવાળા પર્વતોની દારમાંથી માત્ર હાલના પાવાગઢ જેટલો ભાગ સાશુત રહી ગયો અને બાકીનો ભાગ કાતો બેસી ગયો કે ધસાઈ ગયો.

પાવાગઢ નામ શી રીતે પડ્યું તે ઓછસ નથી. કાંઈ કહે છે કે તે જૂના કાળમાં પાવકગઢ કહેવાતો; અને કાંઈ કહે છે કે તે પવન-ગઢ કહેવાતો. જૂના લેખોમાં 'પાવકગઢ' (અર્થિનો કિલ્લો) એ નામ ઘણી વખત વપરાયેલું જણાય છે.

હાલ તો આ પર્વત માત્ર જાત્રાના સ્થળ તરીકેજ પ્રખ્યાત છે; પરંતુ એક સમયે તેના ઉપર અનેક મહેલો અને બગીચાઓ હતા.

પર્વતની તળેટીમાં આવેલા ચાંપાનેર ગામને પાવાગઢથી છુટું પાડી શકાય તેમ નથી.

વડોદરાથી પૂર્વે ૨૫ માઈલ દૂર આવેલ ચાંપાનેર ઘણી જૂની જગ્યા છે. એમ કહેવાય છે કે વનરાજના સમયમાં ચાંપાએ તેની સ્થાપના કરી હતી. (સં. ૭૭૫) મુસ્લીમોએ તે જીત્યું ત્યાં સુધી ત્યાંના રાજાઓ અણહીલપટ્ટણના ખંડિયા તરીકે રાજ કરતા હતા.

ચાંપાનેરનો ઇતિહાસ તેજ પાવાગઢનો ઇતિહાસ છે. વનરાજના ચાંપા નામના પ્રધાને આ શહેર વસાવી પોતાના નામ ઉપરથી તેનું નામ ચાંપાનેર પાડ્યાનું કહેવાય છે. વનરાજે પોતાના રાજકાળમાં ઘણે ઠેકાણે કિલ્લેમંધી કરાવી હતી.

સહસ્રસૂર્યૈ ગંગા શિરોમિઃ પાદૈર્ભુવં વ્યાપ્ય ધિર્તિષ્ઠમાનમ્ ।
 ચિલોચનસ્થાન ગતોષ્ણરશ્મિ નિશાકર સાધુ હિરણ્યગર્ભમ્
 ॥ ૪ ॥

ઋચિજ્જલાપાય વિષાણ્ડુરાણિ ધૌતોત્તરીય પ્રતિમચ્છવીનિ ।
 અમ્રાણિ વિમ્રાણમુમાઙ્ગસઙ્ગ વિભક્ત ભસ્માનમિય સ્મરામિ
 ॥ ૫ ॥

ઉપથી લખીકત સયાજી ખાજરાનમાળાના 'ગિરનાર-લુનાગડ'
 નામના મથુકામાથી લીધી છે.

ચાંપાનેર-પાવાગં.

પાવાગઢનો કુંગર જમીનથી ૨૫૦૦ ફાઇ જેટલો ઉચો છે. લાખો વર્ષ પહેલાં આ કુંગર રાજવીપણાના કુંગરો સુધી લાંબાતો પડ્યો હતો. ત્યારપછી કંઈકે વર્ષો વીતી ગયાં તેવામાં ધરતીકંપના કે જ્વાળા-મુખીના હિતપાતથી તેની આસપાસ દરિયાનાં પાણી ફરી વળ્યાં. અનેક વર્ષે આ પાણી પાછાં ઓસરી ગયાં, ત્યારે મૂળના વિસ્તારવાળા પર્વતોની હારમાંથી માત્ર હાલના પાવાગઢ જેટલો ભાગ સાબુત રહી ગયો અને બાકીનો ભાગ કંતો બેસી ગયો કે ધસાઇ ગયો.

પાવાગઢ નામ શી રીતે પડ્યું તે ચોક્કસ નથી. કોઇ કહે છે કે તે જૂના કાળમાં પાવકગઢ કહેવાતો; અને કોઇ કહે છે કે તે પુવન-ગઢ કહેવાતો. જૂના ભેખોમાં ‘પાવકગઢ’ (અગ્નિનો કિલ્લો) એ નામ ધણી વખત વપરાયેલું જણાય છે.

હાલ તો આ પર્વત માત્ર જાત્રાના રથજી તરીકેજ પ્રખ્યાત છે; પરંતુ એક સમયે તેના ઉપર અનેક મહેલો અને બગીચાઓ હતા.

પર્વતની તળેટીમાં આવેલા ચાંપાનેર ગામને પાવાગઢથી છુટું પાડી શકાય તેમ નથી.

આ પછી ધણાં વર્ષો સુધી ચાંપાનેર કે પાવાગઢનો કશો ઉત્ક્રેષ્ઠ દેખાતો નથી. પૃથુરાજ રાસામાં પહેલા લીમદેવ સોલંકીના વર્ણનમાં રામગૌર તુલારને 'પાવાપતિ' તરીકે ઓળખાવ્યો છે. આ તુલાર વંશના રાજપુત રાજાઓ અણહીલપુર પાટણના સોલંકી અને ધાધેલા રાજાઓનું ઉપરિપક્ષ સ્વીકારતા હતા, અને પાવાગઢ ગૂજરાતના રાજ્યનો મજબૂત કિલ્લો ગણાતો હતો.

તે પછી રણયંભોરના સીસોદીચાઓના આશ્રયે રહેતા ચંદુઆણ્ણ રાજપૂતોએ મુસલમાનોએ તરતના જીતેલા ગૂજરાતમાં આક્રમી અવ્યવસ્થાનો લાલ લાષ ખાલી પડેલા અને બીયોના કબજામાં આવેલા પાવાગઢનો આશ્રય લઈ ચાંપાનેરમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી દીધું. ખીચી હમીરનો એક વંશજ પાલનદેવ કેટલાક રાજપૂતો સાથે ગૂજરાતમાં આવ્યો અને પાવાગઢના જંગલોવાળા ભાગને સ્વાધીન કરી ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું.

આ પ્રમાણે ચાંપાનેર લાંબા કાળ સુધી હિંદુ રાજાઓને હસ્તક રહેતું જણાય છે. ઇ. સ. ૧૨૬૭ ની અથવા ૧૩૦૦ ની સાલમાં ગૂજરાતનું હિંદુ રાજ્ય મુસલમાનોને હસ્તક ગયું, છતાં પાવાગઢ ઉપર ત્યાર પછી પણ ૧૮૪ વર્ષ સુધી રાજપૂતોની ધ્વજ ફરકતી રહી હતી.

આંપાનેર શહેરમાં પેસી શકાય છે, તેની રચના પણ મુદ્દપ્રિય સમયને અનુકૂળ છે. પ્રથમ મોટો દરવાજો છે. એની આસપાસની ભીંત કિલ્લાનો કાટખૂણો બનાવી રહી છે. વચમાં થોડીક ખુશી જગા છે, તે પછી આજો સુંદર દેવડીઓવાળો દરવાજો છે, અને દરવાજાને અડધાને પાછલા ભાગમાં દરવાજાને રહેવાની પથરની ઓરડીઓ છે. ત્યાં ત્યાં મજબૂત કિલ્લાઓ હોય છે, ત્યાં ત્યાં દરવાજાની યોજના આ રીતેજ થયેલી જોવામાં આવે છે. ડોમોઈની હીંગભાગોળનો બેનમૂન કારીગરીવાળો, પરંતુ સંભાળ ન લેવાયથી જીર્ણ થઈ ગયેલો દરવાજો આવા જ ધાટનો છે.

દરવાજા ઉપર ફારસી લેખ છે, તેમાં મહમદશાહ બેગડાના પુત્ર મુઝફ્ફરશાહનું નામ જોવામાં આવે છે.

કોટની અંદર સ્થળે સ્થળે ખડેરા વેરાયેલાં નજરે પડે છે. કોટ સજી લગભગ આખો ઉભો છે. આ કોટ ઉંચો, મજબૂત, સુંદર આંધણીવાળો, છુરજોથી ભરપૂર, સમયગુણોથી આકૃતિમાં આંપાનેરને આરે બાબુએથી વીંટી લેતો પડ્યો છે. પરંતુ કોટની બહાર પ્રાચીન સમયમાં શહેર લંબાયું ન હોય એમ માની શકાતું નથી.

કિલ્લાના પૂર્વ ભાગમાં જંગલ આવેલું છે. તે જંગલમાં 'શિકારી કોટ' આવેલો છે. તેની નીચી દિવાલો સેંકડો ખડેરાને વીંટી લઈ ઉભેલી નજરે પડે છે. 'શિકારી કોટ' આંપાનેરના કિલ્લાની માફક આખો રહ્યો નથી. તે ઘણી જગાએથી તૂટેલો માલુમ પડે છે.

પશ્ચિમ દરવાજાની કમાનથી આંપાનેરના બહાર કોટની દિવાલ ફક્તિણે સાડી ત્રણસો વાર સીધી ચાલી ત્યાંથી વળી કાટખૂણો પાડી પશ્ચિમ તરફ જાય છે; અને એક ઝરાના ઉંડાં મૂળ આગળથી વધી ડુંગરના જે શિખર ઉપર 'ગુલનબદન' દરવાજો છે ત્યાં સુધી તે ચઢેલો છે.

ઉત્તર તરફ પણ આ દિવાલ લંબાય છે. પાવાગઢના મુખ્ય વચલા

હુંગરની જોડેજ તેનાજ એક ભાગ રૂપ સહજ છૂટી અને નીચાં ટેકરીઓ આવે છે. એ ટેકરીઓ ઉપર ચતાઈ રાવળના સાળાનો મહેલ આવેલો છે. તે ટેકરીની ટોચ સુધી આ ઉત્તર તરફની દિવાલ આવે છે; ટોચથી તે પાછી વળી નૈઋત્ય ખુણા લગી ઉતરે છે, અને ત્યાંથી પૂર્વ દિશા તરફ ચાલી જાય છે.

ચાંપાનેર તરફના રસ્તાની છેક પાસે અને સમાતરે જતી આ દિવાલ થોડે સુધી ઇટચૂનાની છે, અને એ જૂની દિવાલ પૂરી ચતા તેને જોડાઈને પથ્થરની મજબૂત દિવાલ થઈ જાય છે. અરધા ગાઉ સુધી પહોંચતા બીજી જૂની દિવાલ તેને મળે છે; ને તે દક્ષિણે પાવાગઢ તરફ લંબાઈ એક નાણું જોળાંગી પર્વત ઉપર ઉંચે સુધી જાય છે, અને પાવાગઢની કિલ્લેબંદીના પ્રથમ આવતા 'અટક' નામના દરવાજાને મળી જાય છે. આ દિવાલો મૂળ રાજપૂત રાજાઓના સમયમાં બાંધાયેલી જણાય છે.

પાવાગઢની કિલ્લેબંદી.

પાવાગઢ ઘણું પ્રાચીન ગણાય છે. વિશ્વામિત્ર ઋષિનું એ નિવાસસ્થાન મનાય છે. પાવાગઢમાંથી નીકળતી વિશ્વામિત્રી નદીના નામ સાથે વિશ્વામિત્રનો કાંઈક સંબંધ હશે એવું અનુમાન થાય છે.

પાવાગઢ ઉપર ચડતાં પા ગાઉની પછી અંદર પાવાગઢની મજબૂત અને ધ્યાન ખેંચે એવી કિલ્લેબંદીનો પ્રથમ કોટ આવે છે. આને નીચલો કોટ કહેવામાં આવે છે. તેની દિવાલ મોટા મોટા પથરોની બાંધેલી છે, અને ઠેકાણે ઠેકાણે તેના ઉપર મજબૂત ધુરળે બાંધેલા હોવાથી તેની મજબૂતીનો સારો ખ્યાલ આપણને મળે છે. આ કોટમાંથી આગળ પર્વત ઉપર ચડવા માટે દરવાજામાં પ્રવેશ કરવો પડે છે. એ દરવાજાને 'અટક' દરવાજા કહે છે. ચાંપાનેરના દરવાજાનાં કરેલા વર્ણન પ્રમાણે આ અટક દરવાજા પછી બેવડો છે. પરંતુ તેનો આગલો દરવાજો પડી ગયેલી દ્વાલતમાં છે.

ત્યાંથી પા ગાઉ બીજા કોટની દિવાલો નજરે પડે છે. તે કોટની અંદર યદને આગળ જવું હોય તો કોટના મોટા દરવાજાને નામે ઓળખતા ચાર દરવાજાના સમૂહમાંથી પસાર થવું પડે છે. દરવાજાઓની બાધણી એવા પ્રકારની છે કે ઉપરના દરવાજાથી નીચેનો દરવાજો ખરાબર દેખાય અને તેનું રક્ષણ કરી શકાય. આમનો સહુથી નીચેનો દરવાજો 'શુદિયા' દરવાજાને નામે ઓળખાય છે. આ દરવાજો પાવાગઢના પતન વિષેની લોકકથામાં ધણો જાણીતો છે.

આ દરવાજાની દિવાલોનાં રાક્ષસી કંઠ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

ચાર દરવાજામાં સહુથી ઉંચો 'લાલાપૂલ' દરવાજો છે, અને તે 'શુદિયા' થી ૧૫૦ હાથ ઉંચે આવેલો છે. ચારે દરવાજા મજબૂત દિવાલોથી જોડાયેલા છે. આ દિવાલ પર્વતના ઢેટલાક કંઠણ અદાવવાળા ભાગને ઘેરતી ઉપર ચાલી આવે છે, અને કિસ્કેખંદીના ઉપલા ત્રીજા ભાગને મળી જાય છે.

દરવાજા વચ્ચેનો રસ્તો વાંકાચૂંકા અને પથરોમાંથી કાપી કાઢેલો છે. આ દરવાજાના બાંધકામમાં હિંદુ શિલ્પકળા ચોખ્ખી નજરે પડે છે.

કિલ્લેબંદીની આવી રીતે પરસ્પર જોડાયેલી ત્રણ શ્રેણીઓ અત્યંત ગંજાવર અને એકબીજાની ઉપર ઉંચાં આવતાં જતાં શિખરોની ઉપર બાંધવામાં આવી છે. અટકનો દરવાજો પર્વતના સદુથી નીચા શિખર ઉપર આવ્યો છે. ચોરીક સપાટ જગા મૂકી ઉંચે ચડતાં શુદ્ધિ દરવાજાવાળા કોટની બીજી હાર આવે છે. જે શિખર ઉપર આ શ્રેણી બાંધવામાં આવી છે તે શિખરની ઉંચાઈનો ખ્યાલ શુદ્ધિ અને બાલાપૂલ દરવાજા વચ્ચેની ઉંચાઈ ૧૫૦ ફાટ મપાય છે તે ઉપરથી આવશે. એજ પ્રમાણે સદનશાદના દરવાજાનું બંધારણ છે. આ પ્રમાણે કિલ્લો બાંધવામાં ત્રણ મોટાં અને ઉંચાં શિખરો મળજીતીથી બાંધી લીધેલાં છે. પ્રાચીનકાળની લશ્કરી કળાની દૃષ્ટિએ પર્વત ઉપર બાંધેલા કોટ કિલ્લાઓનો અભ્યાસ કરવાથી તેમની બાંધણીમાં વપરાયેલું ચાતુર્ય ધ્યાનમાં આવે છે.*

ખાવાગઢનો કિલ્લો અદિતીજ પૂરે ચતો નથી. છેક ટોચ સુધી દિવાલોથી, છુરનેથી અને દરવાજાથી તેને રક્ષવામાં આવ્યો છે. ઊંડી ખો અને અત્યંત ઉંચા તથા ન ચડાય એવાં શિખરો ઉપર દિવાલને દોડતી જોષ આપણને પ્રાચીન શિલ્પીઓ માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે.

થોડેક ઉંચે ચડતાં 'પાટીયાપૂલ' જો દરવાજો આવે છે. પણ તેમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં ઊંડી ખાઈ જોળંગવી-પડે છે. એ ખાઈ પહેલાં કિલ્લાના બચાવનું સાધન ગણાતું. આ ખાઈ ઉપર ખસેડી

દેવાય એવો પાટિયાનો પૂલ છેક આજ સુધી હતો, અને તેના ઉપરથીજ એ દરવાજાનું નામ પડ્યું છે. બેએક વર્ષથી પાટિયાના પૂલને સ્થાને પથરનો પૂલ બાધવામાં આવ્યો છે. ખાઈમાં પર્વતના મોટા મોટા પથરા ધસડાઈ પડવાથી તેનું બેંડાણ થઈ જાયું એવું યદી ગયું છે.

આગળ આવતાં 'તારા' દરવાજા આવે છે. વચ્ચે વચ્ચે લાંબે સુધી પગથિયા કોરેલા આવે છે. પગથિયા લાંબાંતૂટયાં અને અનિયમિત રીતે કાપી કાઢેલા છે.

તે પછી 'મૂરજ દરવાજા' અને 'ટકોરખાનાનો દરવાજા' આવે છે.

ટકોરખાનાના દરવાજામાં પ્રવેશ કરતા પાવાગઢની મર્યાદા ઉંચી શ્રૃંગસપાટી ઉપર આવી પહોંચીએ છીએ. બાજુએથી ખુલ્લુ આ મેદાન ઉત્તર દક્ષિણ અરધો ગાઉ લાંબુ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પા ગાઉ પહોળું છે. આ આખા મેદાનની આલુમાલુએ થોડો થોડો કિસ્સો રહેલો છે. ટકોરખાનાના દરવાજાની બન્ને બાજુએ પંદર પંદર હાથ ઉંચી દિવાલો છે, તે પડતી પડતી થયે પોનાની મજબૂતી દર્શાવતી હોય છે.

આશાપદ્મી-કર્ણાવતી-અમદાવાદ

હાલનું અમદાવાદ જૂના આશાપદ્મી અને કર્ણાવતીના સ્થાનકે આવેલું છે. આશાપદ્મી તે હાલ અમદાવાદની પાસે આશાવલ નામનું ગામડું છે.^૧ કર્ણ રાજના સમયમાં (૧૦૬૪ થી ૧૦૮૪ ઇ. સ.) તે ભીલ કોમનું મુખ્ય મથક હતું, અને કર્ણ રાજએ તે જીતી લીધું હતું. તે જ્યાં પછી અને કોચરબ નામની સ્થાનિક દેવીના આશીર્વાદથી કર્ણ રાજએ જયન્તી દેવી અને કર્ણેશ્વર મહાદેવનાં મંદિરો સાથે તેનું એક મંદિર બંધાવ્યું. ત્યાં પાડોશમાં તેણે એક નવું શહેર સ્થાપ્યું અને તેનું નામ કર્ણાવતી પાડ્યું. એ શહેર કદાચ હાલના અમદાવાદમાં લગી ગયું હશે.

કર્ણાવતી થોડા વખતમાં જૈન ધર્મનું કેન્દ્ર બન્યું. ત્યાં અરિષ્ટ-નેમીનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું. વિખ્યાત જૈન ગુરૂ દેવસુરિએ અહીં રહી ઉપદેશ કર્યો હતો. હેમચંદ્રને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા દેવચંદાચાર્યને કર્ણાવતી આવવું પડ્યું હતું.

જૈનોનું રાજનગર કર્ણાવતી અમર હાલનું અમદાવાદ છે એમ કહેવાય છે. આમ થવું સંભવિત છે, કારણ કે તે જૈન ધર્મનું કેન્દ્ર હોવા ઉપરાંત, થોડો સમય કર્ણાવતીનું નિવાસસ્થાન હતું.

અહમદશાહ પહેલાં આશાવલનાં હવાપાણીથી ઘણોજ ખુશ થઇ ગયો હતો. તેથી તેણે પોતાની રાજધાની ત્યાં બદલાવી અને તેની પાડોશમાં પોતાના નામથી નવું શહેર વસાવ્યું. આ પ્રમાણે હાલનું અમદાવાદ બંધાયું છે.

એક લાખ ઘોડું, દોઢ લાખ પાયદળ, ૬ કરોડ ૮૦ લાખ રૂપિયાની ઉપજ, ૧૧ ગૂજરાતનાં બેસણાં, ૩૫૬ પરગણાં, ૭૦૦ ફરતી ગૂજરાતની અને ૭૦૦ બેજન ગૂજરાતની ફરતી ભોં-તેમાં ૩ લાખ ૬૨ હજાર ૨૨૨ ગામ છે.

વસતીની હકીકત.

તેમાં ૬ લાખ તો ઘર છે,—૨,૦૦૦ ઘર સૈયદનાં, ૭,૦૦૦ મુગધની હવેલી, ૨૦,૦૦૦ પદાણુના ઘર, ૨૧ હજાર સિપાઈઓનાં ઘર, ૧૩,૦૦૦ તાઈના-વણુકરના ઘર, ૬,૦૦૦ વોહરાનાં ઘર, ૧૪,૦૦૦ પીંજરાના ઘર, ૧૫ હજાર પરચુરણ મુસલમાનનાં ઘર—એકંદર ૧ લાખ ને ૧૮ હજાર મુસલમાનના ઘર હતાં.

૭૦,૦૦૦ ઘર બ્રાહ્મણનાં, ૨૧,૦૦૦ ક્ષત્રી રજપૂતનાં ઘર, ૭,૦૦૦ કાશ્મીરના ઘર, ૧૮,૦૦૦ ખત્રી વણુકરનાં ઘર, ૬,૦૦૦ બાટનાં ઘર, ૨,૦૦૦ ગંધરપોના ઘર, ૨,૦૦૦ ભરડાનાં ઘર, ૪,૦૦૦ ચારણનાં ઘર, ૨,૦૦૦ રખારીના ઘર, ૬,૦૦૦ ભરવાડનાં ઘર, ૪,૦૦૦ વણુજરાનાં ઘર, ૨,૦૦૦ જાટનાં ઘર, ૩,૦૦૦ ખમારનાં ઘર, ૮૦,૦૦૦ ખત્રી, ૮૧,૦૦૦ વાણીયાના ઘર, ૧,૦૦૦ શાળવીનાં ઘર, ૭૦,૦૦૦ કણુખીનાં ઘર, એમ ચાર વર્ણનાં ૩,૨૦,૦૦૦ ઘર હતાં.

નવ નાફ, ૬,૦૦૦ કંદોઈનાં ઘર, ૮,૦૦૦ કુંભારનાં ઘર, ૧૪,૦૦૦ કાછીયાનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ગાંભીના ઘર, ૭,૦૦૦ સુતારનાં ઘર, ૬,૦૦૦ સોનીનાં ઘર, ૫,૦૦૦ કંસારાનાં ઘર, ૩,૦૦૦ ખંધારાનાં ઘર, ૮,૦૦૦ મારેનાં ઘર,—એકંદર ૮૪,૦૦૦ નાફ, પાંચ કાર તથા ૨,૦૦૦ ગાંભીનાં ઘર હતાં. ૪,૦૦૦ મોચીનાં ઘર, ૬,૦૦૦ લુવારનાં ઘર, અઢી હજાર છીપાનાં ઘર, ૭,૦૦૦ દરજનાં ઘર, ૨,૦૦૦ ડબ-ગરનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ઓડનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ઢાઢીનાં ઘર, ૬,૦૦૦ વાળંદનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ધોખીનાં ઘર, ૬,૦૦૦ શરાણીયાનાં ઘર, ૪,૦૦૦ મેનગરનાં ઘર, ૪,૦૦૦ ભોઈનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ગોલાનાં

એક લાખ ઘોડા, દોઢ લાખ પાયદળ, ૬ કરોડ ૮૦ લાખ રૂપિયાની હથેળી, ૧૧ ગૂજરાતનાં બેસણાં, ૩૫૬ પરગણાં, ૭૦૦ ફરતી ગૂજરાતની અને ૭૦૦ બેજન ગૂજરાતની ફરતી ભોં-તેમાં ૩ લાખ દર દળર ૨૨૨ ગામ છે.

વસતીની હકીકત.

તેમાં ૬ લાખ તો ઘર છે,—૨,૦૦૦ ઘર સૈયદનાં, ૭,૦૦૦ મુગલની હવેલી, ૨૦,૦૦૦ પઢાણનાં ઘર, ૨૧ દળર સિપાઈઓનાં ઘર, ૧૩,૦૦૦ તાઈના-વણકરનાં ઘર, ૬,૦૦૦ વોહરાનાં ઘર, ૧૪,૦૦૦ પીંજરાના ઘર, ૧૫ દળર પરચુરણ મુસલમાનનાં ઘર—એકંદર ૧ લાખ ને ૧૮ દળર મુસલમાનનાં ઘર હતાં.

૭૦,૦૦૦ ઘર ખાદાણનાં, ૨૧,૦૦૦ ક્ષત્રી રજપૂતનાં ઘર, ૭,૦૦૦ કાચ્છના ઘર, ૧૮,૦૦૦ ખત્રી વણકરનાં ઘર, ૬,૦૦૦ બાટનાં ઘર, ૨,૦૦૦ ગંધરપોનાં ઘર, ૨,૦૦૦ ભરડાનાં ઘર, ૪,૦૦૦ ચારણનાં ઘર, ૨,૦૦૦ રખારીનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ભરવાડનાં ઘર, ૪,૦૦૦ વણખરાનાં ઘર, ૨,૦૦૦ જાટનાં ઘર, ૩,૦૦૦ ખમારનાં ઘર, ૮૦,૦૦૦ ખત્રી, ૮૧,૦૦૦ વાળીયાનાં ઘર, ૧,૦૦૦ શાળવીનાં ઘર, ૭૦,૦૦૦ કણબીનાં ઘર, એમ ચાર વર્ણનાં ૩,૨૦,૦૦૦ ઘર હતાં.

નવ નાક, ૬,૦૦૦ કંદોઈનાં ઘર, ૮,૦૦૦ કુંભારનાં ઘર, ૧૪,૦૦૦ કાછીયાનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ગાંભીનાં ઘર, ૭,૦૦૦ મુતારનાં ઘર, ૬,૦૦૦ સોનીનાં ઘર, ૫,૦૦૦ કંસારાનાં ઘર, ૩,૦૦૦ બંધારાનાં ઘર, ૮,૦૦૦ માર્દનાં ઘર,—એકંદર ૮૪,૦૦૦ નાક, પાંચ કાર તથા ૨,૦૦૦ ગાંભીનાં ઘર હતાં. ૪,૦૦૦ મોચીનાં ઘર, ૬,૦૦૦ હુવારનાં ઘર, અઢી દળર છીપાનાં ઘર, ૭,૦૦૦ દરજીનાં ઘર, ૨,૦૦૦ કબ-ગરનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ઓડનાં ઘર, ૬,૦૦૦ દાદીનાં ઘર, ૬,૦૦૦ વાળંદનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ઘોળીનાં ઘર, ૬,૦૦૦ શરાણીયાનાં ઘર, ૪,૦૦૦ મેનગરનાં ઘર, ૪,૦૦૦ બેઈનાં ઘર, ૬,૦૦૦ ગોલાનાં

નવ, કાટલાં ડાખવાનાં દશ, નવત્રાણું અગિયાર, પટલાઈ બાર,
દેસાઈગરી તેર, કુંવર મુખડી ચૌદ, ગોડા મુખડી પંદર, ચીલાવેરો
સોળ, ભરાઈ સત્તર, હાથીવેરો અઘાર.

મહમુદ બેગડાએ ૪૮ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત ૧૬૧૦ ના ફાગણ શુદ્ધ ૧૩ ની રાતે પહોર ગયા પછી
બેરામદીને મહમુદ બેગડાને માર્યો, ઉમરાવો પાંતરીસ માર્યો, લૂંટી
હીધા. જાડી શરવરખાને મહમુદ બેગડાને માર્યો.

પછી સંવત ૧૬૧૦ માં મમદરરાજ બેઠો, તેણે ૧૯ વર્ષ
રાજ કર્યું.

સંવત ૧૬૨૯ ના વર્ષમાં આગ્રેથી અકબરશાહ ગૂજરાત
આવ્યો, તેથી મદદર અકબરશાહની બીકે કચ્છમાં ગયો.

સંવત ૧૬૪૯ માં જાડે મદદરને માર્યો. અકબરે વર્ષ ૫૧
રાજ કર્યું. દિલ્હીથી સૂબા આવે તે બેસે.

સંવત ૧૬૬૨ ના કાર્તિક વદી ૧૪ અકબર મરણ પામ્યો-
જાડો થયો ને મુવો.

સંવત ૧૬૮૭ માં પાદશાહ દીની (લી?) ગયા છે, પછી
કુકાળ પડ્યો; બે કચોડ નાણું દિલ્હીથી પાદશાહ શાહજહાને મોકલ્યું
ને રૈયતને છવાડી.

નવ, કાટલાં છાપવાનાં દશ, નજરાણું અગિઆર, પટલાઈ ખાર, દેસાઈગરી તેર, કુંવર મુખડી ચૌદ, મોડા મુખડી પંદર, ચીલાવેરો સોળ, લરાઈ સત્તર, હાથીવેરો અઠાર.

મહમુદ બેગડાએ ૪૮ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત ૧૬૧૦ ના ફાગણ શુદ્ધિ ૧૩ ની રાતે પહોર ગયા પછી એરામદીને મહમુદ બેગડાને માર્યો, ઉગરાવો પાંતરીસ માર્યો, લૂંટી લીધા. જાદી શરવરખાને મહમુદ બેગડાને માર્યો.

પછી સંવત ૧૬૧૦ માં અમદારરાજ બેઠો, તેણે ૧૯ વર્ષ રાજ કર્યું.

સંવત ૧૬૨૯ ના વર્ષમાં આગ્રેથી અમકબરશાહ ગૂજરાત આવ્યો, તેથી મહેદર અમકબરશાહની બીકે કુચમાં ગયો.

સંવત ૧૬૪૯ માં જાટે મહેદરને માર્યો. અમકબરે વર્ષ ૫૧ રાજ કર્યું. દિલ્હીથી સૂબા આવે તે બેસે.

સંવત ૧૬૬૨ ના કાર્તિક વદી ૧૪ અમકબર મરણ પામ્યો. જાડો થયો ને સુવો.

સંવત ૧૬૮૭ માં પાદશાહ દીની (લી?) ગયા છે, પછી કુકાળ પડ્યો; બે દરોહ નાણું દિલ્હીથી પાદશાહ શાહજહાને મોકલ્યું ને દેવતને જીવાડી.

(અ. ૪૬. ૧. ૪૧)

પ્રભાસ (પાટણ).

પ્રભાસ જે સોમનાથ પાટણ કે વેરાવળના નામથી સુપરિચિત છે તે માત્ર ગૂઝરાતમાજ નહિ, પણ આખા હિંદમાં ધર્મ પ્રાચીન શહેર છે. તેની સ્થાપના મંમંધી કશે ઐતિહાસિક પૂરાવો મળતો નથી. તેનો સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ નાશીકની ગુફાના લેખમાં કરવામાં આવેલો છે. તેમા જણાવ્યું છે કે ક્ષત્રપ રાજા નહપાનના જમાઈ ઉશભદ્રે પ્રભાસ આગળ ૮ વ્રાહ્મણોના લગ્નનું ખર્ચ આપ્યું હતું.^૧

પણ યાત્રાના સ્થળ તરીકે ઇ. સ.ના પહેલા સૈકા કરતા પણ વહેલાં પ્રભાસ જાણીતું હતું. કારણ કે પુગણમા તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે;^૨ તે સંકા પડતો માનીએ તો પણ મહાભારતનાં ત્રણ જૂદાં જૂદાં પર્વમાં ત્રણ પ્રકરણોમા તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.^૩ આ ઉપરથી માની શકાય છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ પહેલા ધણી સમય અંગાઉ પ્રભાસ એક યાત્રાના સ્થળ તરીકે આખા હિંદમાં સુપ્રસિદ્ધ હતું.

૧ પ્રભાસે પુણ્યક્ષેત્રે વ્રાહ્મણેભ્યોઽષ્ટમાર્યાપ્રદાને ।

૨ કૃમ્પુરાણ-ઉત્તર વિભાગ-૩૫; અગ્નિપુરાણ, અ. ૧૦૬.

રામાયણ-કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ અ. ૪૩. ૬.

૩ (અ) સમુદ્રે પશ્ચિમે યાનિ તીર્થાન્યાયતાનિચ ।

તાનિ સર્વાણિ ગત્વા સ પ્રભાસમુપજગ્મિષાન ॥

(આ) સુરાષ્ટ્રેષ્વપિ વક્ષ્યામિ પુણ્યાન્યાયતાનિચ ।

... પ્રભાસં ચોદધૌ તીર્થે ત્રિદશાનાં યુધિષ્ઠિર ॥

તત્ર પિંડારકં નામ તાપસા ચરિતં શિવમ્ ।

(ઈ) જરાઽથ ત દેશમુપાનગમ મુગ્ધસ્તદાર્ની મૃગલીપ્સુરુઘ્રઃ ।

સ કેશવં યોગયુક્તંશ્યાનં મૃગાસક્તો લુબ્ધકઃસાયકેના

જરાઽવિધ્યત્ પાદતલે ત્યરાવાન— ...

ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષ પહેલાંનો આ શહેરનો ઇતિહાસ જાણવા દંતકથાઓ અને પૌરાણિક કથાઓ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. પ્રભાસને અને શ્રી કૃષ્ણના જીવનને ઘણો સંબંધ છે. તે દ્વારકાંથી અર્જુનને મળવા પ્રભાસ જાય છે. (અર્જુન ત્યાં જાત્રા અર્થે આવેલો હતો.) ત્યાં તે કેટલાક દિવસ તેની સાથે ગાળે છે. વળી અહીં શ્રી કૃષ્ણના કહેવાથી કેટલાક યાદવો ભેગા થયા અને એકબીજાનાં ગળાં કાપ્યા.^૧ અને અહીંજ પાર્થીએ શ્રી કૃષ્ણને હરણુ સમજી પ્રાણહાતક બાણ માર્યું.

જનરલ કર્નીંગહામના કહેવા પ્રમાણે દ્વીપકલ્પના પદ્મવ રાજકર્તા કૃષ્ણે ઇ. ૭૨૦ માં ઇલાપુરનો કિલ્લો બાંધ્યો. તેમાં તેણે શિવલિંગની સ્થાપના કરી. આ ઉપરથી તે એવું અનુમાન કરે છે કે ઇલાપુર તે પ્રખ્યાત સોમનાથ છે, અને દ્વીપકલ્પના મુખ્ય શહેર તરીકે તે પદ્મ નામથી જાણીતું હતું. ઇલાપુરમાંથી ઇલાવર અને તેમાંથી વેરાવળ સહેલાઈથી થઈ શકે છે.

પરંતુ કર્નીંગહામનું અનુમાન માન્ય રાખી શકાય તેવું નથી. ઇ. સ. ૭૨૦ પહેલાં ઘણા કાળથી સોમનાથ શિવ મંદિર માટે ખાસ જાણીતું હતું. કૃષ્ણે તો મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો અને શહેરને કાઠ બાંધ્યો.

પુરાણોમાં પ્રભાસ શિવમંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ છે:

તીર્થ ચર્મણ્યતી સિન્ધુઃ સોમનાથઃ પ્રભાસકમ્ ।

અન્યથતીર્થપ્રમુખં સિદ્ધલાસમુદાહતમ્

પ્રભાસમિતિ વિખ્યાતં ચત્રાસ્તે ભગવાન્મંથા ।

મદાભારતના વનપર્વમાં તીર્થયાત્રા વિભાગમાં બીજા તીર્થોનાં વર્ણન સાથે સોમનાથનો માત્ર આટલોજ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

૧. તતઃ પ્રભાસે ન્યવસન્નયોદિષ્ટં યથાગૃહં ।

પ્રમૃતમસ્પૃષ્યાસ્તે સદારા યાદવાસ્તદા ॥

પ્રભાસં ચોદધૌતોર્યં ત્રિવિદ્યાનાં યુષ્ધિષ્ઠિર ॥

મતલબ કે પ્રથમ સોમનાથ સમુદ્ર કિનારે આવેલા મથળ તરીકે (Seaside place) પવિત્ર ગણાતું હશે. આદિ અને મૌસલ પર્વના વર્ષુનો જોતા જણાય છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં તે પવિત્ર તીર્થ કરના આનંદવિનોદના મથળ તરીકે વધારે જાણીતું હતું.

પ્રભાસમાં શિવમંદિરની સ્થાપના થયા પછી તેની આબાદી અપારાખંધ વધી ગઈ. ધુબ્ન આસીરના જણાવવા પ્રમાણે દરરોજ સા હજારો યાત્રાળુઓ આવતા અને ક્ષૌર કર્મ કરવા ૩૦૦ હજારોની જરૂર પડતી. આમાં અતિશયોક્તિ નથી. કારણ, સોલંકી રાજાઓ પોતાની સરહદ ઉપર બાહુબોદ આગળ યાત્રાળુઓનો યાત્રાવેરો લેતા, તે એક વર્ષે ૭૨ લાખનો થતો હતો. ધુબ્ન આસીર કહે છે કે આ મંદિરના નિભાવ અર્થે ૧૦ હજાર ગામો મળ્યા હતા. આ મંથ્યા વધારે પડતી હશે, પણ ધણા ગામો અપાયા હશે એ વાત ચોક્કસ છે. કારણ કે પામેના વધુથી રાજાઓ શિવધર્મી હતા અને તેમની ઉદાગતા નિ સીમ હતી. મુળરાજ તો દર અઠવાડિયે ત્યાં જત્રા કરવા જતો હતો એમ કહેવાય છે.

કથનનું સમર્થન કરતાં મેરુતુંગ જણાવે છે કે વનરાજના પૌત્ર યોગરાજે પ્રભાસ આગળ તોફાનમાં સપડાયલાં કેટલાક વદાણો લૂંટ્યાં હતાં.

મદમુદ ગીઝનીએ ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં મૂર્તિ લાંગી તેની હકીકત સુવિદિત છે, પણ હિંદુઓએ બચાવ કરવામાં બતાવેલી બહાદુરીની વાત એટલી પ્રસિદ્ધ નથી. ત્રણ દલાડા મૂઘી યુદ્ધ થયું તેમાં શું પરિણામ આવશે તે અચોક્કસ જણાતું હતું, તે વખતે દિક્ષામાં ગાજકું પડ્યું અને શેરીઓમાં સામસામી યુદ્ધ થયું. મદમુદ ગીઝનીએ શિવાલયમાં પ્રવેશ કર્યો તે પહેલાં ૫૦,૦૦૦ હિંદુઓના પ્રાણની આહુતિઓ આપાઈ હતી.

પરંતુ ૩૦ વર્ષની અંદરજ કુમારપાસે તેનો શુભોદ્ધાર કરવાનું શરૂ કર્યું અને તે માટે એક પંચ નીમ્યું. બે વર્ષમાં આ કામ પૂર્ણ થયું અને તે પ્રસંગે રાજા પોતે શિવને નમન કરવા આવ્યો. હાલ દરિયા કિનારે આવેલા જિન્નલિન્ન થયલા અને મરજીદના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયલા શિવમંદિરનું સિદ્ધકામ અને બાધણી કુમારપાસના સમયનીજ છે, કારણ કે તે સમયનાં કુમારપાસનાં બીજાં મકાનોની બાંધણીને તે મળતી આવે છે.

આ શુભોદ્ધાર પછી ૧૫૦ વર્ષ સુસલમાનોએ ફરીથી આક્રમણ કર્યું, કારણ કે અલ્પહિલપદ્મ અને ખંભાત લીધા પછી અલકબાન કાઠિયાવાડમાં ગયો અને ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં સોમનાથના શિવાલયનો નાશ કર્યો. અલકબાનના ગુમા પછી ફરીથી ખેંગાર ૪ થા ના આગ્રમથી શુભોદ્ધારનું કામ શરૂ થયું. (ઇ. સ. ૧૨૭૯-૧૩૩૩). આ ખેંગાર ૪ થા જૂનાગઢનો ચૂડસમો રાજા હતો પણ આ મંદિર લાંબો વખત ટક્યું નહિ, કારણ કે તેના ઉપર ત્રણ બીજાં મુસ્લીમ આક્રમણો થયાં: (૧) ૧૩૬૦ માં સુઝદે, (૨) ૧૪૬૦ માં મદમુદ ખેંગારે અને (૩) ૧૫૩૦ માં મોઝીર બીજાએ. છેલા આક્રમણ કરનારે આ મંદિરને મરજીદના રૂપમાં ફેરવી નાખ્યું.

વૈરાટનગર-ધોળકા.

અસલ વૈરાટ રાજના વખતમા વૈરાટનગર ૪૮ ગાડિમા હતું એમ કહેવાય છે, પણ તે ઉજ્જડ થયા પછી ઘણે કાળે ધવલસિંહ વાગેસે ધોળકું વસાવ્યું. તે વખતમા પણ ધોળકા મોટું શહેર હતું, વૈરાટનગરને તો અમલ ગણેશ ધોળકું લગતુ હતુ એમ કહે છે. હાલ ગામથી ઉત્તરમા ૦૧૧ ગાડિ મપવીપર ગામ છે, ત્યાં સુધી જૂની વસ્તીના પાયા વગેરે નિશાનો દેખાય છે. પૂર્વમાં ૦૧ ગાડિ ઉપર અમ્તાણું તથા હાંકણીડિં તળાવ છે; ત્યાં સુધી ધોળકું વસતું હતુ એમ કહે છે. દક્ષિણમા ગાડિ ૦૧ ખારી વાવ સુધી શહેર હતું.

વૈરાટનગર ઉજ્જડ થયા પછી પણ બે અથવા ત્રણ વખત કોઇ રાજાએ આ ઠેકાણે શહેર વસાવ્યા હતાં. ૧

ગણેશ ધોળકાના ગણેશ છે તે વૈરાટ રાજના વખતના છે એમ કહેવાય છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહની મા મીનલદેવીએ મલાવ નામનું તળાવ ગામને પાદર ખંધાવ્યું ત્યારે સિદ્ધરાજની ઉમ્મર આશરે ૧૦ વર્ષની હતી. તે તળાવને ઉગમણે કિનારે એક ગુણિકાનું ઘર હતુ. તે તળાવ બાધવામા આડું આવતુ હતું, ત્યારે એ ઘર જેવડો રૂપીઆનો ડગલો કરીને તેની કિમ્મત તરીકે આપવા માડ્યો, પણ ગુણિકાએ ધર વેચાતુ આપ્યું નહિ અને કહ્યું કે તમે જેમ તમારી નામના માટે આવું મોટું તળાવ ખંધાવો છો, તેમ આ ઘર વેચાતું ન આપવાથી મારું નામ પણ જળનમા અમર-રહેશે. આથી એ ઠેકાણે ખુણો રહ્યો છે. અને હાલ સુધી કહેવત ચાલે છે કે ન્યાય જોવા હોયતો ધોળકામાં

મલાવે જઈને જુઓ અને અન્યાય જોવો હોય તો ચૌડામા જુઓ. ચૌડામા એક અન્યાયની દુકાન કહેવાય છે. તે દુકાન જૂની છે અને રસ્તા વચ્ચે છે. કોઈ જુલમી માણસે તે કરાવેલી છે એમ કહેવાય છે.

પાંડવોના વખતની વૈરાટનગરની નિશાનીઓ.

૧. પાંડવોની નિશાળ ગામ વચ્ચે છે, તે દાક્ષિણ તો ટાંકાની મજલદ કહેવાય છે અને મુસલમાનોના કબ્રજામા છે. કેટલોએક મજલદનો આકાર મુસલમાનોએ કર્યો છે, પણ તેના થાભલામા કોઈ કોઈ ઠેંકણે મૂર્તિઓ છે. તેથી માનુષ પડે છે કે એ અમલ હિંદુની જગ્યા છે.
૨. ગામથી વાણ કોણમા ૪ ગાઉ ઉપર ગામ ધનવાડને સીમાડે ખોખા ખીજડી કહેવાય છે, તે ખીજડીની પૂજા પાંડવોએ કરી હતી અને ત્યાં હથિયાર મૂકીને વૈરાટનગરમા પેઠા હતા એમ કહેવાય છે.
૩. ત્યાંથી ગાઉ ૧ ઉપર ભીમકુંડ છે (તળાવ ખાધ્યા વિનાનું છે.)
૪. ધોળકાથી ઉત્તરમાં ગાઉ ૧૨ ઉપર ગામ ગોધાવી છે. પાંડવોએ ત્યાંથી દ્વારવો લઈ જતા હતા તે ગાયો પાત્રી વાળી હતી.

રામાનુજ સંપ્રદાયના કોઈ આચાર્ય દક્ષિણમાંથી ગૂજરાતમા આવ્યા હશે ત્યારે કોઈએ વૈરાટનગર ચોક્કસ કયું છે, દક્ષિણનું કે ગૂજરાતનું ? એવો પ્રશ્ન કર્યો હશે. તેના ઉત્તરમા આચાર્યે જણાવેલું કે પાંડવોને દક્ષિણમાં જવાનું કોઈ કારણ નહોતું. એમને તો દ્વારકામા શ્રી કૃષ્ણ પાસે જવાનો વિચાર હતો. પણ માર્ગમાં વૈરાટનગર આવ્યું અને ત્યાંની રાજધાની મોટી જોઈને તેઓ ત્યાં રહી ગયા. મારે દિલ્હીથી દ્વારકાના રસ્તામા ધોળકાને સ્થાને આવેલું વૈરાટનગરજ ખરૂં છે. સઘળા ગૂજરાત દેશના શ્રીમાળા બ્રાહ્મણોમાં ધોળકાના શ્રીમાળાઓ ધનવાન તથા કુળવાન છે; સિદ્ધપુરના ઔદીચ્ય ગણાય છે તેમ.

ધોળકા ગામથી પૂર્વમાં ધોળનાથ મહાદેવ છે તે વાઘેલાની વખતના છે. ગામની ઉત્તરે સિદ્ધનાથની વાવ છે તેમાં ૧૭૮૦ ની સાલનો એક લેખ છે.

દ્વારાવતી.

૩

હિંદુઓની માન્યતા અને દંતકથાઓ અનુસાર દ્વારિકા અથવા દ્વારાવતી ઘણું ઘણું પ્રાચીન છે. ન્યારે શ્રી કૃષ્ણને જરાસંધના ડરથી મથુરા છોડી જવું પડ્યું, ત્યારે તે સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા અને દ્વારિકાનગરી ગયા. આ દંતકથાથી એવી ઐતિહાસિક બાબત સિદ્ધ થાય છે કે વસતી વધવાથી કે અંદરના કલહથી આર્યજાતિ સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસી. આ વાત ચોક્કસ ક્યારે બની તે સ્પષ્ટ જણી શકાતું નથી. તેનો આધાર મહાભારતના યુદ્ધની ઐતિહાસિકતા ઉપર અને તે ઠીક સાક્ષ્ય થયું તે નક્કી કરવા ઉપર રહે છે. દ્વારકાં કદાચ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ વર્ષ જેટલું જૂનું નદિ હોય (મહાભારતનું યુદ્ધ ઐતિહાસિક બિના છે અને તે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ માં થયું છે) છતાં તે ઇ. સ. પૂર્વેના ૩૦૦ સૈકાથી તો જૂનુંજ હશે; અને હાલના મહાભારતનો એ કાળ ગણાય છે. કારણ કે હાલના મહાભારતમાં તેનો તથ્ય ટેકાણો ઉલ્લેખ કરેલો છે; અને એ પ્રકરણો પાછળથી ઉમેરાયાં છે એમ કહેવું યુક્ત નથી. એટલે કાલિયાવાડમાં દ્વારિકા ઘણું પ્રાચીન નગર છે, પ્રભાસ કે ગિરિનગર જેટલુંજ પ્રાચીન છે.

મૂળનું-અસલનું દ્વારાવતી પાણીમાં ડૂબી ગયું છે એવી દંતકથા કેટલાંક કારણોને લીધે વાસ્તવિક લાગે છે. શ્રી કૃષ્ણના જીવન સંબંધી જે જે પુરાણોમાં કાઈ ઉલ્લેખ છે તે સર્વમાં આ બાબત લખી છે, મહાભારતમાં પણ આ બનાવની વિગતવાર દર્શાવત આપી છે. જૈન ગ્રંથકર્તાઓ પણ પ્રસંગોપાત્ત આ વર્ણવે છે. પોરબંદર અને મીયાણાં (શ્રીનગર) વચ્ચેનો દરિયા કિનારો, માધુપુર પાસેની જગ્યા, સોમનાથ પટ્ટણથી વાયવ્ય કોણમાં ૩ માઈલ સુધીની જગ્યા અને કોહીનારથી નૈઋત્ય કોણમાં ૩ માઈલ સુધીની જગ્યા; આ સર્વ મૂળ દ્વારિકા હતાં એમ કહેવાય છે. અમુક જમીન સમુદ્રમાં

ફૂંથી જપાના બનાવો કાઢિયાવાડના કિનારા ઉપર પ્રાચીનકાળમાં
માધારણ હતા વસ્ત્રબી જે પાત્રમાં સૈકામાં બંદર હતું તે હાલ
દરિયાકાંઠાથી ૭ માઈલ દૂર છે. કાવનું દીવ જે કાવ ટાપુ છે, તે
આડમાં સૈકામાં મુખ્ય જમીન સાથે જોડાયેલો દ્વીપ હતો.

કાવની દ્વારિકા પ્રાચીનકાળમાં યાત્રાના ધ્યાન તરીકે બહુ જાણીતું
નહેતું દ્વારિકાના મંદિરને આપેલા ગામો કે જંગીરને લગતા લેખો
મળી આવતા નથી ગમે તેમ પણ મુસલમાનોના અત્યાચારનું તે
ભોગ બન્યું જણાતું નથી.

સિંહપુર-શિહોર.

સિંહપુર, એટલે આધુનિક શિહોર ભાવનગરથી દક્ષિણે ૧૮ માઇલ દૂર આવેલું છે. અગાઉ તે શહેર આબાદી બોમવતુ હતું અને મહત્વનું હતું. આ શહેર ધણાજ પ્રાચીનકાળનું હોય એમ જણાય છે, કારણ કે ૭ મા મૈકમા તેનો અગત્યના શહેર તરીકે ઉલ્લેખ કરેલો છે.

દશમા સૈકામા સુળરાજના આમંત્રણથી અત્રે ઉદીચ્ય બ્રાહ્મણો આવી વસ્યા. બારમા સૈકામા સિદ્ધરાજ જયસિંહે આ ઉદીચ્ય બ્રાહ્મણોને સો ગામ આપ્યા કહેવાય છે.

શિહોરનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

શિહોરને ત્રણ દરવાજા છે. પશ્ચિમમાં મુરકાનો દરવાજો, વાણ કોણુમા ભાવનગરનો દરવાજો, દક્ષિણમાં જૂના શહેરનો દરવાજો. વાણ કોણુમા શિહોરી માતાનો હુગર છે, તે ઉપર શિહોરી માતાનું સ્થાનક છે. શિહોરમા હિંદુ માત્રના વરધોડીયા પરણે અથવા પરગામ પરણી આવે તે જરૂર શિહોરી માતાના દર્શન કરવા જાય છે. જાનીની કુળદેવી છે, તેના પરચારમા દક્ષિણ તરફ માર્ગદેવી એવું નામ લખ્યું છે.

ચિન્હ હાલ સુધી છે. એ ડુંગર જુના શહેર વચ્ચે હતો એમ લોકો કહે છે. એ ડુંગર પાસે મુખનાથ નામના મહાદેવ છે તે ધણા જૂના છે. તેથી નીચે ભીડભંજન મહાદેવ છે; તે દાદાકુંવરના સ્થાપેલા છે. શહેરની નૈઋત્ય કાણમાં નદીમાં ગૌતમકુંડ છે, ત્યાં ડુંગરમાં ગૌતમેશ્વર મહાદેવ છે, પણ ઐદિવ્ય પ્રકાશમાં તેનું નામ નીલકંઠ જણાવ્યું છે. નદીનું નામ ગોમતી છે. તે મહાદેવનું દેવું શુકામાં છે, ત્યાં બંગસો છે. લોકો કહે છે કે અસલ ગૌતમકાળે ત્યાં રહેતા હતા. તે વખતમાં સાત દુકાળ પડ્યા ત્યારે ધણા બ્રાહ્મણો ગૌતમના આશ્રમમાં આવીને રહ્યા. ગૌતમ નિત્ય સાંજે જવ વાવત હતા અને તે સવારમાં ઊગીને તૈયાર થતા હતા અને તે વડે સર્વે બ્રાહ્મણોનું ગુજરાન ચલાવતા હતા. એ ગૌતમની સ્ત્રીનું નામ અદત્યા હતું. ઉપર પ્રમાણે સો દુકાળ ગયા પછી સર્વે બ્રાહ્મણોએ વિચાર કર્યો જે ગૌતમના સામર્થ્યથી આપણે શત દુકાળ ઉતર્યા તે કારણથી એના કુળનો મહીમા આપણા સર્વ કરતાં ધણો વધારે અને સર્વોપરી કહેવાશે. વારતે એને માથે કાંઈ દોષ મૂકીએ તો એનું વંશનો મહીમા આપણાથી વધી જાય નહિ. એવો વિચાર કરીને દર્ભની ગાય બનાવીને ગૌતમે વાવેલા જવમાં ચરવા મૂકી. તેને જોઈ ગૌતમે દર્ભની સળા લઈ તે ગાયને મારી અને ગાય તેજ વખતે મરણ પામી. આથી સર્વે બ્રાહ્મણોએ ગૌતમને માથે ગૌહત્યાનું પાપ મૂક્યું અને કહ્યું કે તમે ગૌહત્યા કરી તેથી તમારા ઘરનું પાણી અમાં ખપે નહીં અને તમે તથા તમારું કુળ આજથી અમારે પૂજનીય નથી. આમ કહીને તે બ્રાહ્મણો ચાલી નીકળ્યા. ત્યારે ગૌતમને ધણી રીસ ચડી અને વિચાર કર્યો કે એ તમામ બ્રાહ્મણોએ મારું અપમાન કર્યું છે અને મારું પૂજનીયપણું બંધ કર્યું છે, તો હું દેવે એ સર્વે બ્રાહ્મણોનું પૂજનીયપણું બંધ થાય અને એના વંશજોનું અપમાન થાય એવો ઉપાય કરું. એમ વિચાર કરીને એ મરેલી ગાયનું પૂછું લઈને તેનો ઓઘો કર્યો; અને આવજા લઈને ત્રપણી કરી; ગાય

ચામડું ઉતારીને શરીરે ઝોડયું, ગાયના કાનની મુમતી કરી, પગની લાકડી કરી. એ ક્રીતે જતીનો વેશ લઈને જૈન ધર્મ વર્નાવવા ચાલ્યા, અને જે જે કામું સ્નાન, સંધ્યા, હોમ, યજ્ઞ વગેરેમાં બ્રાહ્મણો ધર્મ ખતાવતા હતા તે તમામ કામમાં પાપ લાગે છે અને બ્રાહ્મણો તો ધણા પાપી છે, વાસ્તે તેઓને પૂજવા નહિ, એવો ઉપદેશ લોકોને આપવા લાંબા જૈન ધર્મના ત્રયોમાં લખ્યું છે કે મહાવીર સ્વામીના મોટા શિષ્ય ગૌતમ બ્રાહ્મણ થયા હતા, અને ગૌતમના ખનાવેલા જૈન મતના ધણા ત્રયો છે હિંદુ ધર્મના ત્રંધ ગૌતમી સ્મૃતિ વગેરે ગૌતમના ખનાવેલા છે. સમાયણુ તથા પુરુષોત્તમ ગૌતમની વાત લખેલી છે.

(અં. ૪૮-૬-૪)

સિદ્ધપુર.

મહાભારત, અગ્નિપુરાણ, કૂર્મપુરાણ કે વરાહપુરાણમાં શ્રીચલ-
નો તીર્થ તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી; તેમ છતાં હાલ તે
ધણું પવિત્ર તીર્થ મનાય છે. ગયામાં જેવી રીતે પિતૃશ્રાદ્ધ થાય છે
તેવીજ રીતે અત્રે માતૃશ્રાદ્ધ થાય છે. તેથી આ સ્થળને માતૃગયા
પણ કહેવામાં આવે છે. એમ કહેવાય છે કે પરગુરામે પોતાની માતાનું
પિતાની આરાધી મરણ નીપજવું હતું તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત અત્રેના
અત્પસરોવરમાં ન્હાઇને અને તેના પાણીથી શ્રાદ્ધ કરીને કર્યું હતું.
શહેરથી પશ્ચિમે બે માઇલ દૂર કપિલાશ્રમમાં માતૃયજ્ઞ કરવામાં આવે
છે. આ સ્થળે જ્ઞાનવાપિકા અને બિન્દુ સરોવર નામના બે પવિત્ર
સરોવર છે.

મૂલગજના શાસનકાળમાં આ શહેર વિખ્યાત થયું. મામાનો વધ
કરવાના ડંખથી દુઃખી મર્ધ મૂલરાજે જીવનનો ઉત્તરકાળ શ્રીસ્થળમાં
ગાળ્યો. રાજ્યાશ્રય આપીને તેણે સંયુક્ત પ્રાંતોમાંથી અનેક બ્રાહ્મણ
કુટુંબોને લાવવામાં આવ્યા. ઉદીચ્ચ, ગૌડ અને કનોજના બ્રાહ્મણો હંજી
પણ મૂલરાજના રાજ્યાશ્રયને તેમના ગૂજરાતના નિવાસના કારણ

અવશેષો બાકી રહ્યા છે, પરંતુ પ્રજાએ ચિંતામણિમાં કરેલા વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે તે અત્યંત મુંદર અને લઘ્ય હોવું જોઈએ.

પાટણથી પૂર્વમાં સિદ્ધપુર માત્ર બાર ગાદિ છેડે છે. ઉત્તરમાં અંબાજીના પહાડોમાંથી સસ્ત્રવતી નદી નીકળી ગામ આગળ પૂર્વ દિશામાં વાક બાદ પશ્ચિમ દિશાએ પાટણ તરફ જાય છે.

સિદ્ધપુર ધણું પ્રાચીન જણાય છે. ભાગવતમાં સિદ્ધપદ જણાવેલું છે તેજ આ સિદ્ધપુર મનાય છે. તેને લગતી કથા ભાગવતમાં

મૂલરાજે પાપ નિવારવા કેટલાક ગ્રાહણોને સિદ્ધપુર આપ્યું હતું તેણે તેના છેવટના દિવસો પણ ત્યાજ ગાળ્યા હતા સિદ્ધરાજે તેનું નામ શ્રીસ્થન જદલીને સિદ્ધપુર ગણ્યું હતું

ત્યાં આવેના રૂદ્રમાળનું ખડે ખાસ જોવા જેવું છે અહીં પ્રથમ મૂનરાજે મહાદેવનું દેડ બધાવ્યું હતું તે અધુરું રહ્યું તેની મરામત સિદ્ધરાજે શ્રી અને લગ્ન દેવાનય બધાવ્યું

આ રૂદ્રમાળ મુસલમાનોને હાથે બે વખત વૂટેલો છે એટલે જૂજરાતમાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપનાર અનફખાને સ ૧૩૫૪-૫૫માં અને બીજી વખત અમદાવાદ વસાવનાર અહમ્મદશાહે સ ૧૪૭૧માં કહે છે કે રૂદ્રમાળ વૂટ્યા પછી મહાદેવની મૂર્તિ શીરોહી રાજ્યમાં લેઈ જવામાં આવી હતી અને ત્યાં શરણેશ્વર મહાદેવના નામથી તેની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી

રૂદ્રમાળના એક ભાગમાંથી મસ્જિદ બનાવવામાં આવી છે, તે જામે મસ્જિદ કહેવાય છે એ પણ અનફખાને બાંધી હશે એમ કહેવાય છે

રૂદ્રમાળના પગથિયા છેક નદી સુધી હતા એમ કહેવાય છે નદી ઉપર લામો પત્થરનો આરો બાંધેલો છે

ત્યાં સિદ્ધપુર, હાટકેશ્વર, જૂતનાથ મહાદેવ, સતીની દેરીઓ અને ધ્રુવાડેશ્વરના દેવાલયો મુખ્ય ગણાય છે

સિદ્ધપુરમાં ભીમ નામે કવિ થયેલો છે, તે પાટણના કવિ ભાવણના સમયમાં થયો હતો તેણે સ ૧૫૪૧ માં હરિલીલા શોડષકલા નામનું કાવ્ય લખ્યું

વામનસ્થળી (વંથળી).

વામનસ્થળી અગર હાલનું વંથળી જૂનાગઢથી નેત્રત્ય કોણમાં ૮ માઈલ દૂર આવેલું છે. ત્યાના રણસ્થંભ ઉપર કરવામાં આવેલી કોતરણીમાં તેનું નામ વામનપુર લખ્યું છે. આ સ્થળ બહુ જીનું છે. મહાભારતમાં વામનતીર્થનો ઉલ્લેખ છે, અને કદાચ તે આ જ સ્થળ હશે. કારણ કે ગિરનાર મહાત્મ્યમાં જણાવ્યું છે કે વામન ભગવાનનો અવતાર આ સ્થળમાં થયો હતો અને વામન ભગવાનેજ આ શહેર સ્થાપ્યું હતું. આ સ્થળે હજી પણ વામનજીનું મંદિર છે.

પાચમાં સેકામાં ગુપ્ત વંશના રાજાઓના કાઠિયાવાડના સૂબાઓની અત્રે રાજધાની હતી. છેલ્લો સૂબો પર્ણદત્ત હતો, પણ તેના સરદાર ભદ્રાકે તેને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકી ગુપ્ત વંશના ખંડિયા રાજા તરીકે પોતે વામનસ્થળીમાં શાસન કરતો હતો. પૂરતું સ્કેંદગુપ્તના મરણ પછી તે તદ્દન સ્વતંત્ર બની ગયો અને વેલ્લની નગરમાં રાજધાની કરી અને વામનસ્થળીમાં સૂબો નીમ્યો.

વેલ્લની રાજાઓના શાસનકાળ દરમિયાન વામનસ્થળી એક પ્રાંત તરીકે રહ્યું હતું. સ્થાનિક સૂબાઓ વંશપરંપરાનું શાસન ભોગવવા માડયા હતા. વેલ્લની શાસનના અંત પછી વામનસ્થળીનો ખંડિયો રાજા સ્વતંત્ર થયો. તેને કાંઈ દીકરો નહોતો અને પોતાના વારસ તરીકે પોતાના જમાઈને ગાદી આપી. આ પ્રમાણે ૬ માં સેકામાં જૂનાગઢમાં ચ્યૂડસમાં વંશની સ્થાપના થઈ.

ફરીથી ખંડીયો રાજ બનાવ્યો. પરંતુ ચૂડાસમા રાજાઓ એમ માની જાય એવા નહોતા. કારણ કે સિદ્ધરાજ જયસિંહને તેમને નસીયત કરવા વામનસ્થળી ઉપર બે વાર ચડાઈ કરવી પડી હતી. વાઘેલાઓને પણ એમજ કરવું પડ્યું હતું. વીરધવલ એ રાજકર્તાઓની બેનને પરણ્યો હોવા છતાં તેઓ તેને ખંડણી આપતા નહોતા; પરિણામે બન્ને વચ્ચે લડાઈ થઈ. તેમાં વીરધવલના બન્ને સાળાઓ માર્યા ગયા. પરંતુ વીરધવલ માત્ર ખંડણીજ વસુલ કરી શક્યો, કારણ કે ચૂડાસમા રાજાઓ ૧૫ મા સૈકા સુધી રાજગાદી ઉપર રહ્યા અને છેવટે દૌલતખાન ઘોરીએ તેમનો મુલક કબજે કર્યો.

વર્ધમાન (વઢવાણ).

વઢવાણ કાઠિયાવાડના ઉત્તર ભાગમાં આવેલું છે, તે અંતિહાસિક શહેર છે. શીલાદિત્ય ૪ થાના દાનપત્રમાં વર્ધમાનના નામથી તેનોજ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પણ ૮ આ સૈકામાં તે માત્ર સાધારણ કદનું ગામ હતું, પણ તેની મહત્તા અપાટાબંધ વધતી ગઈ. અણહિલપટ્ટણના આપોતકટ રાગઓએ ત્યાં પોતાના કુટુંબીઓની એક રાખા રથાપવા દીધી હતી.

દશમાં સૈકાની શરૂઆતમાં વર્ધમાન ખંડિયા રાજાની રાજધાની બન્યું હતું. કદાચ આ વખતે તેની આસપાસ મજબુત દિવાલો બંધાવી તેને કોટ અણવામાં આવ્યો હશે.

મોઢેરા.

પાટણની દક્ષિણે ૧૮ માઇલ દૂર આવેલ મોઢેરા ગામ અગાઉ મોહ' શહેર હતું. હાલનાં ગામડાની આસપાસ જે ઇંટો પડી છે; તેમજ કોતરેલા પથરોના કકડા મળી આવે છે તે ઉપરથી આ વાતને પુષ્ટિ મળે છે.

અગાઉ તે સૂર્યપૂજનનું કેન્દ્ર હતું. હાલનું ભાગ્યંતુલ્ય સૂર્ય-મંદિર ગૂજરાતનું એક મુંદર અને લપકાદાર મંદિર હતું.^૧ તેની બાંધણી અને શિલ્પકામ ઉપરથી જણાય છે કે તે મંદિર ૧૧ મા સૈકામાં બંધાયું હશે. પરંતુ આ મંદિરમાં થયેલા લાંબા કાળથી સૂર્ય-પૂજા થતી હશે. પાશ્વર્યા સૈકામાં પણ પ્રાચીન હિંદમાં સૂર્યનાં મંદિરો સાધારણ હતાં. મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર ૬ ફા સૈકામાં નહિ તો ૧૧ મા સૈકાથી વહેલું હશે.

ભૂમિલિખા-ઘૂમણી.

ભૂમણી અથવા ઘૂમણીના જીર્ણોદ્ધાર થઈ ગયેલાં ખંડિયેર પોખંદરની વાયવ્ય કાલુમા રૂપ માર્ગદર્શને અંતરે ધરણ કુંગરમાં આવેલા છે. ત્યાં પ્રાચીન ભૂમિલિખા નગર હતું. એક વખત ભૂમિલિખા એક બળવાન રાજ્યનું પાટનગર હતું. હાલ માત્ર તેનાં ખંડિયેરો જ અવશિષ્ટ રહ્યા છે. આ રાજ્યની પ્રાચીન મહત્તાના માત્ર ત્રણજ અવશેષો રહ્યા છે. પશ્ચિમની દિવાલ પાસે એક નાનું મંદિર, રાજ્ય મહેલની કમાન અને એક મોટો નહાવાનો હોળ.

ભૂમિલિખા એર લોકોનું ચાર સૈકા મુધી પાટનગર હતું. એર લોકોનું મૂળ સ્થાન કાઠિયાવાડના ઉત્તર વિભાગમાં હતું, અને તેઓ વડ્ડી રાજ્યોના સમકાલીન હતા; પરંતુ વડ્ડી રાજ્યની પડતી થતા તેઓએ કાઠિયાવાડના દક્ષિણ ભાગ ઉપર પોતાનું શાસન ચલાવ્યું અને ભૂમિલિખાને પાટનગર બનાવ્યું; કારણ કે તેની કુદરતી સુરક્ષિતતાથી એમ કરવું તેમને વધારે અનુકૂળ લાગ્યું.

આ દંતકથા સત્ય હોય એમ જણાય છે, કારણ કે ધૂમવીની પામે હુંગર ઉપર સોન કંસારીના નામનું એક મંદિર અસ્તિત્વમાં છે. અને મુઘલીમ લશ્કર આવી ગયા પછી પણ જેઠવાઓએ કિલ્લે તેમજ શહેર ફરીથી બંધાવવાનો પ્રયાસ કર્યો નહિ; તે ઉપરથી માની શકાય છે કે સોન કંસારીના આપથી આમ બનવા પામ્યું હશે.

ખંડિયરો ઉપરથી જાણી શકાય છે કે જુમિલિકાની લંબાઈ ૧ માઈલ અને પહોળાઈ અર્ધો માઈલ હશે, તેની જનસંખ્યા ૧૫,૦૦૦ ની હશે. શહેરની રચના પંખાના જેવી છે. કિલ્લાની દિવાલો મજબુત અને જાડી હશે અને તેની આસપાસ ફરતી ખાઈ હશે.

ભરૂચ—ભૂગુકૃત્ ૭.૧

ભરૂચ ધણુ જીનુ શહેર છે પ્રાચીન કાળમા તે ભૂગુપુર,
ભૂગુકૃત્ ૭, ભૂગુક્ષેત્ર એ નામથી ઓળખાતુ હતું.

ભૂગુપુરની મહત્તા એ કારણોને ઘષ્ટને હતી; પ્રથમ તો એ
પવિત્ર ક્ષેત્ર હતું અને બીજું ઉત્તર દિગ્દનો આયાનનિકાસ વેપાર એ
અંદરથી ચાલતો હતો. પુરાણોમા પણ તે તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.
અક્ષિરાગ્નએ અદિ મહાન યજ્ઞ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. આ
યજ્ઞમા તેણે પોતાનું સમગ્ર ગન્ધ વામન-વિષ્ણુને આપી દીધું હતું.
પહેલા મેકામા-તેથી પહેલા નદિ તો-પણ તે પવિત્ર તીર્થ તરીકે
જાણીતું હતું.

મહત્વનું યદ્ય પડ્યું હતું કે કાશ્યપી પરદેશ મોકલવાનો માલ ભૂગુપુર આવતો હતો.

આવું સમૃદ્ધિશાળી બંદર હોઈને ભૂગુપુર કોઈ રાજ્યની રાજધાની ટોવું જોઈએ. આ ભૂગુપુર ગળ્યનો વિસ્તાર નર્મદા અને મહી નદી સુધી હોવો જોઈએ. કારણ કે પુરાણોમાં જ્યારે પણ દેશોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે ત્યારે મરુકુચ્છાઃ સમાહેયાઃ એવી રીતે લખવામાં આવ્યું છે. રાજધાની હોઈને તેની આસપાસ મજબુત દુર્ગ બાંધેલો હતો; કારણ કે કોટની દિવાલોનો ઉલ્લેખ દ્વદ્ બીજાના દાનપત્રમાં મળી આવે છે. જ્યારે તે કોઈ સ્વતંત્ર રાજ્યની રાજધાની નહોતું, ત્યારે તે પ્રાતનુ મથક હતું. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના શાસનકાળ દરમિયાન તે પાટનગર હતું. સોલંકી વંશની સત્તા સ્થપાતા આ બંદર તેના કબજામાં ગયું. ભૂગુપુરનો સહુનીકા વિહાર બાહડે પોતાના પિતા ઉદયનની મગ્ધ સમયની ઇચ્છાને અનુસરી બંધાયેલો હતો.

બીજા સૈકામાં આ બંદરનો દરિયાઈ વેપાર પૂરબહારમાં ચાલતો હતો; તે ૭ મા સૈકા સુધી અખંડિત ચાલ્યો, કારણ કે હુએનસંગે પોતાના પ્રવાસમાં નોંધ્યું છે કે તેની આજુબાજુ તેના દરિયાઈ વેપારને આભારી હતી. આરબ લૂંટારાઓને લીધે તે પછીના બે સૈકામાં આ વેપાર ઓછો થતો ગયો લાગે છે.

સ્તંભતીર્થ-ખંભાત:

સ્તંભતીર્થ તે હાલનું ખંભાત છે અને ખંભાતના અખાત ઉપર આવેલું છે. સ્તંભતીર્થ નામ આપોત્કટ રાગ્નઓના સમયમાં મળ્યું હશે એમ લાગે છે. તેનું જૂનું નામ ગમ્ભૂટ હતું.

સોલંકી રાગ્નઓના કાળમાં અહીંના રાજવંશનો અંત આવ્યો લાગે છે અને તે પછી તે શહેર અણહિલપટ્ટણ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું છે. રાજધાની ન રહેવા છતાં તેની આખાદી ઘટ્ટી નહિ, ખરી રીતે તો તેની આખાદી વધતી ગઈ, કારણ કે હવે તે બળવાન ગુર્જર રાજ્યના આયાતનિકાસ વેપારનું મુખ્ય બંદર બન્યું. અણહિલપટ્ટણ, આમ્રા અને દિલ્હીનો વિશાળ વ્યાપાર આ બંદર મારફતે થતો. ઉત્તર દિલ્હના મુસ્લીમો આ બંદરેથી લગ્ન કરવા જતા. શહેરમાં ઘણાં બળરો હતાં. સાના વેપારીઓ શ્રીમંત હતા. ગુજરાતના શરાશી વ્યવહારનું તે એક મુખ્ય શહેર હતું. બંદરમાં ઘણા મુસલમાન વેપારીઓ પણ આવી વસ્યા હતા.

ગૂજરાત મુસલમાનોએ જીત્યું ત્યારથી આ શહેરની પડતી થઈ. અલુદિલપદ્મ પડ્યા પછી અનફખાને આ શહેરનો કબજો લીધો અને લૂટ્યું. મલેક કાકુર ને પછીથી એક નસીતો સરદાર થયો તે સ્તંભતીર્યાના એક મુન્વીમ વેપારીના ઘરમાં તે વખતે ગુલામ હતો. અનફખાને તેને દિલ્લી મોકલ્યો અને ત્યાં તેનું નસીબ ગળકી ઉઠ્યું.

— * —

સ્થાન-થાન.

વડવાણી ઉત્તરે થાન નામનું એક નાનું ગામ આવેલું છે. સ્થાન મંદૂત સંદનો આ ગુજરાતી સંદ છે. દેવપાંચાલ જાતિ કે જેમાંથી દ્રૌપદી ઉત્પન્ન થયાં, તેનો આ દેશ હતો એમ કહેવાય છે. અને ઋષિઓના ત્યાંના વસવાટથી અને ત્રિનેત્રેશ્વરના જેવાં મંદિરોથી એ ગ્રામ પવિત્ર ગણાય છે. સ્કંદપુરાણમાં આ દેવનું વર્ણન એક પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે. સામાન્ય રીતે તેને તરણેતર મહાત્મ્ય કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકરણ ઉપરથી જણાય છે કે અત્રેનું સૂર્ય મંદિર મત્સ્યયુગમાં મંદાતાએ બંધાવ્યું હતું. સ્કંદપુરાણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ ગામ અગાઉ ફેલ્લાય ચોરસ માપકના વિસ્તારવાળું અને ૫ લાખની વસતીવાળું મોટું શહેર હતું, પરંતુ આ વાતની અનિવાર્ય સાબીતી મળી આવતી નથી.

ઝીંભુવાડા.

—:—

ઝીંભુવાડાનો ગઢ અણહિલપટ્ટણથી નૈઋત્ય કોણમાં ૩૫ માઈલ દૂર આવેલો છે. સિદ્ધરાજે ૧૧ મા મૈકામાં ડભોઈ અને ઝીંભુવાડાના ગઢો સાથે બંધાવ્યા હતા. ઝીંભુવાડાનો ગઢ ડભોઈના ગઢ કરતા વધારે સારો અને નિયમિત બંધાયો છે. કોઈપણ લેખમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી. ઇ. સ. ૧૩૦૦ પછી આ સ્થાન અમદાવાદના સુલ્તાનોના સરહદના કિલ્લા તરીકે વપરાતું હતું.

આ કિલ્લા વિષે રાસમાળા લાગ ૧ લામાં નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે.

ઝીંભુવાડાના કિલ્લાનો આકાર^૧ ખરેખરો સમચોરસ છે. તેની અંકેકી બાજુની લંબાઈ આસરે આઠસે વાર છે. એની લંબિતા નક્કર ગચ્છીની છે અને ઉંચાઈમાં પચાસ શીટ છે. દરેક બાજુની મધ્યમાં દરવાજો છે. તેના ઉપર મેડો છે, તે બંને બાજુની કૈંસાકાર હારો જે ટોચે મળે છે અને જે કમાનોનું કામ સારું છે, તેઓને આધારે રહેલો છે. કિલ્લાની લીંતની બાજુમાં કૈંસાકાર છ હારો દરવાજામાં આવેલી છે, અને તેઓના ઉપર પત્થરની ગચ્છી રહી છે. ધ્રુમટ વાળી લેવાને સુલભ પડે એટલા માટે સુસજ્જમાનોએ આવી બાધણી ને કમાનો કરવાનો ચાલ પાડ્યો હતો; તેમ છતાં પણ ત્યાર પછી ઘણી મુદત સુધી ઉપરના પ્રકારનીજ બાધણી બાધવાનો ચાલ ચાલતો રહ્યો હતો. કિલ્લાના અંકેકા ખૂણામાં અંકેકા ખૂરજ છે, તેનો સામાન્ય આકાર તો સમચોરસ છે, પણ હિન્દુ કારીગરોને ખાચો પાડીને અસાધારણ

૧. મિ. બર્નેસ કહે છે કે જિંભુ નામના રજારીના નામ ઉપરથી એ નામ પડેલું છે. અણહિલવાડ પાટણના બલદ્વાર રાજાઓના રાજ્યની સીમા ઉપરનો બારમા સતકમાં બંધાયેલો આ કિલ્લો હતો.

આકાર કરવો પમ પડે છે તે પ્રમાણે તેને પણ કરેલું છે, વચ્ચે દરવાજો અને ખૂણાના દરેક ખૂણની વચ્ચે ચમચાર સમચોરસ હાથણિયો અથવા વપ્ર છે કિલ્લાની ભીંતને થોડે થોડે છેટે કાતગકામની આડી પટ્ટિયોથી ઠેઠ સુધી શણગારી છે ને ઉપલી બાજુએ અર્ધ ગોળાકાર કાગરા મૂક્યા છે તે ભાગ જે આકાર ઉપર ચોક્કીનાજાને ફરવાનું હોય છે તેને ઓથો કગવાનું કામ સારું છે દરવાજાઓમા કાતગકામ એટલું બધું છે કે તેનો ખરાબ ચિતાર માત્ર ફોટોગ્રાફીના હુબરથીજ લઈ રાજ્ય કિલ્લાની માહે દક્ષિણ બાજુના દગવાજાની છેક સામે, પણ પાસે, એક ગોળાકાર અથવા મડુબાજુનો દડ છે, તેનો વ્યાસ આશરે ત્રણમે વાગે છે તેની આમપાસ પગથિયાનો ઘાટ છે અને નિયમિત અતરે ખડિયાટ છે ત્યાં આગળ થઈને ઢોંગ અથવા પૈડાવાળી ગાડી તળાવના પાણી સુધી જઈ શકે છે. દરેક ખડિયાટને બે મડપ વડે શણગારેલો છે અને તે મડપ ઉપર સકુ રૂપ છન છે. એ તળાવની પામે એક વાન છે આ કિલ્લાને ચાર દગવાજા છે તે જૂદા જૂદા ખડેરના આકારમા હજી લગણ રહેલા છે અને એઓ માહેલા બે દરવાજાને ખૂણાની હાથણી સદિત જે ભીંત સાધી લે છે તે બધી આખેઆખી છે આ પ્રમાણે સમચોરસ જગ્યા મનાવનામા આવી તે કિલ્લાની અસલ સ્થિતિના ક્ષેત્રફળનો સુમારે ચોથો ભાગ છે, તેની આસપાસ એક હલકી જતનો કિલ્લો ફરીને ફરી લેવામા આવ્યો છે અને ગોળાકાર હાથણિયો ચણીને તેને મજબૂતી આપી છે, તથા વચ્ચે કમાનદાર દરવાજા કર્યો છે આ ભાગમા હાવનું શહેર વસેલું છે, તે કોળી દોકોરના તાનામા છે, પણ અમલના કિલ્લામા જે ઇમારતો હતી તે તમામનો નાશ થયો છે, અને તે ઠેકાણે છેક જગત બની ગયું છે. ગ્રામીન કાળના ઘણા ભાગ છે તેમા " મહા સ્ત્રી ઉદલ " એના લેખ છે, તે ઉપરથી ધારણા થાય છે કે ઉદયન મંત્રીના ઉપરીપણા નીચે તે બાધવામા આવ્યા હશે

દર્ભાવતી—ડબોઈ.

જૂનું દર્ભાવતી તે લાલનું ડબોઈ ભરતથી ધરાન કાણમાં ૪૦ માઇલ અને વડોદરાથી અસિ કાણમાં ૨૦ માઇલ દૂર આવેલું છે. સિદ્ધરાજ જયસિદના અમલકાળમાં (૧૦૯૪-૧૧૪૩) દર્ભાવતીને સરદદના કિલ્લાના રૂપમાં ફેરવી નાખ્યું. તેની બાંધણી તેમજ તેની સુદર અને લાખ્ય કોનરસીથી રૂદ્રમાળનું મંદિર અને જિંજીવાડા અને દર્ભાવતીના કિલ્લાઓ એ ત્રણે મ્યાનો એકી વખતે બંધાવ્યાં હતાં એવી પુષ્ટિ મળે છે.

કિલ્લાની બાંધણી ઘણી નિયમિત છે; તેની બે બાજુઓ સાકડા ખુણામાં મળે છે અને બીજાના કઠનાં લંબાઈમાં વધી જાય છે. ટુંકી બાજુઓ આશરે ૮૦૦ અને લાંબી બાજુઓ આશરે ૧,૦૦૦ વાર જેટલી લાંબી છે. દાલ તેના સધળા દરવાજા લાંગીટ્ટી ગયા છે, તેનું પ્રાચીન ગૌરવ અને લખ્યના તફાવત હ્રાસ મયાં છે.

રાસમાળા ભાગ ૧ લામાં ડબોઈના કિલ્લાનું આમ વર્ણન કર્યું છે:—

ડબોઈ આકારમાં અને વિસ્તારમાં જિંજીવાડાને મળતું છે. તેના આકાર જિંજીવાડા કરતાં ઓછો નિયમિત છે. તેની બે બાજુઓ મળે છે ત્યાં આગળ સાકડો ખૂણો થાય છે, અને બીજી બાજુઓના કરતાં લંબાઈમાં વધી જાય છે. પ્લોજાઈ વાળી બાજુઓ આશરે આઠસો અને લંબાઈવાળી લાંબી એક હજાર વાર લંબાઈની છે. જિંજીવાડાના કિલ્લા કરતાં આ કિલ્લો નીચો છે અને તેના ત્રણ દરવાજા પણ જિંજીવાડાના દરવાજા જેવા નથી, તોય પણ એ કનિષ્ઠતા ચોથા દરવાજાથી વળી મધ્ય છે. તે હીંગનો દરવાજો કહેવાય છે. તેની યોજના મળ્યા યત્નથી કરેલી છે અને કદમાં બહુ અડિયાતો છે. ખૂણાના સુરંગ

મહિસો એક છે, તેની અનુપમતા એટલી બધી છે કે આ ઠેકાણે તેનું ચિત્ર આપવાની અગત્ય છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે દિલ્હીની બાત અંગની બાલુએ મોકલી છે.^૧ આ દિલ્હીની એક બાલુએ વખાણવા જેવું કામ એ છે કે એમા એક સ્તંભપંક્તિ છે (માહેની બાલુએ) તે દિલ્હીની ભીંતની હારોદાગ ચાલે છે, અને તેના ઉપર કેટલાક શીટ પ્લોગાર્મની એક મઝી આની મી છે, તેજે કરીને એક લાખો અને દંકાયસો કામમંડપ બનેલો છે. તે દિ-દુ કિલ્લોદાગેનું અમત્ય આશ્રયસ્થાન થઈ પડ્યું હશે ડોહના કિલ્લામા અનિયમિત આકારનો કુંડ અથવા તળાવ છે

એક મહાન રાજ્યના સરદાર ઉપરના દિલ્હી ગ્યાન ગ્રામ થયા પછી દર્ભોવતીની મહત્તા ત્વરાથી વધી ગઈ. વિ સ ૧૦૮૮ ના ગિરનાર પરના જૈન લેખમા આ શહેરને ગૂજરાતના અમત્યના શહેરોમાનું એક ગણ્યુ છે.^૨

૧૩૦૦ મા અણહિલપટ્ટણની પડતી થયા પછી દર્ભોવતી મુસ્લીમોના વધતા જતા આક્રમણથી પડ્યું, અને તેના મહિરાનો નાશ થયેલ.

૧. મિ. બર્નેસ કહે છે કે આ બાત અંદર એકવી જણાય છે તે બલ છે. કમકે તે એકવી નથી પણ સીધી લંબાકાર ૩ ૨.૬.

૨. શ્રી તેજ:પાલેન શ્રી શત્રુજયાર્ચુદાચલપ્રભૃતિ મહા-તીર્થેષુ શ્રીમદ્દણદિલપુર મુગુપુર સ્તમનકપુર સ્તમતીર્થ દર્મઘતી ઘયલક્ષ પ્રમુલેષુ નગરેષુ કોટિશઃ અમિનવધમેસ્થા-નાનિ પ્રભૂતતીર્થોદ્ધારા અકારિતાઃ ।

નવસારિકા (નવસારી).

મુસ્તની દક્ષિણે આવેલું નવસારી તે અગાઉનું નવસારિકા છે. નવસારી ઘણું પ્રાચીન શહેર છે. પશ્ચિમ હિન્દના એક બંદર તરીકે ગ્રીક લોકો તે જાણતા હતા.

ખ્રીસ્તી શકના પહેલા પાંચ સૈકા દરમીયાન આ શહેર વિષે શિલાલેખોમાં તેમજ સાહિત્યમાં હિસ્તેખ જણાતો નથી, કે જેથી તે સમયની એ શહેરની માહિતી મળી શકે.

ગૂજરાતમાં ચાલુક્ય રાજ્યોના સમયમાં નવસારિકા અગત્ય ધરાવતું શહેર થયું. ડૉ. ભગવાનલાલ હંદજી એમ ધારે છે કે તે ગુજરાત ચાલુક્યોનું મુખ્ય શહેર હતું; પણ આ અનુમાન સત્ય જણાતું નથી. શ્રી વ્યાઘ્રય શીલાદિત્ય સુવરાજના સિદ્ધાલેખ (ધ. સ. ૭૪૦) ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતે નવસારિકા પાટવી કુમારનું નિવાસસ્થાન હતું, અને રાજા અન્ય સ્થળે રહેતો હતો. તેણે પોતાના એક દીકરાને એક પ્રાંતનો સૂબો નીમ્યો હતો અને તે પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર નવસારિકા હતું.

૯ મા મેકામા નવસારી જૈન ધર્મનું કેન્દ્ર થઈ પડ્યું હોય એમ જણાય છે. ડંકના મુરતના તાંબપટમાં નવસારીનાં જૈન મંદિરોને કેટલીક મિલકત આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

પાંચમી વસાહતો ત્યાં ૧૬ મા મેકામા આગ્યા, પણ ઇ. સ. ૧૧૪૨ ની સાલમાં થોડાક પારસીઓ ત્યાં આવી વસ્યા હતા, પણ પારસીઓનો ખાસ વસવાટ ઇ. સ. ૧૫૨૦ માં થયો. તે વખતે મુસલમાનોએ તેમને સંજીવભાષી દાકી કાઢ્યા હતા.

છાયા (પોરબંદર).

પ્રીતી યુગની સરસ્વતીમા છાયા વિખ્યાત બદર હતુ, અને હાલતુ પોરબંદર એ સ્થાને આવેલું છે એમ કહેવાય છે, ને કે તે રાક્ષા પડતુ છે ભાગવતમા જણાવ્યા પ્રમાણે સુદામાપુરી અને પોરબંદર બન્ને એકજ છે, અને સુદામાપુરી શ્રી કૃષ્ણે પોતાના મિત્ર સુદામા માટે સ્થાપી હતી એવો ભાગવતમા ઉલ્લેખ છે ^૧

હાલ છાયા માત્ર નાનું અને મહત્વ વગરનું ગામકુ છે અને પોરબંદરની અમિકોણમા બે માઈલ દૂર આવેલું છે. જેઠવા વંશના રાજાઓએ રાણપુરનો રાજધાની તરીકે ત્યાગ કર્યો અને પોરબંદરમા રાજધાની કરી, તેની વચ્ચમામા અહીં રાજધાની કરી હતી, અને જૂનો રાજમહેલ હજી પણ ત્યા છે ^૨

ચંદ્રાવતી.

—૨૪—

બનાસ અને સ્વૈયંન નદીઓના સંગમ આગળ સિદ્ધપુરથી વાઘવ્ય ડોણમાં આશરે ૪૦ માઈલ દૂર ચંદ્રાવતી નામક એક નાનું મામ આવેલું છે હાલ તે કશા મહત્ત્વનું રહ્યું નથી, છતાં એકવાર તે રાજધાનીનું સહેર હતું; કારણ કે આણના પરમાર રાજાઓ જે સૌવંદીના ખંડિયા રાજાઓ હતા, તે આ ચંદ્રાવતીમાંજ રહેતા હતા. પરમાર વંશની શાખા અગત્યની હતી; અને સાર્વભૌમ સત્તા વાળાઓને તેમની મદદ ધણી કિમતી લાગતી હતી. અર્જોરાજ સામેની ચ્હડાઈમાં પરમાર રાજા સામેય ન થવાથી કુમારપાલને ધણી મુશ્કેલી પડી હતી. ચંદ્રાવતીના ધારાવર્ષની મદદથી ભીમદેવ ખીન્ને કુલ્લુશીન સામે રત્તેડ મેળવી શક્યો હતો.

ઘોઘા.

આ શહેર (બંદર) નું જૂનું નામ ગુંડીગઢ છે વલ્લભી ગળ-
ઓના સમયમા એ મહત્વનું બંદર હતું. પણ વલ્લભી રાજ્યની પડતી
સાથે તેની મહત્તા ઘટી ગઈ, અને માત્ર ખારવાઓજ ત્યાં તૈયાર
થતા તો પણ મુસલમાન શાસનકાળ દરમ્યાન તે મોટું શહેર બન્યું
અને વેપારમા વધ્યું.

નાન્દીપુરી (નાંદોદ).

નાન્દીપુરી તે હાલનું રાજપીપળા સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર
નાંદોદ છે. તે ભરૂચથી ધરાન કોણમા ૩૦ માઈલ દૂર છે.

ગુર્જર રાજઓના બે તાબપત્રો નાન્દીપુરીથી કાઢેલા છે.
પહેલા બે તાબપત્રોની શરૂઆત નાન્દીપુરીતઃ થી થાય છે. તે
છેપરથી કહી શકાય છે કે નાન્દીપુરી દક્ષિણ ગુર્જર રાજ્યનું
મુખ્ય શહેર હતું.

દ્રીપ (દીવ).

શિલાદીત્ય ઉ જાના તાત્રપત્રમાં દ્રીપનો ઉલ્લેખ દોની બાઈ
ઓના મૂળસ્થાન તરીકે કરેલો છે. આ દાણુનું પ્રાચીન નામ દેવલદ્ર
કહેવાય છે. પણ આદમા સૈકાથી તેનું નામ દ્રીપ પડ્યું છે. દ્રીપમાંથી
દીવ થવું સહેલ છે.

દ્રીપ વિષે કરો ઉલ્લેખ સાતમા સૈકા પહેલાં જણાતો નથી.

રજપૂત દંતકથા પ્રમાણે વચ્છરાજે સાતમા સૈકાના મધ્ય
ભાગમાં દિવકોટ અથવા દેવપદ્મમાં પરમાર રજપૂતોનું રાજ્ય
સ્થાપ્યું. ૭૦ વર્ષ પછી એકાએક ભૌગોલિક અને સામુદ્રિક ફેરફારો
થવાથી દ્રીપ કે જે અત્યાર સુધી દ્રીપકલ્પ હતો તે બેટ બની ગયો.
તેમા વેણીરાજ જે તે વખતે રાજ્ય કરતો હતો તે ડૂબી ગયો, પણ
તેની સગર્ભા રાણી નાસી ગઈ અને તેને પાછળથી વનરાજ નામનો

રાણપુર (ગોહિલવાડ).

અસલ રાણપુરમા ૯૦૦ હજા હતા. પાદશાહે ઉજ્જડ કરીને માહે મીડું વાચ્યુ. ત્યારપછી તે હુલાશાજીને વસાવી આપ્યું. હુલાશાજીને ખીન્ન પરગણામા મોટી જગીર આપવા માઠી હતી, પણ તેણે કહ્યું કે મારા સહુ કુટુંબી કહેશે: હુલાશાજી તો કયાય રખડીને મરી ગયો હશે. વાસ્તે મારા મામાનું ગામ ઉજ્જડ છે તે વસાવીને મને આપો. પછી ૬૬ ગામ સહિત રાણપુર વસાવીને આપ્યું.

રાણપુરને પાદર દક્ષિણમા ભાદર નામે નદી છે, તે મદાયે નામે ડુંગર પશ્ચિમમા ગાહિ ૨૫ ઉપર છે ત્યાથી આવે છે. તેજ ડુંગરમાંથી ખીજ મોટી ભાદર જે જેતપુરને પાદર નીસરે છે તે પણ થઇ છે. તે નાની ભાદરનું સરણું રાણપુરથી ગાહિ ૧૮ ઉપર જૂડું થઇ તેનું નામ ગોમા નદી કહેવાય છે. તે બે વચ્ચે કાઠકાઈ ઠેકાણે ગાહિ ૩ સૂધીના અંતરાલ પણ છે. રાણપુરને પાદર કિણાથી પૂર્વમાં બન્ને નદીઓ એકઠી થઇને ભાદર નદી કહેવાય છે. તે ધોસેશ પાસે આસારે સમુદ્રમા ભળે છે.

(અ. ૪૮. ૯. ૨.)

કલોલ ગામની હકીકત.^૧

કલોલથી ઇસ્તાન તરફ દોરા ૧ ઉપર તેરસા નામે શહેર હતું, ત્યાં અસલી દનુમાન હતી છે. તેનું નામ તેરશીયા દનુમાન કહેવાય છે અને ત્યાં વસતીનું નિશાન પણ છે. તે ગામ ભાગીને કલોલ વસ્તું. કલોલ નામ પાડવાનું કારણ એ છે કે એક કલો નામનો જોગી (રાવળાઓ) હતો, તે ઝુંપડી બાધીને પ્રથમ અહીં રહેતો હતો. તેની પાસે વસ્તી વધતી ગઈ ત્યારે તે જોગીના નામથી કલોલ ગામ થયું.

તે ગામમાં વાયબ્ય ખુણામાં એક જૂની મસ્જિદ છે, તેના પ ખંડ છે. ગામથી નૈશ્વ્ય ખુણામાં ૧ ખેતરવા છેટે મદાદેવ છે, તેનું નામ કપીલેશ્વર છે. તે જગો તો કાંઈ મોટી નથી, પણ તે મદાદેવ અસલી છે અને એ ગામ વસ્યા પછી ઘુરત વાથેલાનું રાજ હતું, પણ સોલંકીના રાજમાં કલોલ વસ્તું નથી. કલોલ વસ્તું તેનો મંવત્ સહિત લેખ કલોલમાં વ્યાસ રણછોડ જોષ્ઠાને ઘેર છે એવું સાંભળ્યું છે.

તે ગામને પાધર તળાવ ૨ છે, પણ એકે બંધાવેલું નથી, તથા તે તળાવનું નામ પણ કાંઈ નથી. અને આ કલોલના કાકાર વરહો તથા જેતો થયા, તેમનીબેન લાલાં અમદાવાદના પાદશાહને પરણાવી હતી તે વાત લોકોમાં જાહેર છે. પણ તેનાથી અગાઉ કોણ રાજ હતા તે માલુમ નથી.

કલોલમાં મસ્જિદ છે તે કાલીના કોટના વખતની છે એમ અનુમાનથી જણાય છે. પણ તે મસ્જિદ કોણે બનાવી અને કયા વખતમાં બની તે ગામના કોઈ લોકોને માલુમ નથી. અને તે મસ્જિદથી જૂની જગા કલોલમાં બીજી કોઈ જણાતી નથી. કલોલને કિલ્લો નથી તથા અસલ હતો એવું જણાવું નથી, તથા તે કેકાણે મોટું

૧. આ હકીકત ચોપડામાં બારિંદે લખ્યું હશે તે સમયની છે.

ચહેર હતું એવી કાઈ નિશાની નથી તથા ત્યાના કાઈ લોકો પણ કહેતા નથી કે અહીં ચહેર હતું.

કલોલની ઉત્તરાદિ તરફમા માતા ખોડિયારનું સ્થાનક છે. તે આશરે ૮૦ વર્ષ ઉપર બનાવેલ છે.

અસલ આ પ્રાતમા વસતી બીચોની હતી. થોડી વસતી હતી તેથી જંગલ કંઠાર-ઉજ્જડ-ભયંકર લાગતું. તેથી તે જમીનનું નામ કંઠાર હતું તેમા વસતી થઈ ત્યારે શુજરાતમા કંઠાવ દેશ કહેવાયો તેનું તખ્ત કલોલમાં હતું. ત્યાના રાજાની રાખેથી રાણી નામે હુડખાઈ-એ અડાલજની વાવ કઠાવી. તેના પથર લાવતા દર ગાઉથી ૧ પથર લઈને તે રાણીની છોકરીએ ગામ છત્રાલની વાવ કઠાવી એમ લોકો કહે છે. તે છોકરીનું નામ જાહેરમા આવ્યું નથી.

માળવામા નરસિંહપર પાટણ હતું, ત્યાના વાણીયા નરસિંહ-પરાના ધર ૭૦૦ પ્રાંતીજમાં આવ્યા, ત્યાથી કલોલમા ધર ૪૦૦ સંવત્ ૧૩૦૦ ની સાલમા આવ્યા, તેમા હાલ ધર ૪૦ છે.

કલોલમા વસતી ૨૦૦૦ ધરની આશરે કહેવાય છે, નક્કી ધર ૧૫૦૦ છે.

૫૦૦ સિપાઈના	૧૦ સોની	૨૫ રાવલીઆ
૨૦૦ વાણીયા	૩૦ મુતાર	૨૦ ચારણ
૬૦ તરંગાળા	૧૦ દરજી	૪૦ ગંધરપો
૧૦૦ ભાટ	૧૦૦ કણુખી	૩૦ કુંભાર
૫૦ બ્રાહ્મણ	૫૦ ઢેલીયા	૪૦ પીંજરા
૨૦ હજામ	૭૦ કોલી	૧૪૫ પરચુરણ

કુલ ૧૫૦૦

(અં. ૪૬. ૧ પર.)

કાલીના કોટની વિગત.

અમદાવાદથી કોરા ૨ ઉપર અગ્રાલજના રસ્તાથી ગામી બાબુએ કાલી ગામ છે. તેમાં વસતી આશરે ધર ૨૦૦ ની છે, પટેલ કણબી છે; વસતી બીલની તથા કણબીની છે. તેને પાધર કોટ અસલી છે. તેને દરવાજો ૧ ઉગમણો છે, ચાર ખુણે ચાર છુરજ છે. આયમણી તરફ બેઠક છે. તે જગો વચ્ચે ૧ કુવો છે. ચારે તરફ કોટ બહાર છુરજ પાસે કુવા ૪ અસલી છે. ત્યાં સરકારનું ચાલું રહે છે. તેમાં સિપાઈ એક સધઈદ રેમુ ઉમર આશરે ૬૧ ની; તેણે સેલુગરના વખતમાં પ્રથમ પેશ્વાની વખતમાં ચાકરી કરી હતી. તે વખતમાં પણ અહીં ચાણામાં એ સિપાઈ હતો. તે કહે છે કે આ કોટને તાબે તે દિવસ ૨૭ ગામ હતાં અને દુનિયાના કહેવાથી હું જાણું છું કે આ કોટ પાદશાહના અમીર આદમશાનો બનાવેલ છે. તે આદમશા ઉધાઈ કહેવાતા, કારણકે ત્યાં તે પડાવ કરે ત્યાં ઉધાઈની તરેહ જમાવ કરતા, મુકામ બાંધતા. તેણે આવા પર કિલ્લા બંધાવ્યા છે, એવું સંભળાય છે. તેમાં છેલ્લો રાણપુર પાસે કોટ બંધાવ્યો. ત્યાં હિંદુ રાજાનું રાજ હતું તે તોડ્યું, અને ગોમા તથા લાદર એ બે નદીઓની અંદર કોટ બનાવ્યો. તે ઇમારત ઉગમણી, ઉત્તરાદિ તથા આયમણી તરફ બનાવી અને દક્ષિણ તરફ અધુરું કામ હતું ત્યાં દિલ્લીમાં પાદશાહ આગળ કોઈએ ચાલી ખાધી જે આદમશા આવા કિલ્લા બનાવીને તમારા સામે ચાશે. પછી પાદશાહે તેને દિલ્લી બોલાવી લઈને મારી નાંખ્યો.

તે કાંટામાં એક બાઈ બેસે દોતી હતી, તે ગોળો ભાગવાથી મરી ગયો, અને એ કાંટામાં સરખાઈ આરબ ૧૨ હતા, તે પોતાનો પગાર લઈને પછી ગયા અને પૈશાએ કાંટા હાથ કર્યો.

અમદાવાદ વસ્યા પછી ૧૦૦ વરસે આ કિલ્લો બન્યો એવું સાંભળ્યું છે. એ કાંટાની ઈમારત ઘણી સારી છે, પણ હાલ ઘણી ખરાબી થઈ છે. તે વાસ્તે સરકાર તેની તજનીજ કરે તો લોકોને ફાયદો થાય તેમ છે. તે ગામના મુખી વરધભાઈ દાગ્દભાઈએ પણ એજ વિનંતિ કરી છે. એ કાંટાથી ઉત્તરાદિ તરફ એક કુવો ભારે છે. અસહી પાદશાહનો ખામ હતો એમ કહેવાય છે, પણ હાલ મંભાળ વિના ખરાબ થાય છે.

(અં. ૪૬. ૧. ૫૦.)

સીતાપુર.

અસલ એક છેમો એવા નામનો આપર હતો; તેણે સીતાપુરને પાદર તળાવ ખોદાવ્યું, તથા માતાનું દહેરું ચણાવ્યું. અને એક વાવ બંધાવી. એ વાવ ફરી બંધાવા સાર થોડાં વર્ષ ઉપર ગામના લોકોએ ત્યાં ખોદાવ્યું હતું; ત્યારે ૧૩ પગથીયાં બાંધેલાં તથા વાવના થંભ વિગેરે એ ઠેકાણે ખુદશાં જોવામા આવ્યાં હતા. અને એ વાવની ઇમારતના પથરા ગામમા દરેક ઠેકાણે પડેલા જોવામા આવે છે. આ તળાવનું નામ છેમાસર કહેવાય છે, તથા માતાનું નામ છેમોદ કહેવાય છે. ગામમા એક દહેરું ચણુબુંજ દેવનું છે, તે છેમોદ માતાના દહેરાથી પણ જૂનું છે. તે ઉપર જમીન ચઢી ત્રણથી બોંપરા જેવું દહેરું ચઢી ગયું છે, તેમાં મહાદેવ પણ છે.

અસલ સીતાપુરનો રહેનાર પણ દાસ સાપાવાડામાં રહેતો એક કાળો જે શુઝરી ગયો છે, તેનું નામ આંબો વીઠલાપરો. તેને સીતાપુરની સીમમાંથી ત્રાંબાનાં બે પતરાં મળ્યાં હતાં. તે બન્ને પતરાં બે કડાંમાં ભરાવેલાં હતાં. તે પત્રાં તેણે જોક્સન સાહેબને દેખાડ્યાં હતાં, અને સાહેબે તે જોઈને પાછાં આપ્યાં હતાં. પછી તે કાળાએ ચિઠલાપરના ઠાકોરના ખેડાણને તે આપ્યાં હતાં. તે ઠાકરડો કાળાના ઠાકરા આગળ તે માનતો નથી.

મુંજપરની હકીકત.

છપ્પો.

માલવ ધરપતી મુંજ ભોજ ભોગવે વિસાલહ,
નાહદંત નરદંત અતી પ્રૌઢો પ્રતિપાલહ;
ભોજરાજ સંધલ હણ્યો તે પુત્ર રાજહ કારણ
તે હત્યા હિતારવા, આબ્યો ક્ષેત્ર ધરમારખ,
પરમાર વંશ પ્રથીતે અમલ, છત્ર ધર્યો રાય ભોજ શિર,
વાશિયો મુંજે મુંજપર, સંવત ૧૦૩ ત્રણ ઇસ્લંતર

સંધલનો પુત્ર ભોજ, સંધલના ભાઈનો દીકરો મુંજ તેને
મારી નાખવાનો હુકમ સંધલે કર્યો હતો, તે પાપ છુટવા લોટેશ્વરની
જાત્રા કરવા આબ્યો, ત્યારે મુંજપર ગામ વસાવ્યું

મુંજપરને પાદર છારીયું તળાવ છે, તેના ખોટ નીચે માણુમનાં
હાડકા દાટ્યાં હોય તે બીજે દિવસે જોઈએ તો જોવામા આવનાં
નથી, માટી જેવી માટી ચર્ધ જાય છે ત્યા અમલની વખતનો કુંડ
છે, તેની ઈમારત મોઢેગના કુંડથી સરમ છે.

(અ. ૪૬. ૧. ૬૦.)

શંખેશ્વર.

સંવત ૧૧૭૨ ની સાલમાં વાણીયો ૧ નામે માનજી ગંધારીઓ; તેના વહાણુ સમુદ્રમાં જતાં હત્યાં, ત્યારે તોફાન થયું, ત્યારે તેણે શંખેશ્વરજીને ચોથો ભાગ આપવાની માનતા કરી, એટલે વહાણુ બચ્યાં.

૫છી ચોથા દિસ્સાનું ધન ૯ લાખ રૂપીયા થયા, તેટલા ખર-મીને શંખેશ્વરનું દેવાલય કરાવ્યું. શિંખર ૩ તથા ધુમટ પથરના આથમણે મોઢે હતા. તેને ફરતી પ્રદક્ષિણાનાં શિંખર જૂદા જૂદા ધણીએ કરાવ્યાં હોય એમ જણાય છે. કારણકે તેની ઊપરની ખારસાએ સંવત ૧૬૬૮ તથા કાઠી સંવત ૧૬૭૨ એ રીતે લખેલું છે.

૫છી આશરે સંવત ૧૭૦૦ ની સાલમાં અમદાવાદના પાદ-શાહની ફોજ અહીં આવી હતી, તેનો કારભારી વહોરો હતો. તે દિંદુઓનાં દેવસ્થાનોનું અપમાન કરતો હતો. તેણે એ દહેરામાં ગોઠવ્યા કરી, તેથી તે દહેરૂ ખાલી કરીને શંખેશ્વરજીની મૂર્તિઓ વાળીઆઓએ લઈને ભોંયરામાં કેટલાંએક વર્ષો સુધી રાખી. ૫છી એક ઓરડામાં રાખી હતી.

.....૧૨૩૮ વર્ષ માઘ વદિ ૩ શનૌ
શ્રી સોમપ્રભસુરિભિર્જિનમાત..
રાજા દુષીરત્નાભ્યાં સ્વમાતુ.....

શંખેશ્વર ગામનું વસ્તીપત્રક.

ધર સખ્યા

૧૦૦ ઢાળીના	૭ ચારણુ	૧ દરજી
૨૫ ભાટ	૧૦ ગજપુત	૩ હુહાર
૪૦ ખાસણુ	૧૦ ભરવાડ	૬ હળમ
૨૫ વાણીયા	૩૦ ઢેડ-ચમાર	૪ કુભાગ
૪૦ નાડોદા	વાધરી-ગુરી	૧ ધાચી
૧૨ કણુખી	૪ સુથાર	૧ ભાડશુળે
૧૨ ગોસાધ		૫ સિપાઈ

કુલ ૩૩૬

(અ ૪૬ ૧. ૭૦)

શંખેશ્વર.

સંવત ૧૧૭૨ ની સાલમાં વાણીયો ૧ નામે માનજી ગંધારીઆ; તેના વંદાણુ સમુદ્રમાં જતાં હતો, ત્યારે તોફાન થયું, ત્યારે તેણે શંખેશ્વરજીને ચોથો ભાગ આપવાની માનતા કરી, એટલે મહાણુ બચ્યાં.

પછી ચોથા હિસ્સાનું ધન ૯ લાખ રૂપિયા થયા, તેટલા ખર્ચીને શંખેશ્વરનું દેવાલય કરાવ્યું. સિંખર ૩ તથા ધુમટ પથરના આયમણે મોઢે હતા. તેને ફરતી પ્રદક્ષિણાનાં શિખર જૂદા જૂદા ધણીએ કરાવ્યાં હોય એમ જણાય છે. કારણકે તેની ઉપરની ખારસાએ સંવત ૧૬૬૮ તથા કોઈ સંવત ૧૬૭૨ એ રીતે લખેલું છે.

પછી આશરે સંવત ૧૭૦૦ ની સાલમાં અમદાવાદના પાદશાહની ફોજ અહીં આવી હતી, તેના કારભારી વહોરો હતો. તે હિંદુઓનાં દેવસ્થાનોનું અપમાન કરતો હતો. તેણે એ દહેરામાં ઝાંહલા કરી, તેથી તે દહેરૂ ખાલી કરીને, શંખેશ્વરજીની, ભૂર્તિઆ વાણીઆઓએ લઈને ભોંયરામાં ટેટલાંએક વર્ગો સુધી રાખી. પછી એક ઓરડામાં રાખી હતી.

.. ...૧૨૩૮ વર્ષે માઘ વદિ ૩ શનૌ
શ્રી સોમપ્રભસુરિભિર્જિનમાત..
રાજા ઘણીરત્નાભ્યાં સ્વમાતુ... ..

શંખેશ્વર ગામતું વસ્તીપત્રક.

ધર સખ્યા

૧૦૦ ડોળીના	૭ ચારણુ	૧ દરજી
૨૫ ભાટ	૧૦ રજપુત	૩ હુલાર
૪૦ આદિજાતી	૧૦ ભરવાડ	૬ દળમ
૨૫ વાણીયા	૩૦ દેડ-ચમાર	૪ કુભાર
૪૦ નાડોદા	વાધરી-ગુરી	૧ માચી
૧૨ કણુખી	૪ સુથાર	૧ ભાડભુજો
૧૨ ગોસાઈ		૫ સિપાઈ

કુલ ૩૩૬

(અ ૪૬ ૧ ૭૦)

દાદાહરિની વાવનો લેખ.

અમદાવાદની દાદા હરિની વાવમાં એક પથરના પાટીયામાં
સંસ્કૃત અક્ષરે લખ્યું છે; તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—

"જગતના કરનારને નમસ્કાર, જલનો પતિ, શુવનો ઉત્પત્તિ
કરતા, પૂન્યનો સાક્ષી, એવો તરુણ તું-તને નમસ્કાર. જગતની માતા
એવી, કુંડલી નામે, તું પરા શક્તિ, દેવતા તથા મનુષ્ય; તેમણે વંદન
કર્તા છે ચરણ જેનાં એવી વાવ રૂપીણી તું જે દેવી તે નિરંતર સર્વ
થકી ઉચ્ચપણે વરતે છે. વિશ્વકર્મા સકલ નામના મનોરથને પુરનારો
જેહ તારી કૃપાથી સર્વ મનુષ્ય કર્મ કરતા થયા એહવો જે તું-તુને
નમસ્કાર. સ્વસ્તિ ગૂજરાતમાં-શોભામયાન અહીંમદાવાદ નગરને વિશે
પાદશાહ શ્રી ૩ મહંમુદવિજયના રાજને વિશે, તેનાં જગાનખાનાં
દારને વિશે સર્વ અધિકાર કરનારી, એટલે રાખેલી આરત ને સર્વે
કામમાં તેનું કર્યું થાય, ખાદ શ્રી હરીર નામ છે જેહનું, તેણીએ શ્રી
નગર થકી હયાન દિશામાં હરીર પડે વસાવ્યું, તે મધ્યે ચાર દિશાના

ચદ્ર ઉગે ત્યાં સુધી એ વાવહીનું મીઠું પાણી લોક પીએ. એ સંભાળે કરાવી કે ધનવાનની શોભાને અર્થે કાળે ધનવાનજ છે. રાજના કારભારી લોક તે કીવા, ધરમશાળા, સદામન, કુવા, તલાવ, વાવે કરાવે છે, તેથી એણે પણ પોતાની શોભા સારૂ કરાવી પણ ધન ખરચીને જગતના ઉપકારને અર્થે બાકી હરીર તેણે વાવહી કરાવી. એ કરાવવાના કારભારી મવીક શ્રી બી હાંમદ તથા મન્નર વૈશ્ય મુનાર વીર તેની નીચે સુતાર દેવા તેમણે સુદિખણે કરી છે "

ઉપર લખેલી વાવના કુવામાં ત્રીજા ખંડમાં ફરતા દસ પથરમાં ચીતમાં છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે હિંદુની બનાવેલી છે. તેમજ બીજા ખંડના થાલમાં ઉપર ધાતુ છે તેની કિનારી ઉપર હસ કાઢેલા છે

(અં ૩૫ ૧ ૨)

અડાલજની વાત.

અડાલજની વાવમા પથર ઉપર સંસ્કૃત લખી પથર મોટ્યેઃ
 તેની નકલ પ્રાકૃતમા કરી છે.

આ વાવ મદમુદ યોગજને પરણેલી લાલાંએ બંધાવી છે.

“સંવત્ ૧૫૫૫ ના વર્ષે માધ સુદિ ૫ પાદશાહ શ્રી મહંમદ
 રાજા જેના વંશમાં મોઝલસંગ રાજા પહેલાં થઈ ગયા તે દંડાવ
 દેશના અધિપતિ મહારાજા વાઘેલા જાતે કરી સાખે. છંદ સરખું
 તેમનું તેજ, બુદ્ધિમાં મોટાં પરાક્રમી, લગવાનના લક્ષ્મી હતા. તે
 મોઝલસંગના પુત્ર અંતુલ પેરાક્રમી કરણ નામે કરીને થઈ ગયા તે
 જાણે બીજા કરણ રાજા હોય. સંઆમમાં ધનુષ્ય ધારણ કરીને મોટા
 શત્રુઓને માર્યા એવા એ હતા. તે કરણના પુત્ર મુલુરાજ તે પછી
 ધણાક શત્રુના મારનાર હતા; પૃથ્વીમાં રાજ કર્યું એવા હતા. તે
 મુલુ રાજાને મહીપ એવે નામે પુત્ર થયો. તે ધણા લોકમા વિખ્યાત

આવે. વાવના ગોખ જળાયાં ત્યાં તેવી ન્હાની સ્ત્રીઓ બેઠેલી, તેથી સર્વના મનમાં આવે કે સાક્ષાત્ સ્વર્ગની પૃથ્વી અહિં આવી, અથવા ગંગાજી અહીંયાં આવ્યાં એવું જણાય. નિર્દોષ નારી મધે પહેલા વખાણુ, એ એવાં રૂડાં રાણી કવિઓના જાણે કટપટ્ત સરિત્ર ધણું ધણું સારાં; તેથી સ્વામીનું તથા પિતાનું કુળ ઉદ્ધાર્યું, જાણે સીતાને અવતાર. કશોડેગમાં ધન-પડિતોને રાજા કરણની પેઠે આપતા હતાં; તેની ખરાખર કટપટ્ત અથવા કામધેનું ન થાય તો ખીજું મનુષ્ય-સ્ત્રી ક્યાંથી હોય ? તે રાણીએ પોતાના ભંડારમાંથી પાંચ લક્ષ ટંકા ખરચીને વાવ કરી એવું સંભળાય છે. અડાલજ મોટું ગામ, તેને વિશે રાજા વીરસિંહની સ્ત્રી રૂડારાણીએ ગોખ-જળાયાં સહીકડો

કરણસાગરની હકીકત.

આદીથી ૩ ગાઉ પૂર સચેલ ગામમાં કોળીની દીકરીને પરણ્યાથી ત્યાંના હાકરડા જહાજી રામાના કહેવા પ્રમાણે અસલ તેના વડવા વટલાયા. એમના વહીવંચા ધોળકામા છે.

દેલવાડા વિગેરેના હાકરડા છે તે અસલ કાલરીના ખાંડ રજપૂત હતા, તે મેહેરા ગામમાં કોળીની દીકરીને પરણ્યાથી વટલ્યા.

ટાડરમલની ફેરિસમા કરણસાગર એવું આ ગામનું નામ લખ્યું છે. મહેમદાવાદની મરજુદમાં લેખ છે તેમાં ટાડરમલની બાબત કાંઈ લખેલી છે એવું સાંભળ્યું છે. હાકરડાના વહીવંચા કહે છે કે આ ગામમાં કણબીઓના માટ પર હતા અને ૬૦૦ હલ હતાં. આ ગામને પરાં ૫ હતા, તે હાલ જૂદાં ગામ વસેલાં છે. ગામથી ઉત્તરમાં (૧) રણુહોડપડ, (૨) દક્ષિણપૂર્વમાં વણુપડ ન્યાં ઘાઘાળી માતાનું દહેરું છે. (૩) ગામથી પૂર્વમાં રામપડ, (૪) પશ્ચિમ દક્ષિણમાં ધનપડ અને (૫) પૂર્વ ઉત્તરમાં ઈન્જતપડ.

ગામથી પૂર્વમાં એક નાનું અકબંધ તળાવ ગાળેલું છે. અને તેની પૂર્વમાં પાચ ગાઉનું તળાવ વડેલું છે. તેમાં નાગેશ્વર મહાદેવનું જૂનું દહેરું છે. મોટા તળાવથી પૂર્વ ઉત્તરમાં પાલજ ગામના પાદરની નદી નામે રૂપેણ ગામ ખેરાણથી એટલે આંહીથી આશરે ૩૫ ગાઉ ઉપરથી આવે છે. તે આ તળાવમાં સમાતી હતી, પણ સંવત ૧૮૭૦ ની સાલમાં પશ્ચિમની પાળ તોડીને નદી નીસરી છે તેથી તળાવમાં પાણી મુદત રહેતું નથી. આંહીથી ૮ ગાઉ ઉપર ગામ આદીવડા પાસે વોમ એ નદી ભળીને ઝીંજુવાડાના રણમાં જાય છે.

મોતીસર તળાવ.

ગામ જોજવા ધીમગામથી ઉત્તરમાં જાઉં દોઢ માંડવના રસ્તામાં છે ત્યાં મોતીસર તળાવ છે તે મોતીયા રતરાના નામથી ખોદાવેલું ૮

એક વણઝાગને જોજવાના વાણીયાના રૂપીયા દેવા હતા, તેને ઘેર ધરાણામાં પોતાનો કુતરો મેચ્યો પછી એકવાર તે વાણીયાને ત્યાં મોરે ખાતર પાડ્યું અને માન લઈ ગયા તે વખતે તે મોતીયે કુતરે વાણીયાને જગાડ્યો અને મોરની પૂછવારે જઈને માન દેખાડ્યો તે માન હાથ લાગ્યો ત્યારે વાણીયાએ વણઝારાની ફારમતી લખીને ચિટ્ટી

ધણી સરસ જણાય છે. વળી એ રોજને જૂની પિત્તળની જળાઓ છે, તેનું કામ ઘણું સરસ છે. એ સિવાય તળાવ તથા તે ઉપરના મહેલ તથા મહેલાત એ વિગેરે કામ ઘણું સરસ જોવા સરખું છે.

દસકોઈના પીરાણાનો રોજો.

દસકોઈ પ્રગણામાં મોજે ગરમયાની સીમમાં પીરાણાનો રોજો છે. તેના બારસાખ વિગેરે ફેટલુંક કામ મીનાકાંરીથી સાંપડ જણાય છે. વળી તે રોજની અંદર કબરો, છે, તે પાવડીઓ દિંદૂના ઘાટની આધેલી ને; તેમા કલગીઓ ખોમેલી એ કબરો ઉપર મૂકે છે ને એ કબરો મુક્તમાનની છે. વળી કોઈ જગોએ કબર ઉપર પાવડીઓ મૂકાતી નથી, ને સરેહમાં પણ નથી. એ લોકો શાથી મૂકે છે તે કોઈ જણાતુ નથી, પરંતુ ધરડાંની વખતનો વ્યાય છે એમ કહે છે.

ખુદી મેદાનમાં છે પણ દંમેશાં ચંદી રહે છે; જેવી રીયાળાના માણીની ભરેલી ગોળા.

એ કબરથી થોડે દૂર એક મુનામગ્રીથી ધાતુ ચાર ચાલસા ઉપર છે, તે ધાળાની વચ્ચે એક કડી જડેલી છે, તે એ લોકો કહે છે કે પરમેશ્વરનો દશમો અવતાર થને તે વખત તમામ ખલક, એટલે પૃથ્વીના બધા માણસ એ જગોએ ભેગા થશે. ને એ કડીથી કાટો બાધીને તેમનું પાપ પુન્ય તોડાગે અને સર્વનો ઇન્સાફ એ જગ્યાએ થશે. હું (ચાપડાનો લેખક) એક વખત, ત્યાં ગયો હતો. તે રાજમાં મીનાકારી કામ ધણુ સગ્ન છે—ગાંજે આશરે વરસ ૪૫ તો છે.

ઘણાક લોકના કહેવાથી સાબળ્યુ છે કે એ ઇમામશાહ પીરનો કાંઈ ભાભારામ એસો થઈ ગયો. તેણે શ્રી પેટલાદ પ્રગણામાં જેદેવા કરીને ગામ છે ત્યાં એક દેવળ બાંધ્યું છે. તેમાં મૂર્તિ કે કબર કાંઈ નથી, પણ ઘીનો દીવો દંમેશાં બળે છે. ત્યાં ચમત્કાર એ છે કે એ દીવાની સગમાથી ગાળ પડતી નથી ને દીવો ઘીથી બળે છે.

ઘણા લોકોના કહેવાથી લખ્યું છે કે ગંજબક્ષની મહેબૂત વિગેરે કામ જેવું મસ્જીદ છે તે મુજબ બાંધેલું છે. તેને ખુદે બંધાવેલો છે.

હું એક વખત કીરેમેડેથી કસબે મહેમદાવાદ જતો હતો, ત્યાં વગડામાં એક કુવો દીકો, તેના ઉતરવાના ચમચીયા, તેથી ઉતરીને અદર ગયો તો જોયરા જેવી એક બેઠક, આશરે આઠમી ૫૦ ખુવા-સાથી બેસે એવી છે, ત્યાં હવા ઘણી થઈ છે લોક એવું કહે છે કે એ કુવો મહમુદ બેગડાનો છે ને તેની અદર એ સુરગ છે કે તેમાંથી જમીનની અદર ગાડીમાં બેસી સુરગમાં ને સુરગમાં અમદાવાદ જવાય છે કોઈ દેવનો આપ થયો કે દિવમે બહાર નીકળે તો મરે, એવું ઘણું લોક કહે છે પણ એ વાતમાં શક વશો રહે છે કારણ કે અમદાવાદ તથા મહેમદાવાદ વચ્ચે બે નદીઓ છે, ત્યારે તે દેકાણે સુરગ વી રીતે ખોદી હશે એટલો શક છે

(અ ૩૫ ૧ ૬)

મ્રીચીકા હકીકત.

સિંધના પાદશાહના કહાડી મૂખવાથી કાકીઓ ૮ સાખાના ઢાક એટલે જૂનાગઢના રજપુત પાસે આકર રહ્યા તેમાં પટગરની દીકરી ઉપર ઢાંકનો કુવર ખુટયો તેને કાકીએ આરી નાખવા આજી, તે પછી પરણ્યા થો તે કુવર કાકીમાં જવાથી કાકીઓએ તેને ઘરડેરા આપ્યો ને બાકીના રજપુત રહ્યા તે વરતીઆ કહેવાય છે ને તે વટલેનાને ૩ દીકરા ૧ હસુના વશના વાળા કહેવાય, ૨, ખુમાણના વશના ખુમાણ કહેવાય અને ૩ ખાચરના વશના ખાચર કહેવાય ખાચરના પાંચ દીકરા, તેમાં ૪ ના વશ ૧ રામો તેના રામાણી ૨ લાખો તેના લાખાણી, ૩ દેઓ તેના દેખાણી, ૪ ગોડ તેના ગોડડ

ઉપયોગ-૧૩૩, સહસ્રલિંગ તળાવ અને રાણીવાવના ખાડા-
૧૩૪, માં દામોદર કુવો-૧૩૪, માં ત્રિપુરપ્રાસદ, ધવલગૃહ,
દુર્લભ સરોવર, કલ્પમેર પ્રાસાદ, ભીમેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય
અને કુમાર વિહાર-૧૩૪, માં શેખ ફરિદની દર્ગા-૧૩૪, નો
કોટ અને દરવાજાના નામ-૧૩૫.

અમદાવાદ—અહમદશાહે વસાવ્યુ-૪૮, ભદ્ર કંરાવ્યુ-૫૨, વસ્ત્રાની
તારીખ-૧૧૪, ગુજરાતની રાજધાની-૧૩૦, ની પાસે આંશાવલ
નામનું ગામડું-૧૭૦, બીજા કામનું મુખ્ય મથક-૧૭૦, જૈન,
ધર્મનું કેન્દ્ર-૧૭૦, મા હેમચંદ્રનો વિદ્યાભ્યાસ-૧૭૦, અહમદ-
શાહ પહેલાની રાજધાની-૧૭૦, ની વસ્તી તથા ધરોની સંખ્યા
-૧૭૧, ૧૭૨, મા ભદ્ર વસાવ્યુ-૧૭૩.

અનુનંદેવ—૩૧, નો રાજદાળ-૯૧.

અરબુદ—૧૧૭.

અરબસરોવર—મા પરશુરામે કરેલું પ્રાચલિત-૧૮૭.

અલકખાત—ગુજરાતનો સૂબો થયો-૩૨,

અલકબુદ્દે (અબુલખાળ)—૧૩.

અલ્લાઉદ્દીન—ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યો-૩૨,

અલ્લાઉદ્દીનની—પેદી-૪૭.

અહમદનગર—વસ્ત્રાની તારીખ-૫૦.

અકકબે—૭.

આ.

આગ્રા—૧૧૫.

આજમખી—રાણપુરનો ચાણુદાર-૫૫, રાણપુરનો કિલ્લો બંધાવ્યો-૫૫.

આનંદપુર—જુઓ આનંદપુર.

આનાદ વાઘેલો—કરણ ઘેલાનો દીકરો-૩૦,

આનંદપુર—વિશે મનભોદ-૧૫૦, ના જુદાં જુદાં નામો-૧૫૦, નાગર

આહલોનું નિવાસસ્થાન-૧૫૦, નો દુએનસજે કરેલો ઉલ્લેખ
-૧૫૦, વિદ્યા અને આહલુત્વનું કેન્દ્ર-૧૫૧, ને રાજા કુમાર
પાત્રે કોટ બંધાવ્યો-૧૫૨, ની સ્થાપના વિષે દંતકથા-૧૫૨.

આણુ—ના દહેરા વિમલ મંત્રીએ કગવ્યા-૫૨, વસ્તુમાળા, તેજપાળે
દહેરા કરાવ્યા-૧૧૬

આશાપત્રી—જુઓ અમદાવાદ.

૯.

ઇડર—ને લગતી સાલવાર હકીકત-૫૦, ની કન્યા મહમદશાહ પરખે
-૫૦, આણુંદજ સંઘઝએ લીધું-૫૦, વચ્ચું-૧૧૩.

ઇલાપુર—નો કિલ્લો પદવવ રાજા કૃષ્ણે બંધાવ્યો-૧૭૬.

ઇમામશાહ—ગુજરાતમા આવ્યો-૫૩.

ઉ.

ઉગામેદી—ગામને પાદર લડાઇ થઈ-૫૫.

ઉદયમતી—એ રાણીવાવ કરાવી-૧૨૪.

ઉદ્દેવરબા—ચિતોડના શીશોડીઆ રાણા કરણજીની દીકરી-૪૪.

ઉદેપુર—૧૧૮, ૧૧૪

કં.

કંબીર—નો માર્ગ થયો—૫૩.

કમલમેર—કુંભે રાણે વસાવ્યુ—૪૦.

કર્ણસાગર—તળાવ—૧૬૪.

કરણ (સોલંકી)—૧૨, નો શાસનકાળ—૮૬.

કર્ણ—ખીનનો ગજદાન—૬૨.

કરણસાગર—ની હકીકત—૨૨૬, પામે તળાવ તથા મહાદેવનું મંદિર—૨૨૬.

કરણપેશો—૭૮, કેમવની સ્ત્રીપર કુદરિત્વ—૭૯, કરણાવતી નગરી બનાવી—૨૬, ના સમયમા પાટણનું ગજ ગયું—૩૦.

કરણાવતી—કરણ ધેને વસાવી—૨૬.

કર્ણાવતી—જુઓ અમદાવાદ.

કલિયુગ—ના ગામઓની હકીકત—૩૪.

કલોવ—ગામ મેંધા કેટલીક હકીકત—૨૧૪, ૨૧૫, ના હકીકત વરહો અને જેતો—૨૧૪, ની મઝહ—૨૧૪, ની વસ્તી—૨૧૫.

કાઠી—ઓની આકે સાખા—૭૩૧

કાલરી—ગામ—૨૨૧.

કાલી—ના કોટની વિગત—૭૧૬, નો અમલી કોટ—૨૧૬, નો કોટ

વત્સરાજની સરનારી નીચે વિજય અને ઝીઝ અને બંગાળા
મુંવી પટેલની જન્મ-૧૦૭, તે રાષ્ટ્રકુટ રાજા દુવે દરાવ્યા-૧૦૭,
સામ્રાજ્ય નળજી પદ્યું-૧૦૮, ની રાખાઓ-૧૦૮.

ગુજરાત—ગુજરા રાજાઓનો દેશ-૬.

ગુજરાતનાન—૧૦૨.

ગુદમેન—નો રાસનકાળ-૯૬.

ગૂજરાન—દેશ વિષે-૩, ની રાજવાની-૩૬, મુસલમાની રાજ થયું-
૨૯-૩૨, ના મુસ્તાનોની વંશાવળી-૩૮, ગૂજરાત ઉપર
રાજ્ય કરનાર મોગલ બાદશાહો-૩૬.

ગુપ્ત રાજાઓ—નો સમય-૭૬, રાજાઓનું વંશવૃક્ષ-૭૦

ઘીતમ કુંડ—શિહોરમાં-૧૮૫.

ઘીતમ ઋષિ—ની વાત-૧૮૫.

ઘાંઘમલ—નો રાજો સરખેજ નજીક-૨૨૮.

ધ.

ધુમશી—નાં ખંડિયેર ખરગા કુંગરમાં-૧૯૫, મેર લોકિના બળવાન
રાજ્યનું પાટનગર-૧૯૫, જોડવાનો મુખ્ય કિલ્લો-૧૯૫,
સિંધના મુસ્લીમ લશ્કરે તોડ્યું-૧૯૫, ના નાશની દંતકથા-
૧૯૫, નો વિસ્તાર-૧૯૬.

ધોધા—નું જૂનું નામ યુદીગદ-૨૧૦, વલ્લી રાજાઓના સમયમાં
મહત્વનું બંદર-૨૧૦.

ધોલજીરીજી—મુસલમાન થયો-૨૯.

ચ.

ચગધારાં—ની પેટી (કિલ્લીમાં)-૪૫.

ચમારી—વળા પાસે નાનું ગામ-૧૪૬.

ચાલુક્ય—વંશના રાજાઓનો રાજકાળ-૮૦

ચાપોતટ—વંશના રાજાઓનો પંચાસમાં અમલ-૧૪૩, દીવમાં
અમલ-૧૪૩.

જસમા ઓઝણ—૧૨૬

જદવ—ક્ષત્રિયોની વીરા સાખાનુ કવિત્ત—૬૨

જૂનાગઢ—જુઓ ગિરિનગર

જેઠા—પટેલને માંડલ ગામ હનાધમાં મચ્ચુ-૫૭, પટેલે મોં-નો
દિલ્લો કરાવ્યો, પટેલને મારી નખાવ્યા-૫૭

જેસતમેર—૧૧૪

જૈતારણ—૧૧૩

જૈસીયો કેસીયો—૧૧૭

જોગદેવ—૫, ૭, અલાસ આગળ વહાણો છુટ્યા—૧૭૮.

જોગરાજ—જુઓ જોગદેવ

જોધપુર—૧૧૪, મા તુરકાણ ચચુ—૧૧૫

જોનાથણ (રાવ)—નાસીને પાળેમા ગયા—૫૦

થ.

થોડા—૧૧૭.

થાન—દેવપાચાલ જાતિનો દેશ-૨૦૧, તું સૂર્યમંદિર-૨૦૧, મા
પરમાર વંશના રાજાઓ-૨૦૧, નો ગદ-૨૦૧.

થાપનાથ—મહાદેવ ૧૪૮.

થાપો—કુંગર-૧૪૮.

થિરાઈ—૧૪૪.

..

દહાવતી—જુઓ ડબોઈ.

દાદાહરિ—ની વાવનો લેખ-૨૨૨.

દિલ્હી—ના હિંદુ રાજાઓએ રાજ કર્યાની મુદત-૪૨, ની ગાદી
ચઢ્યાણુ વંશમા ગઈ-૪૩, મા છુરક લોકોતું રાજ થયું-૪૩,
ના મુસલમાન રાજાઓ-૪૪, મા ૩૩ પેઢી મોગલોએ રાજ
કર્યું-૪૫, ઉપર ચગધારી પાદશાહ ચઢી આવ્યો-૪૫, ની
પાદશાહી ફૂળી-૪૭, નો કોટ તુંવારે કરાવ્યો-૫૨, સ્થપાણી-૧૧૩.

દીવ—મા ચાપોતકટ રાજાઓનો અમલ-૧૪૩, પ્રાચીન ટાપુ-૨૧૧, સામુ-
દ્રિક ફેરફાર-૨૧૧, મા પારસી વસાહતોતું પ્રથમ આક્રમણ-૨૧૧

દુર્લભરાજ—૧૧, નો સાસનકાળ-૮૬.

દેવમંદળ—તારતમીનો માર્ગ-૫૩.

ધરપટ—નો રાજકાળ-૯૬.

ધરસેન—નો રાજકાળ-૯૫, બીજાનો રાજકાળ-૯૬, ત્રીજાનો રાજકાળ-૯૭, ચોથાનો રાજકાળ-૯૭.

ધુધલીમવ—ની મૂર્તિ-૧૪૭.

ધોળકા—વસ્તુ-૨૯, નો આગળનો વિસ્તાર-૧૬૬, આગળ મથાવ તળાવ-૧૭૯, પાંડવોના સમયની વેગટનગરની નિશાનીઓ-૧૮૦, ના શ્રીમાળાઓ-૧૮૦, મા મહાદેવ અને વાવ-૧૮૧, વેપારના માર્ગમા-૧૮૧, વાઘેલાઓનું પાટનગર-૧૮૧.

ધોળનાથ—મહાદેવ-૧૮૧.

ધુવ—(રાષ્ટ્રકૂટ) રાજાએ ગુજરાતે હરાવ્યા-૧૦૭

ધુવસેન—નો રાજકાળ-૯૬, બીજાનો રાજકાળ-૯૭, ત્રીજાનો રાજકાળ-૯૭

ન.

નમુજલા—સ્વરૂપવાન ઉબડી-૧૬.

નરવાહન—ગોહલ-૪૯, કણીઆપર પાટણના રાજાની દીકરી હંસાને પરણ્યા, તેનો દીકરો હંસ-૪૯, ખેડમા જન્મ વસ્ત્રો-૪૯.

નરસિંહ—મહેતાને જીનાત્રકમા મંડળીક સાથે વિવાહ થયો-૫૩.

નવસારિકા—જુઓ નવસારી.

નવસારી—ની પ્રાચીનતા-૨૦૬, ગુજરાત આલુકમેનું મુખ્ય શહેર-૨૦૬, આગળ ઈ. સ. ૭૯૬ મા લગાઈ થયું-૨૦૬, રાષ્ટ્રકૂટોના હાથમા-૨૦૬, મા પારસી વસાહતો-૨૦૭.

નવાનગર-૧૧૪.

નાગોર-૧૧૫.

નાન્દીપુરી—જુઓ નારોદ.

નાનક—નો પથ-૫૩.

નારોદ—દક્ષિણ ગુજરાત રાજ્યનું મુખ્ય શહેર-૨૧૦.

નુરદીન—સતપંથના મુક્તા અંગ્રીનું પાટણમા આગમન થયું-૫૨.

નોપણ—કુવો-૧૫૯.

• ધ.

પંતાધ રાવળ—નો પાવાગઢ ઉપરનો મહેલ-૧૬૬

પદ્મિની—૪૫.

પરમાર—ની પાંત્રીસ શાખાનું કવિત-૬૧.

પાટણ—વસાબું-૧૧૩:

પારક-૧૧૭.

પારસીઓ—ગુજરાતમાં આવ્યા-૫૧.

પાવાગઢ—જુઓ ચાંપાનેર, નો કુંગર-૧૬૩, નામ પડવાનું કારણ-૬૩.

ની પ્રાચીનતા-૧૬૬, ની કિલ્લેબંધી-૧૬૬, સિંધીયાના હાથમાં
-૧૬૭, ના જેવી કિલ્લેબંધીવાળા ખીલ મઢો-૧૬૮ નોંધ,
ઉપર મહમદ બેગડાએ કિલ્લો બંધાવ્યો-૧૬૯.

પીરાણા—નો રેલ્વે-દશકોષ્ટતા-૨૨૯.

પીરાજશાહ—પાટણની ગાદીએ આવ્યો-૨૯.

પોકરણ-૧૧૬.

પોરબંદર—જુઓ છાયા.

પ્રભાકરવર્ધન—જુઓનો કચ્છરધાણ કાઢ્યો-૧૦૪.

પ્રભાસ (પાટણ)—ધર્ણ પ્રાચીન શહેર-૧૭૫, નાશીકની શુકાના
લેખમાં ઉલ્લેખ-૧૭૫, પુરાણમાં ઉલ્લેખ-૧૭૫, મહાભારતમાં
ઉલ્લેખ-૧૭૫, શ્રી કૃષ્ણના જીવન સાથે સંબંધ-૧૭૬, આગળ
યાદવો મરાયા-૧૭૬, શિવમંદિર તરીકે આખાદી અને સમૃદ્ધિ
-૧૭૭, ની યાત્રા મૂળરાજ દર અઠવાડિયે કરતો-૧૭૭, મહ-
મુદ ગીચતીએ હુટયું-૧૭૭, મોટો બંદરી વેપાર-૧૭૭, આગળ

ના જયશિખર ઉપર કુનોજના ચાલુક્ય રાજાની ચડાઈ-૧૪૪,
માં ચાપોલકેટ વંશની શાખા ખંડિયા રાજા તરીકે-૧૪૪, તું
૬૬-૧૪૪.

૩૦

ફીરંગી—લોકો દીવ ઉપર ચઢી આવ્યા-૪૮.

ખ.

ખસકર—તળાવ-૧૨૮.

ખાડે(રાવ)—ના ખેટાણું કવિત્ત-૬૩.

ખાહડમેર—૧૧૩.

ખીહોલા—ને ઠાકોર સામંતસિંહ-૬૯, ૨૩૨.

ખીરખલ—૪૬.

ખિંડુ—સરોવરનો કુંડ-૧૨૯.

ખુરાનપુર—ખુરાનદીને વસાવ્યું-૫૩.

ખુંદીગઢ—૧૧૬.

ખેલાલ—નો રતંલલેખ-૧૦૭.

ભ.

ભટ્ટાકે—મૈત્રક વંશની સ્થાપના કાઠિયાવાડમાં કરી-૯૪-૯૫.

ભડોલ—પરગણું રાવ જેઠી જેતકરણે ચિતોડના રાણાને આપ્યું-૫૦

ભદ્ર—કુતબદીને વસાવ્યું-૧૭૩.

ભરથ—જુદાં જુદાં નામો-૧૬૭, દરિયાઈ વેપારનું મથક-૧૬૭, માં
સલુનિકા વિહાર-૧૯૮.

ભાડેર—પરગણું રાવ રણમલ સોલંકીને આપ્યું-૫૦,

ભાવનગર—૧૧૭; ના ઠાકોરની ઉત્પત્તિ-૪૯.

ભિખમાલ—ના ગુજરે પ્રતિહાર રાજાઓનો વૃત્તાંત-૧૦૦-૧૦૯, રાવ
કાન્હડદેએ વસાવ્યું-૧૨૫, કેટલીક યાત્રિઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન-૧૩૬
ની સીમા-૧૩૬, પૂર્વની જાહોજલાલી અને સમૃદ્ધિ-૧૩૬,
ની અગલ ઘટવાનું કારણ-૧૩૭, નાં જુદાં જુદાં યુગમાં જુદાં

જુદા નામ-૧૩૭, ની સ્થાપના-૧૩૭, ની આસપાસ સુવર્ણની
ખાણો-૧૩૮, નો ઇતિહાસ-૧૩૮-૧૩૯, ના આદિમ વાસીઓ
-૧૩૮, આનંતના હાથમાં-૧૩૮, યાદવોએ લીધું-૧૩૮, ઉપર
રહેઝીની સત્તા-૧૩૯, મૈથિ રાજાઓની સત્તા-૧૩૯, ગ્રીક
અમલ-૧૩૯, ક્ષત્રિય, ગુપ્ત અને લુણોનો અમલ-૧૩૯, ગુર્જરાની
સત્તા-૧૩૯, સોનગિરા ચોહાણોના હાથમાં-૧૩૯, રાઠોડોના
હાથમાં-૧૩૯, અધ્યાનો પાસે-૧૩૯, ફરીથી રાઠોડોના હાથમાં
-૧૩૯, ની પડતીના કારણો-૧૩૯-૧૪૦, સિન્નમાલના નાશ
વિષે કાન્દહદે પ્રબધમાં ઉલ્લેખ-૧૪૦, અવધખાને હુદયુ અને
ખાલયુ-૧૪૧, માધી લોકો નાસી ગુજરાત, કાઠીઆવાડ, દેવગઢમાં
ગયા-૧૪૧, અગાહિના મકાનોના ખ ડિયેરો-૧૪૧, વસ્તી-૧૪૨,
જુના દરવાજાઓના ખ ડિયેરો-૧૪૨.

સ.

- સીમ—કવિ સિદ્ધપુરમાં થયે.
- સીમ—૫-નો શાસનકાળ-૮૬.
- સીમ—ખાંભનો શાસનકાળ-૮૮-૮૯.
- સીમ—ની રૂકા-૧૪૭, ની મોઝ-૧૪૮
- સીમરાજ (દેવ)—સોલંકી-૧૧.
- સીલહીઆ—૨૩૨.
- સુજનગર-૧૧૭
- સૂમિલિકા—જુઓ ધુમલી.
- સોઅણદેજ—૭.
- સોનરાજ—ના ત્રણ કુંવર-૧૫.
- સુગુકંઠ—જુઓ ભરચ.

મ.

- મત્સ્યપુર—જુઓ વિશદ નગર.
- મલાવ (તળાવ) ધોળકામાં-૧૯, ૧૭૯

મહમુદ—ગઝનીએ અલુદિલપાટણ કુંટયું-૧૨૫, સોમનાથની મૂર્તિ ભાંગી-૧૭૮.

મહમુદ—એમડો—એ ગદ જુલા-૧૭૩, ના વખતમાં ફૈયત ઉપર અમર કર-૧૭૪, બેરામદીને માર્યો-૧૭૪.

મહેવોજદ—૧૧૬.

માધવ—કરણ ધેલાનો પ્રધાન-૨૯, અને કેશવે ગુજરાત-ઉપર પાઠ-શાહની ફોજ આણી-૨૯.

માનસર—તળાવ-૨૨૭.

માના—૨૨૭.

માલપુર—૧૧૪.

મુનસર (તળાવ)-૧૯.

મુલતાન-૧૧૭.

મૂલરાજ (મૂળરાજ)—૧૧, માદી ઉપર આવવાની સાલ-૮૫, ખીજનો. શાસનકાળ-૮૮.

મેડતા—નો કેટ-૧૧૪.

મૈત્રક—(વલભીના) રાજાઓનો કાળક્રમ-૯૪.

મૈથુલદે—કર્ણાટક દેશના રાજાની પુત્રી-સિદ્ધરાજની રાણી-તેને ગર્ભ રહ્યાની વાત-૧૬, અગાવ તળાવ બંધાવ્યું-૧૭૯, ૧૮૧.

મોઢેરા—૧૯૪, સૂર્યપૂજનું કેન્દ્ર-૧૯૪, નું સૂર્યમંદિર-૧૯૪, આગળ મોહું સરોવર-૧૯૪, ને સિદ્ધરાજ જયસિંહે કિલ્લો બંધાવ્યો-૧૯૪.

મોતીસર—તળાવ-૨૨૮.

મોલેસલામ—રજપૂતો કેમ થયા તેની વાત-૬૯, રીતભાત-૭૦.

મંડોવર—૧૧૪.

મુંજપર—ની હકીકત-૨૧૯, સંધ્યે વસાવ્યુ-૨૧૯, ને પાદર-છારીયું
તળાવ-૨૧૯, નો અસલી કુંડ-૨૧૯.

૫.

યશોવર્મા—ભાળવાનો, તેણે 'હુણ' હકિમેને હરાવી હાકી કાઢ્યા-૧૦૪.
યોગરાજ—જુઓ જોગરાજ-જોગદેવ.

૨.

રણધવલ—૨૮.

રતન—તળાવ-૧૪૯.

રત્નાદિત્ય—૫, આવડાનું કવિત્ત-૯.

રણાધત્—જુઓ રત્નોદિત્ય.

રાડધરો—૧૧૬.

રાજકુલો—ની કુંડ હકીકત-૪૦.

રાજવંશ—ના નામ-(૩૬)-૪૧.

રાઠોડ-ની તેર સાખાનું કવિત્ત-૬૨, કુલ કવિત્ત-૬૪, ની વંશાવળી-૬૫.

રાણપુર—વસ્તું-૧૧૩, વસ્થાની હકીકત-૨૧૨, ને પાદર નદી-૨૧૨.

રાણપુરાજી—નું દેવળ-૧૧૬.

રાણીબા—રાજસામંતની 'દીકરી, પાદશાહના રણવાસમા ગઈ-૭૦,
પોતાના બાઈઓને 'વટલાવ્યા-૭૦.

હાખો—કુલાણી-૧૧૮.

હાટ—ગુજરાતનું દરમી ચતાજિદ પહેલાંનું નામ-૩, દેશની હદ-
૧૦૫, ૧૦૬.

હાલા—વરહા અને જેતાની બેન, પાદશાહને પરણાવી-૬૯, ઉનું
કુધ પીતા મરી ગઈ-૫૨.

હોકાગર-૫૨.

હોયાણા—૧૩૭.

વ.

વખતગ—ગુજર ભતિના રાજની હિંદ ઉપર ચડાઈ-૧૦૩.

વહ—મુગીપર ખાટણમાં રાજગાદી કરી-૪૯.

વડનગર—ભુએ આનંદપુર.

વડલી—માં ખાટણનો ભુનો લીકાંટો-૧૩૧.

વઢવાણ—ભુએ વધમાન.

વઢવાણ—વસ્થું-૨૯.

વત્સરાજ—ની સરદારી નીચે ગુજરાનો વિજય-૧૦૭.

વલ્લભી—નગરની સ્થાપના-૧૪૫, ની આખાદી-૧૪૫, બૌદ્ધ વિદ્વા-
નોનું કેન્દ્ર-૧૪૫, કિલ્લેબંધીવાળું શહેર-૧૪૫, ના નાશ વિશે
દંતકથા-૧૪૬, ઉપર સિંધમાંથી મુસલમાનો ચઢી આવ્યા-
૧૪૬, મુળરાત્રે અત્યું-૧૪૬.

વલ્લભી—રાજાઓનો અનુક્રમ અને સાલવારી-૭૮, ના મૈત્રક રાજા-
ઓનો કાળક્રમ-૯૪.

વલ્લભ—નો શાસનકાળ-૮૫, ૮૬.

વસ્તુપાલ—૩૧, ધર્મોદાના કાર્યો કરાવ્યાં તેની વિગત-૫૧.

વૃળા—જુઓ વલ્લભી ગામની હકીકત-૪૯, ની આસપાસના જુના
મહાદેવના નામ-૧૪૯, નું વસ્તીપત્રક-૧૪૮, ૧૪૬, ૧૪૭.

વાઘેલા વંશની હકીકત-૨૮, ની વંશાવળી-૩૩, વંશના રાજાઓ-
૩૩, રાજાઓનો કાળક્રમ-૯૧.

વીરમ—પુત્રનું કવિત્ત-૬૩.

વીરસંગ—૫

વીરલદે—(વડલા)-૨૮, નો અમલકાળ-૬૦.

વીરલદેવ—જુઓ વીરલદે.

વીરનગર—વીરલદેવે વસાવ્યુ-૩૧.

વેરશીલ—૭

વેરાગી—નો માર્ગ થયો-૫૨.

વેરાવળ—જુઓ ઈલાપુર અને પ્રભાસ.

વેરાટનગર—જુઓ ઘોળકા

વૃજવાસી—ઠાકોર-૫૩.

વંથળી—જુઓ વામનગથવી.

વંશવાસો—૧૧૭.

૨૧.

રાત્રશાયી—માતરનો, તેની સ્ત્રીએ પોતાની દીકરી રાણીબાને
ખાદશાહના રણુવાસમા મોકલી-૭૦, નો આપધાત-૭૦.

રામેલા—તળાવ-૧૬.

રાસિવાહન—૫૧.

રાહાજુદીન—૩૨.

શિરોહી—૧૧૩

શિહોર—શિહરાજે વસાવ્યુ-૨૦, મા ઉદ્ધિચ્ચ ખાહજો આવી
વસ્યા-૧૮૪, ના દરવાજા-૧૮૪, આજુબાજુના મહાદેવો તથા
હુંગરાઓ-૧૮૪, મા ગૌતમકુડ-૧૮૫.

શીલગુણ સરિ—એ વનરાજને ઉછેરવામા મદદ કરી-૧૧૪.

શીલાદિત્ય—પહેલાનો રાજકાળ-૬૭, બીજનો રાજકાળ-૬૭,
ત્રીજનો રાજકાળ-૬૮, ચોથનો રાજકાળ-૬૮, પાંચમાનો
રાજકાળ-૬૮, છઠ્ઠનો રાજકાળ-૬૮, સાતમાનો રાજકાળ-૬૮.

શ્રીમાળ—જુઓ લિખમાળ.

શ્રીસ્થલ—જુઓ સિદ્ધપુર.

શંખેશ્વર—નું દેવાલય-૨૨૦, ના દહેરામાં ગૌહત્યા-૨૨૦, ગામનું
વસ્તીપત્રક-૨૨૧.

સ.

સહનિકા—વિહાર-ભરૂચમાં-૧૯૮.

સહઅલિંગ—તળાવ-૧૯, નું કવિત્ત-૨૨.

સાચોર—વસ્તુ-૧૧૩.

સામળાયા—સોદને રાવ સોનંગજીએ માર્યો-૫૦.

સામંતસિંહ—૫.

સામંતસિંહ—બીહોલાનો, તેણે પાદશાહના સૈન્યને માર્યું અને બહા-
રવટે નીકળ્યો-૭૦, પાદશાહ સાથે સમાધાની કરી ૮૪ ગામ
હીધાં-૭૦.

સારણેસરજી—૧૧૮.

સારંગદ—૨૮, ૩૧, નો રાજકાળ-૯૨.

સિદ્ધનાથ—ની વાવ-૧૮૧.

સિદ્ધપુર—વસ્તુ-૧૧૩, પુરાણોમાં ઉલ્લેખ-૧૮૭, માં મૂળરાજે ઉત્તર-
કાળ ગાળ્યો-૧૮૭, માં રૂદ્રમાળનું મંદિર-૧૮૭, અખીનતા-
૧૮૮, ને લગતી ભાગવતમાં કથા-૧૮૮.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ—૧૨, નાં બાંધકામો-૧૪, નો જન્મ-૧૬, ના
જન્મની વાર્તા-૧૭, બંધાવેલા ગદો, તળાવો અને બીર્મ
મકાનો-૧૯, નું કવિત્ત-૨૧, ભિન્નમાત્ર જીત્યું તેનું કવિત્ત-
૨૨, આહ્વાણી સાથે ગમન કર્યું-૩૫, શાસનકાળ-૮૭.

મુરત—શહેરને કાટ થયો—૫૩.

સોજત—લાગી—૧૧૫, વસી—૧૧૫.

સોન—કંસારીની દંતકથા—૧૯૫.

સોમનાથ—જુઓ પ્રભાસ (પાટણ).

સોલંકી—(ચૌહાણ) રાજાઓનો કાળક્રમ દરાવવાના માધનો—૮૪,
વંશની સ્થાપના વિષે—૮૪-૮૫, ક્ષત્રિયોની શાખાનું કવિત્વ—૬૩.

સુતંલતીર્થ—જુઓ ખંભાત.

સ્થાન—જુઓ થાન.

સાગાનેર—સાગે પૃથ્વીસિંગે વસાવ્યું—૪૦, ૧૧૭.

સાંગાવતી—૧૧૪.

સાંપ્રત—૧૧૭.

સિંહપુર—જુઓ શિહોર.

સેંહર—૧૧૭.

હ.

હમીઝખા—પીરની કબર—૫૫.

હમીરપુર—વસાવ્યું—૧૧૩,

હીર સૂરી—૪૬,

હુણો—ની ટોળાનો ધસારો—૧૦૧.

હેમાચાર્ય—૧૫, કુમારપાળને જૈન ધર્મમાં લીધો—૨૪,

હિન્દ—પર ધસી આવતા વિદેશી ટોળા—૧૦૧.

હંસ—ખેડૂતમાં આવી રાજધાની કરી—૪૯.

ક.

કાતપ—વંશના રાજાઓનો અનુક્રમ અને રાજકાળ—૭૩.

કાત્રિય—ની ઉત્પત્તિ—૬૧.

કોમગજ—૫